

**СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ
ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ СУЧАСНИХ
СОЦІОГЕННИХ ВИКЛИКІВ**

Монографія

Київ

2025

УДК 159.923.2 - 055.2 (043.3)
ББК 88.5
С 74

Рекомендовано Вченою радою
Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля,
протокол № 4 від 28 листопада 2025 р.

Рецензенти:

Михайлишин У.Б. – доктор психологічних наук, професор
Кононенко О.І. – доктор психологічних наук, професор

С 74 Соціальна відповідальність особистості в умовах сучасних соціогенних викликів: монографія / Лукашов О.О., Завацька Н.Є., Пілецька Л.С., Завацький Ю.А., Сахарова К.О., Круглов К.О., Завацький В.Ю., Смирнова О.О., Бровендер О.О. / За наук. ред. О.О. Лукашова, Н.Є. Завацької. К.: ПВТП «LAT&K», 2025. 349 с. ISBN 978-617-7699-93-3

У монографії наведено концептуальне обґрунтування проблеми соціальної відповідальності особистості у соціально-психологічній парадигмі наукового знання в умовах трансформаційного соціуму. Розкрито функціональну структуру соціальної відповідальності особистості, яку складають когнітивно-оцінний, ціннісно-нормативний, організаційно-діяльнісний компоненти та визначено функції соціальної відповідальності особистості. Виокремлено критерії соціальної відповідальності особистості (аналітичний, мотиваційний, вольовий, рефлексивний). Запропоновано модель процесу розвитку соціальної відповідальності особистості та виявлено особливості функціонування компонентів соціальної відповідальності особистості в онто-, соціо- та професіогенезі, що дозволило виокремити показники та рівні її сформованості (початковий, ситуативний, актуальний, смислоутворюючий). Розкрито методологічні та організаційно-процесуальні засади системи соціально-психологічного забезпечення процесу розвитку соціальної відповідальності особистості в умовах трансформаційного соціуму, в якій розроблено й імплементовано навчально-методичний і змістовно-технологічний супровід цього процесу. Визначено провідні складові ефективної реалізації системи соціально-психологічного забезпечення процесу розвитку соціальної відповідальності особистості в умовах трансформаційного соціуму (організаційні, соціально-психологічні, корекційно-розвивальні).

Для фахівців з соціальної психології, психології соціальної роботи, організаційної психології, здобувачів вищої освіти.

УДК 159.923.2 - 055.2 (043.3)
ББК 88.5

ISBN 978-617-7699-93-3

© СЧУ ім. В. Даля, 2025

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ У НАУКОВОМУ ПРОСТОРИ	9
1.1. Відповідальність особистості як соціально-психологічний конструкт, її зміст та форми	9
1.2. Соціальна відповідальність у дискурсі соціокультурної цілісності цивілізаційних процесів та методологія її вивчення	34
1.3. Особливості соціальної відповідальності особистості у векторі її соціальної поведінки та професійної діяльності	56
Висновки до розділу	68
РОЗДІЛ 2. КОНЦЕПТУАЛЬНЕ ПСИХОЛОГІЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЙНОГО СОЦІУМУ	73
2.1. Соціальна відповідальність особистості як складна динамічна система	73
2.2. Функціональна структура соціальної відповідальності особистості	82
2.3. Особливості моделювання процесу розвитку соціальної відповідальності особистості в умовах трансформаційного соціуму	95
Висновки до розділу	105
РОЗДІЛ 3. ЕМПІРИЧНЕ ВИВЧЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЙНОГО СОЦІУМУ	109
3.1. Специфіка психологічної діагностики соціальної відповідальності особистості	109
3.2. Особливості функціонування компонентів соціальної	

відповідальності особистості в онто-, соціо- та професіогенезі	143
3.3. Показники та рівні сформованості соціальної відповідальності особистості в умовах трансформаційного соціумі	206
Висновки до розділу	212
РОЗДІЛ 4. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ОПТИМІЗАЦІЇ ПРОЦЕСУ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЙНОГО СОЦІУМІ	218
4.1. Методологічні основи системи соціально-психологічного забезпечення процесу розвитку соціальної відповідальності особистості в умовах трансформаційного соціуму	218
4.2. Зміст та ефективність системи соціально-психологічного забезпечення процесу розвитку соціальної відповідальності особистості в умовах трансформаційного соціуму	241
4.3. Провідні складові ефективної реалізації системи соціально-психологічного забезпечення процесу розвитку соціальної відповідальності особистості в умовах трансформаційного соціуму	273
Висновки до розділу	294
ВИСНОВКИ	300
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	307

ВСТУП

Складний та суперечливий етап сучасного розвитку суспільства закономірно висуває проблему соціальної відповідальності особистості у розряд найбільш важливих, від вирішення якої безпосередньо залежить сучасне та майбутнє становище країни. При цьому суспільно-політичні, економічні та екологічні проблеми підкреслили той факт, що соціальна відповідальність стає невід'ємною частиною розвитку особистості, коли часто у надзвичайно складних умовах сьогодення доводиться пройти випробування на життєстійкість та сталість, а рівень сформованості соціальної відповідальності особистості має першорядне значення. Крім того, умови трансформаційного соціуму потребують установлення принципово нових відносин на основі створення дієвих та ефективних механізмів щодо соціальної відповідальності особистості з широким залученням інститутів громадянського суспільства, якому наразі потрібний не просто виконавець, а особистість, відповідальна за себе, історію країни, майбутнє цивілізації. Процес розвитку її соціальної відповідальності передбачає як визначення концептуальних засад цього конструкту у парадигмі соціальної психології, так і з'ясування ознак та форм прояву цієї важливої особистісної якості.

Констатовано, що соціальна відповідальність – це відповідальність особистості перед суспільством з позицій виконання прийнятих у ньому норм та правил, здійснюваний у різних формах контроль з погляду їх дотримання; відповідальність за результати діяльності. Відповідальність, що виявляється у всіх сферах життєдіяльності особистості, виступає критерієм оцінки її взаємовідносин та взаємодії з іншими членами суспільства, її діяльності та їх наслідків.

З'ясовано також, що у сучасному суспільстві існує нагальна потреба у соціально відповідальній особистості в аспекті її професійної діяльності, а цінності цього вектору окресленої проблеми всіляко актуалізуються. У зв'язку з цим кваліфікаційні вимоги до особистості фахівця, зокрема у со-

ціономічній сфері, включають саме соціальну відповідальність, як провідну професійну вимогу, що визначає його здатність приймати правильні та виважені рішення соціально значущого характеру. При цьому розвиток соціальної відповідальності особистості у сучасний період розвитку суспільства і цивілізації в цілому стає одним із найактуальніших і найважливіших завдань, особливо в умовах розбудови правової держави.

Наголошується, що осмислення проблеми соціальної відповідальності особистості для вітчизняної соціальної психології має важливе теоретичне та практичне значення. На відміну від інших наук і через особливості свого предмету, соціальна психологія здатна забезпечити комплексний підхід до дослідження зазначеного явища і, тим самим, адекватно розкрити відповідальність особистості як складний соціально-психологічний конструкт.

Таким чином, з одного боку, питанням формування соціальної відповідальності особистості в теорії приділялася певна увага, проте акцент зроблено переважно на ранні етапи становлення особистості. З іншого боку, недостатньо розглянуто проблему розвитку соціальної відповідальності як професійно важливої характеристики становлення особистості, відповідальної за прийняття рішень соціально значущого характеру; не розкрито соціально-психологічні складові успішності розвитку соціальної відповідальності особистості.

Мета дослідження полягає у теоретико-емпіричному визначенні психологічних основ соціальної відповідальності особистості в умовах трансформаційного соціуму; розкритті концептуальних та змістовно-процесуальних засад побудови і реалізації системи соціально-психологічного забезпечення процесу розвитку соціальної відповідальності особистості в умовах трансформаційного соціуму.

Наукова новизна та теоретичне значення дослідження полягає у тому, що вперше: наведено концептуальне обґрунтування проблеми соціальної відповідальності особистості у соціально-психологічній парадигмі на-

укового знання в умовах трансформаційного соціуму; розкрито функціональну структуру соціальної відповідальності особистості, яку складають когнітивно-оцінний, ціннісно-нормативний, організаційно-діяльнісний компоненти та визначено функції соціальної відповідальності особистості (орієнтуючу, регулятивну, трансформаційну); виокремлено критерії соціальної відповідальності особистості (аналітичний, мотиваційний, вольовий, рефлексивний); запропоновано модель процесу розвитку соціальної відповідальності особистості, що складається з концептуального (мета, завдання, принципи, критерії, умови), змістовного (види, функції, компоненти) та процесуального (етапи, результати) блоків; виявлено особливості функціонування компонентів соціальної відповідальності особистості в онто-, соціо- та професіогенезі, що дозволило виокремити показники та рівні її сформованості (початковий, ситуативний, актуальний, смислоутворюючий); розкрито методологічні та організаційно-процесуальні засади системи соціально-психологічного забезпечення процесу розвитку соціальної відповідальності особистості в умовах трансформаційного соціуму, в якій розроблено й імplementовано навчально-методичний і змістовно-технологічний супровід цього процесу, з виокремленням й обґрунтуванням його принципів, методів, прийомів і психотехнологій соціально-психологічного забезпечення, з урахуванням рівня соціальної відповідальності особистості і розкриттям її потенціалу у відповідності з її онто-, соціо- та професіогенезом; визначено провідні складові ефективного реалізації системи соціально-психологічного забезпечення процесу розвитку соціальної відповідальності особистості в умовах трансформаційного соціуму (організаційні, соціально-психологічні, корекційно-розвивальні); поглиблено та уточнено: уявлення про сучасні підходи до вивчення феномену соціальної відповідальності особистості, його змістовні й структурні особливості; про соціально-психологічну сутність та системність процесу розвитку соціальної відповідальності особистості в умовах трансформаційного соціуму; отримало подальший розвиток: методичне та процедурне забезпечення вивчення фено-

мену соціальної відповідальності особистості; погляди на вікові зміни у процесі розвитку соціальної відповідальності особистості; підходи до соціально-психологічних засобів і технологій забезпечення успішності процесу розвитку соціальної відповідальності особистості в умовах трансформаційного соціуму.

Практичне значення дослідження полягає у можливості використання методичного інструментарію при проведенні системних досліджень соціальної відповідальності особистості в онто-, соціо- та професіогенезі; розробці принципів побудови і змісту системи соціально-психологічного забезпечення процесу розвитку соціальної відповідальності особистості в умовах трансформаційного соціуму через створення соціально відповідального професійно-освітнього середовища, включення особистості, як суб'єкта соціальної відповідальності, до соціально значущої діяльності, використання й інтеграцію інноваційних соціально-психологічних та інформаційно-комунікаційних технологій; визначенні шляхів оптимізації процесу розвитку соціальної відповідальності особистості в умовах трансформаційного соціуму.

Отримані дані можуть бути рекомендовані до впровадження у закладах загальної середньої та профільної освіти, закладах вищої освіти, у навчально-виховних закладах соціальної реабілітації, а також у консультаційних Центрах з метою оптимізації процесу розвитку соціальної відповідальності особистості в умовах трансформаційного соціуму. Результати проведеного дослідження можуть бути використані також для застосування у соціально-психологічній діагностиці та консультуванні дорослого населення з проблем соціальної відповідальності, у сімейній консультації та психолого-корекційній роботі з метою забезпечення активного саморозвитку і самовдосконалення особистості та її соціальної відповідальності.

Монографія складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ У НАУКОВОМУ ПРОСТОРИ

1.1. Відповідальність особистості як соціально-психологічний конструкт, її зміст та форми

Трансформаційні процеси торкнулися функціонування всіх систем сучасного суспільства, а питання соціальної відповідальності особистості постає останнім часом найбільш гостро.

У загальному розумінні відповідальність – це виконання обов'язків та необхідність звітувати за це.

З позицій сучасної англійської мови С. Кові [317] розглядає відповідальність (responsibility) як «відповідь – здатність», де response – відповідь, ability – здатність обирати відповідь.

Неоднозначність розуміння категорії відповідальності (як і будь-якої іншої) можна пояснити поліфункціональністю мови, що обертається її суперечливістю [323 та ін.].

Представники лінгвістичного аналізу, аналітичної філософії, загальної семантики, логічного позитивізму та інші фахівці намагаються вирішити у своїх дослідженнях проблему дійсного пізнання мови, вирішити проблему неоднозначності, амбівалентності її тлумачення. Найбільша суперечність визначається зв'язком мови зі структурою мислення, з одного боку, та ситуаціями життя, – з іншого [170; 323 та ін.].

Зв'язок мови зі структурою мислення проявляється у формуванні судження (пропозиції), а зв'язок із ситуаціями життя та психологією людини – у формуванні комунікативних цілей. Мова постійно балансує між упорядкованістю мислення та невпорядкованістю внутрішніх станів людини та

життєвих ситуацій. Особистість виробляє певні конвенції та стратегії, які допомагають здійснювати координацію внутрішніх складових особистості, насамперед, модусу, що виражає ставлення судження до дійсності, та самого судження. Особлива складність цього процесу проявляється у галузі культури, основу якої становить набір загальнолюдських світоглядних понять, що визначають «практичну філософію» людини. Це, перш за все, поняття істини, правди та брехні, свободи та відповідальності, долі та провини, гріха та чесноти тощо. Етимологія слів, типові синтаксичні позиції, семантичні поля, образні асоціації, метафорика – все це створює для кожного поняття свою «мову», що надає можливість реконструювати концепт і визначити його місце у повсякденній свідомості людини [323 та ін.].

Отже, важливим вбачається розкриття концептуального поля конструкту «соціальна відповідальність».

Концептуальне поле конструкту «соціальна відповідальність» дуже широке, що дозволяє, з одного боку, всебічно вивчити дане поняття, а з іншого, – вивчити його як певну характеристику особистості.

Використання поняття відповідальності, як і будь-якого іншого, завжди звернене до адресата і розраховане на сприйняття його іншою людиною. Воно завжди семіотичне, тобто підлягає інтерпретації. Воно входить у контекст ментальної діяльності, у якій отримує функціональні характеристики, стаючи аксіомами, тезами, гіпотезами, аргументами тощо [196 та ін.].

Неоднозначність інтерпретації поняття відповідальності не є проблемою з позицій лінгвістичного аналізу. Значення слова – це ще не реальна сутність і не абстрактний об'єкт, заданий у мові формалізованій семантики, а той чи інший спосіб вживання слова у певному контексті. Лінгвістичні аналітики визнають, що кількість контекстів, у яких використовується будь-яке поняття, по суті, неоглядне [323 та ін.].

Філософи, лінгвісти та інші дослідники мови приходять до висновку про неможливість знайти єдиний філософський зміст у його вивченні, що

призводить до різного розуміння фактів мови, різного осмислення того, що вважати справжнім, а не уявним значенням того чи іншого слова. Відповісти, дати відповідь, відгукнутися, звітувати про свою діяльність. Понести ж відповідальність – означає понести покарання за свої вчинки [50; 198 та ін.].

Значення слова «відповідальність» багатогранне. Як правило, найчастіше воно використовується у поєднанні з поняттями, що уточнюють характер відповідальності або її належність певному суб'єкту відповідальності – особистості чи групі.

Дж.-Л. Нансі та інші дослідники використовують такі поняття, як внутрішня та зовнішня відповідальність, індивідуальна та групова, ретроспективна та перспективна, адміністративна та цивільна, дисциплінарна, кримінальна, матеріальна та ін., і називають це видами або типами відповідальності. Стосовно поняття «відповідальність» це переконливо доводять результати конкретних емпіричних досліджень. Дж.-Л. Нансі вказує на те, що в основному своєму значенні слово відповідальності використовувалося слово «prudence» [297]. Воно розумілося як ступінь покладеної відповідальності за скоєне, як міра покарання, і розглядалося у моральному, юридичному та політичному сенсі. Крім цього, відповідальність, зазвичай, пов'язана зі значеннями причини та контролю, оскільки існує взаємозалежність ситуації та відповідної поведінки людини.

Відомо, що проблема відповідальності, зокрема відповідальності особистості, у різні історичні епохи розкривалася неоднаково. Різні аспекти відповідальності розглядалися ще філософами стародавнього світу. Так, китайський мислитель Конфуцій розглядав це поняття як вихідне встановлення порядку у суспільстві. Грецький філософ Платон трактував відповідальність як відчуття провини внаслідок неправильної поведінки, а Аристотель однозначно пов'язував поняття відповідальності зі свободою волі та свободою вибору. На його думку, відповідальність виникала за вчинки, здійснені через незнання, коли неможливо передбачити результати своїх

дій. Отже, вже давні мислителі у своїх працях заклали основи розуміння сутності соціальної відповідальності, пов'язуючи її зі свободою волі людини, усвідомленістю вибору, відповідальністю за вчинки, здійснені через незнання, коли можна передбачити результати своїх дій.

Г. Гегель [279] у своїх міркуваннях про свободу підкреслює, що свобода характеризує волю. Воля прагне до об'єктивізації у чуттєвому матеріалі, у зовнішніх предметах. Це перший вид волі. Він виявляється у власності, у договорі й у праві чи порушенні права. Це свобода у межах абстрактного права. Індивід вільний і у ставленні до речей, що йому належать. Ця свобода абстрактна та негативна. Проте абстрактна свобода є водночас не свободою, оскільки суб'єкт обмежений зовнішньо. Заперечення цього зовнішнього, відмова від влади речей є умовою свободи вищого типу – свободи особистості у внутрішньому, у суб'єктивному. Такою є моральна свобода. При звільненні від зовнішнього тиску головним стає розуміння і намір, самостійно визначена мета. Воля прагне проявити себе, реалізувати мету. Отже, на рівні моральності особистість не тільки існує для себе, піклується про себе, але, разом із тим, і обумовлена цілим, в рамках якого вона тільки й існує – і в цьому сенсі існує у власній загальності.

Представник німецької класичної філософії І. Кант шукав витоки відповідальності на основі уявлень про гідність особистості [76]. Розум, за І. Кантом, встановлює загальне законодавство не в силу якої-небудь практичної спонукальної причини і не заради майбутньої вигоди, а виходячи з ідеї гідності розумної істоти, яка кориться тільки тому закону, який вона в той же час собі дає. Свобода у І. Канта є право підкорятися тим законам, з яким згоден [76].

Проблему відповідальності свого часу порушував Е. Фромм [272; 273], який пов'язував відомий феномен «втечі від волі» саме з тягарем відповідальності. Дж.-Р. Сартар пов'язував відповідальність людини з вільним вибором, завдяки якому вона стає тою, якою вона є [311]. Звідси випливає повна відповідальність людини за свою сутність – відповідальність,

яку вона відчуває одночасно зі страхом втратити цієї сутності. Таким чином, свобода – це те, що не дозволяє ухилитися людині від відповідальності, яка покладається на неї [223].

У сучасних філософських, соціологічних, психолого-педагогічних концепціях ролі соціальної відповідальності, її місцю у світі приділяється велика увага. У наукових дослідженнях існують різні теоретико-методологічні підходи до розробки поняття «відповідальність» та визначення конструкту «соціальна відповідальність» [8; 11; 12; 32; 33; 35; 68; 88; 106; 109; 113; 178; 180; 182; 201; 231 та ін.].

Аналіз досліджень у галузі суспільно-гуманітарних наук (Ч. Беккарія, Р. Селман, Р. Дж. Спейді, Ф. Франкл та ін.) [254; 269; 270; 315 та ін.] дозволяє зробити висновок про те, що «відповідальність» і «соціальна відповідальність» – явища складні, багатоаспектні і можуть бути охарактеризовані тільки на міждисциплінарному рівні.

Еволюція поняття «соціальна відповідальність» у соціально-гуманітарному знанні показує, що воно має якісну визначеність у вигляді досягнутого рівня свідомості особистості, її морального духу.

Історичний досвід розвитку цивілізації свідчить про те, що всі найбільші соціальні перетворення були успішні тією мірою, якою в них свідомо та відповідально брали участь передові сили соціуму.

Для сучасного соціального простору характерним є звуження конструкту «відповідальність», який включено до системи цінностей, що зумовлюють як духовну, так і матеріальну сторони життя особистості та суспільства загалом [17; 54; 277; 302 та ін.]. Відповідальність більшою мірою сприймається лише як відповідальність за наслідки дій, що суперечать загальноприйнятим правилам і нормам поведінки у суспільстві, втрачаючи своє соціальне призначення [50 та ін.]. Проте відповідальність є не лише обмежувачим фактором поведінки особистості, а й утворюючим компонентом її діяльності у всіх сферах взаємодії всередині соціуму. Саме відповідальність, що виявляється у всіх сферах життєдіяльності особистості, ви-

ступає критерієм оцінки її взаємовідносин та взаємодії з іншими членами соціуму, проявом її діяльності та її наслідків щодо соціуму.

Отже, ми маємо говорити про багатоаспектність прояву відповідальності, про її соціальні функції. Саме тому, слід підкреслити актуальність проблеми соціальної відповідальності як родового поняття.

Оскільки весь процес життєдіяльності особистості складається з її активної чи пасивної взаємодії з іншими членами соціуму, соціальна відповідальність відіграє роль визначального чинника у поведінці особистості [225; 307 та ін.]. Усе це становить зміст вихідних основ соціальної відповідальності особистості і дає можливість розкрити поняття соціальної відповідальності як багатогранного соціального явища, що наповнюється особливо актуальним змістом, який відповідає даному історичному періоду.

Осмислення проблеми соціальної відповідальності особистості для вітчизняної соціальної психології має важливе теоретичне та практичне значення. На відміну від інших наук і через особливості свого предмету, соціальна психологія здатна забезпечити комплексний підхід до дослідження даного явища і тим самим адекватно розкрити відповідальність як складний соціально-психологічний конструкт.

Особливість відповідальності як складного соціально-психологічного конструкту полягає у тому, що вона входить у всі види діяльності як її якісний показник. Атрибут відповідальності застосовний до будь-якого явища соціального життя. Відповідальність присутня у всіх сферах життєдіяльності особистості. Відповідальність є важливим компонентом виробництва та управління, побуту та дозвілля [104; 116; 281 та ін.]. Отже, можна говорити не тільки про відповідальність суспільства, а й про відповідальність особистості, яка, на наш погляд, є ключовим для розуміння сучасних соціальних процесів. Тож для уточнення змісту вихідних понять необхідно проаналізувати відповідальність як категорію соціальної психології.

Перетворення у суспільстві призвели до істотних змін методологічних підходів до проблеми соціальної відповідальності особистості.

У філософії розуміння категорії «відповідальність» відбиває об'єктивний, історично конкретний характер взаємовідносин між особистістю, колективом, суспільством. «Відповідальність» виражає соціальне та морально-правове ставлення особистості до суспільства, яке характеризується виконанням свого морального обов'язку та дотриманням правових норм. Новий філософський погляд на осмислення даної категорії спрямований на розкриття саме соціальної відповідальності у роботах багатьох вчених. Соціальна відповідальність розуміється ними як якість особистості, що визначає добровільне узгодження та творчий напрямок дій на користь людства, як здатність передбачати наслідки своїх вчинків [50; 198].

Таким чином, відповідно до філософського підходу, соціальна відповідальність розглядається у контексті розуміння теми свободи як свободи волі, дії, прийняття рішення. Відповідальність, як і свобода, може бути лише свідомою. Вона приймається людиною як її право, обов'язок поводитися в обставинах, що склалися, саме так, а не інакше, і брати на себе всю повноту провини у разі поразки або невдачі [51; 81; 108; 109; 187; 212; 213; 214; 215; 223 та ін.].

Відповідальність як внутрішнє почуття особистості не виникає спонтанно, воно формується у процесі навчання та виховання, і є результатом практичної діяльності людини. Відповідальність, як і свобода, є цілісною; вона або є, або її немає. Чим більше можливостей прояву свободи особистості у суспільстві, тим більш значущою є її відповідальність як за вчинки, так й за дії інших, і, навпаки, з обмеженням особистої та громадської свободи звужується й відповідальність [16; 18; 19; 38; 43; 267 та ін.].

Відповідальність – це регулятор мотивів поведінки особистості, її вчинків; вона є внутрішнім стрижнем дисципліни та самодисципліни особистості, що не дозволяє розглядати і використовувати свободу як всездозволеність [223; 225; 307].

У межах соціологічного підходу соціальна відповідальність досліджується з єдиною метою – зрозуміти динаміку міжособистісних відносин

усередині соціальної спільності, групи. Так, О. Конт у своїх роботах з вивчення суспільства вважав, що вищі класи суспільства мають перейнятися почуттям обов'язку та відповідальності, які відповідають їх статусу у суспільстві та підтримувати у суспільстві соціальну гармонію [234].

На думку М. Вебера [322], соціальна відповідальність має розглядатися у цілеспрямованих і вмотивованих діях суб'єктів соціальних відносин. Виходячи з його позиції, «фізіологія» соціальних систем складається з мотивації вчинків членів даних систем, а також постановки цілей, вибору та засобів їх досягнення.

Соціологія є однією з небагатьох областей, яка приділяє найбільшу увагу поняттю «відповідальність». Ця категорія розглядається соціологами як прийняття чи покладання певних зобов'язань на особистість або групу, пред'явлення вимог до особистості чи групи. Поняття «соціальна відповідальність» трактується у соціологічній науці як очікування стосовно дій окремих осіб, груп, громадських об'єднань та усвідомлення ними свого обов'язку. Як група може виступати будь-який колектив чи об'єднання. При цьому відповідальність розглядається на основі соціальних норм і реалізується через форми соціального контролю, через розуміння своєї суспільної ролі діючими суб'єктами. Через це у соціології під структурою відповідальності розуміється взаємозв'язок усвідомлення особистістю свого місця у системі суспільних відносин, необхідності визнавати та дотримуватися встановлених суспільством норм, оцінки своїх вчинків з погляду наслідків для себе та оточуючих, готовність прийняття санкцій у разі допущених порушень [12; 208; 231].

У соціологічних дослідженнях наголос робиться на те, що для соціально відповідальної діяльності, результатом якої є соціальна відповідальність, характерними є зв'язок з розвитком суспільства, сумлінність, чесність, цілеспрямованість. Людина, будучи включеною у таку діяльність, стає носієм соціального життя, джерелом його розвитку, суб'єктом відно-

син у рамках тієї соціальної групи, до якої вона належить, що сприяє формуванню відповідальних відносин [12; 205; 225; 226; 231].

У роботах Е. Дюркгейма [61] підкреслюється вирішальна роль розвитку особистісних якостей і відповідальності індивіда як соціального чинника, основу якого становлять колективні уявлення більшості людей. На думку Е. Дюркгейма у кожному з нас є дві істоти, які, залишаючись нерозлучними в абстракції, не перестають бути відмінними. Одна істота складається з усіх розумових станів, які стосуються лише нас і подій нашого особистого життя. Це те, що можна було б назвати індивідуальним Я. Інше являє собою систему поглядів, почуттів, звичок, які виражають у нас не нашу особу, але групу чи різні групи, частиною яких ми є; такі релігійні вірування, моральні вірування та практики, національні та професійні традиції, різноманітні колективні погляди. Їх сукупність становить соціальна істота, соціальне Я. Сформувати у кожному з нас цю істоту і є, на думку вченого, метою виховання [61].

На етапі розвитку суспільства соціологічний підхід до вивчення окресленої проблеми зачіпає соціальну відповідальність особистості як перед суспільством, так й суспільства перед особистістю. Наукові дослідження у цьому напрямі аналізують специфіку прояву соціальної відповідальності у системі ціннісних орієнтацій суспільства через призму громадських відносин, як чинника розвитку сучасного суспільства [12; 208; 231 та ін.].

Констатовано також, що відповідальність особистості має соціальну природу, зумовлену як суспільним характером відносин, так і особливостями особистості, її місцем у системі цих відносин [55].

Зазначається, що соціальна відповідальність відображає специфіку соціальної діяльності у всіх сферах життя та проявляється у різних відносинах, пов'язаних, перш за все, із задоволенням потреб суб'єкта, з його інтересами. Соціальна відповідальність не буває безособовою, вона завжди передбачає конкретного носія, суб'єкта. Суб'єкт діяльності є одночасно й

суб'єктом відповідальності. Залежно від суб'єкта розрізняють індивідуальну та колективну відповідальність [173].

Отже, відповідальність – це усвідомлення своєї поведінки, її наслідків та соціальної значущості для особистості, групи та суспільства в цілому.

У соціології відповідальність розглядається у двох напрямках: позитивному – перспективному, як відповідальність особистості за майбутні дії, і ретроспективному – традиційному, як відповідальність за скоєні дії. Позитивна відповідальність сприймається як свобода особистості, можливість самостійного життєвого вибору, мотивації своїх вчинків. Вона відображає соціальні зв'язки та відносини, що характеризують процес здійснення наданих прав, виконання покладених обов'язків, заснований на виборі поведінки та її оцінки з урахуванням інтересів суспільства. Усвідомлення та розуміння особистістю покладених на неї обов'язків, належне ставлення до суспільства, інших людей, становить суб'єктивну сторону позитивної відповідальності, а сама поведінка, спричинена внутрішніми мотивами – об'єктивну сторону позитивної відповідальності [208 та ін.].

Отже, як соціологічна категорія соціальна відповідальність відбиває соціальну діяльність особистості у всіх сферах життя і проявляється у різних відносинах, пов'язаних, передусім, із задоволенням її потреб та інтересів. Вона визначається як обов'язок та готовність особистості відповідати за скоєні дії, вчинки та їх наслідки.

З позиції психологічної науки відповідальність розглядається або як окрема психологічна категорія, основою якої є особистісна риса, або як різні категорії – почуття відповідальності, характеристики особистості, здатності відповідати, готовності (установки) до відповіді, риси характеру та ін. Більшість дослідників співвідносять відповідальність з рисою особистості [68; 88; 119; 204; 216; 248 та ін.].

У психології відповідальність розглядається як найважливіша характеристика особистості, що відрізняє соціально зрілу особистість від особи-

стості соціально незрілої. З відповідальністю пов'язана як сутність буття зрілої особистості, так й успішність її самоактуалізації. З погляду на це, важливим вбачається аналіз соціальної відповідальності у системі якостей та цінностей соціально зрілої особистості. Як система цінностей і ціннісних орієнтацій соціальна відповідальність особистості має свою внутрішню структуру і організацію та формується на кількох рівнях: ставлення особистості до самої себе, до людей, що її оточують, до суспільства (людства) в цілому, до середовища власного проживання (природи). Соціальна відповідальність є найважливішою характеристикою особистості, що виявляється у всіх сферах її життєдіяльності, виступає критерієм оцінки її взаємовідносин та взаємодії з іншими членами соціуму, і займає певне місце у системі життєвих цінностей особистості. Цінності особистості утворюють систему ціннісних орієнтацій, тобто систему найважливіших її якостей, вони становлять основу свідомості та поведінки особистості, зумовлюють її розвиток та формування. Розвиток системи ціннісних орієнтацій особистості підпорядковується певним закономірностям, визначається складним комплексом внутрішніх та зовнішніх чинників. Внутрішні психологічні чинники та зовнішні чинники визначають особливості розвитку системи цінностей та ціннісних орієнтацій, взаємодіючи між собою під час здійснення тієї чи іншої діяльності. Саме вони визначають домінування того чи іншого чинника в індивідуальній системі цінностей, формують аналогічний тип особистості з тими чи іншими особистісними якостями, у яких проявляється ступінь її соціальної відповідальності. Як центральне особистісне утворення зрілої особистості система цінностей і ціннісних орієнтацій є інтегративним особистісним утворенням, що виражається у спрямованості особистості на гуманістичні ідеї, які розкриваються через такі категорії, як відповідальність, гідність, повага, почуття обов'язку, співчуття, сприяння і характеризуються від емоційно-позитивної оцінки до оцінного судження, що спонукає активність особистості щодо її присвоєння [25; 112; 185; 197; 201; 207; 209; 226 та ін.].

Соціальна відповідальність, як одна з приватних форм відповідальності, розуміється як схильність людини вести себе з урахуванням інтересів, думок інших людей та соціального цілого, дотримуватися прийнятих норм, зразків поведінки та виконувати рольові обов'язки відповідно до запропонованих статусів.

Найбільш повно та цілісно феномен відповідальності вивчався в екзистенційній психології В. Франкла [269], який розглядав відповідальність як один із способів людського існування, поряд зі свободою та духовністю.

В. Франкл [270] бачить духовність, свободу та відповідальність – як три екзистенціали людського існування. Вони не просто характеризують людське буття як буття саме людини, скоріше навіть конструюють її в цій якості. Духовність – це не просто її характеристика, а особливість, що конструює. Свобода розглядається по відношенню до трьох речей:

- до потягів (людина має потяги, але потяги не володіють нею);
- до спадковості (людина має свободу по відношенню до своїх завдань);
- до середовища (що стосується середовища, то і тут виявляється, що воно не визначає людину. Вплив середовища більше залежить від того, що людина з ним робить, як вона до нього ставиться).

Проведення досліджень соціальної відповідальності у вітчизняній психологічній науці здебільшого відбувається у руслі соціальної психології.

Незважаючи на відсутність єдиного розуміння терміну «соціальна відповідальність» більшість авторів розглядають цей конструкт як якість особистості, що характеризує її соціальну типовість, її схильність дотримуватися загальноприйнятих у суспільстві соціальних норм і правил поведінки, виконувати рольові обов'язки та готовність відповідати за свої дії та вчинки [25; 68; 88; 105; 112; 209; 216; 248 та ін.].

Соціальна відповідальність досліджується вченими як складний соціально-психологічний конструкт, який проявляється з одного боку, на рі-

вні соціуму загалом, а з іншого, – на рівні прояву якостей особистості [126; 188; 201; 204; 207 та ін.].

Нам представляється цікавим розгляд концепції двох типів відповідальності, представленої Дж. Роттером [309]. Відповідальність першого типу – інтернальний локус контролю. Інтернальність особистості позитивно корелює із соціальною відповідальністю та з усвідомленням смислу життя та життєвих цілей. Особистість з інтернальним локусом контролю бере відповідальність за все, що відбувається з нею у житті, керується почуттям обов'язку, моралі, чітко усвідомлюючи смисли. Соціально відповідальним особам властива наявність позитивних якостей, починаючи від пунктуальності, точності, слухняності та закінчуючи моральними, громадянськими рисами, такими як чесність, справедливість, принциповість. Відповідальність другого типу – екстернальний локус контролю, проявляється тоді, коли людина схильна вважати відповідальною за те, що відбувається в її житті інших людей, або обставини, ситуацію.

Проблеми формування особистості та соціального розвитку були розроблені Ж. Піаже, Л. Кольбергом, Р. Селманом [287; 301; 315]. Відповідно до концепції Ж. Піаже [301], навички мисленнєвої діяльності набуваються природним чином – у міру того, як відбувається загальний розвиток дитячого організму і розширюються горизонти світу, що вивчається дитиною. Значну частину активності дітей посідають ігри, які вчений розглядав як неодмінний компонент їх важливої роботи з дослідження навколишніх об'єктів – людей, явищ, предметів. Він вважав, що така форма навчання (за його термінологією, «навчання в процесі діяльності») необхідна для нормального розумового розвитку дитини та успішного процесу її дорослішання. За Ж. Піаже [301], людина у своєму розумовому розвитку проходить чотири великі періоди:

- чуттєво-руховий (сенсомоторний) – від народження до 2 років;
- дооператорний – від 2 до 7 років;
- період конкретного мислення – від 7 до 11 років;

- період формально-логічного, абстрактного мислення – від 11-12 до 18 років і далі.

Усі діти проходять ці періоди, але з деякими відмінностями. Ж. Піаже порівняно мало досліджував проблеми соціального та емоційного розвитку, формування особистості, індивідуальних відмінностей дітей, а головним чином зосередився на поясненні розумового (інтелектуального) розвитку [301].

Стосовно формування соціальної відповідальності в англomовних країнах (зокрема, у Великій Британії), то цей процес закладено у саму систему освіти. У дослідженнях S. Harris, C. Hightshoe, M. Witt [317] висловлено думку про те, що вся система англійського навчання та виховання спрямована на те, щоб людина відчувала себе відповідальною за свої дії. Тому виховання соціально відповідального ставлення до іншого та себе поставлене у ранг державної політики і виступає пріоритетом освіти.

Дослідники (C. Beard, E. Kim, D.K. Stevenson, M. Zuerske) [253; 319 та ін.] вважають, що саме американська нація володіє вищою мірою відповідальності, реалістичності, практичності, готовності до партнерства. Всі ці якості сформувалися за таких умов: відсутність підтримки з боку будь-кого; існування протікало за умов конкуренції; повна свобода дій та відповідальність за результат; висока ефективність діяльності; запозичення економічних досягнень; досвід життя було перенесено на континент.

Таким чином, американська історіографія бачить шляхи розвитку соціальної відповідальності як включення особистості до складних умов існування.

У педагогіці відповідальність сприймається як моральна якість особистості і категорія етики, що відбиває здатність людини відповідати за вчинки, можливість суспільства піддавати ці дії моральній оцінці [32; 33; 109; 182; 223 та ін.].

В економіці поняття відповідальності, зазвичай, розглядається у взаємозв'язку з системою управління та виробництва. Будь-яка спільна праця

багатьох людей за будь-якою суспільною формою неможлива без відносин взаємної відповідальності працівників. У відносинах відповідальності у кожному способі виробництва є матеріальний носій, природа якого пов'язана з кооперацією праці. У процесі спільної діяльності вчинки людини набувають суспільно значущого характеру, оскільки вони мають певні наслідки як для суб'єкта, який зробив ці вчинки, так й для інших людей, для соціальної спільності загалом. Водночас, більшість керівників підприємств відзначають недостатній рівень своїх знань про форми, методи та засоби соціальної відповідальності підприємств, не розуміють того, що соціальна відповідальність бізнесу виражається через їхню особистісно-ціннісну позицію та цільову установку, які виявляються у соціальній активності, самооцінці, самореалізації, визнанні суспільних вимог [4; 14; 31; 55; 93; 104; 116 та ін.].

Дійсно, у процесі спільної трудової діяльності людей вчинки, дії людини набувають суспільно значущого характеру, оскільки вони несуть певні наслідки не тільки для суб'єкта, який вчинив ці дії, але і для інших людей, для соціальної спільності в цілому [173]. У психології відповідальність сприймається як концентрований контроль за діяльністю індивіда відповідно до критеріїв виконання ним нормативів. Відповідальність тут розуміється як спостереження за соціальною поведінкою та її оцінка [225; 307].

Істотну роль відіграє поняття соціальної відповідальності в юриспруденції, де воно зіставляється з цивільною відповідальністю як однією з категорій цивільного права, яка розуміється як встановлені юридичні наслідки невиконання або неналежного виконання особами передбачених законом обов'язків.

Соціально-економічний розвиток суспільства визначається об'єктивними законами. Їх не можна ні скасувати, ні виправити. Тому будь-які спроби людської діяльності без урахування рівня матеріальної та духовної зрілості суспільства приречені на невдачу і викликають лише ви-

трати як економічного, так і політичного характеру. Необхідним елементом соціального регулювання та контролю поведінки людей у суспільстві є соціальна відповідальність. Соціальна відповідальність виникає тоді, коли поведінка людини має суспільне значення та регулюється соціальними нормами. Регулювати поведінку людей можливо і необхідно лише за умови відносної свободи людських дій, сутність якої полягає у здатності людини обирати свою лінію поведінки, самостійно визначати спрямованість своїх вчинків [50; 57; 69; 118; 211; 222; 243 та ін.].

У сфері правового регулювання, у правовій науці, юридичній практиці термін «відповідальність» використовується для показника тісно пов'язаних, але різних юридичних явищ, визначення різних аспектів відносин учасників правового життя між собою. Слід відзначити, що в останні роки намітилося прагнення розуміти юридичну відповідальність широко: це й усвідомлення своєї поведінки у правовій сфері, її наслідків та соціальної значущості (почуття обов'язку); це і суспільні відносини, що характеризують взаємозв'язок, взаємозалежність індивіда та суспільства; це обов'язок суб'єкта права діяти в рамках правових розпоряджень. Прагнення розглядати юридичну відповідальність з широких позицій породило її класифікацію на два види – позитивну, перспективну (за майбутні дії) та ретроспективну (за дії вже вчинені). Під позитивною соціальною відповідальністю розуміють правильне активно-свідоме виконання людиною своїх соціальних обов'язків, зумовлених необхідністю дотримання суспільних інтересів. Причому тривалість правової відповідальності обмежується періодом, чітко вказаним у законі. Отже, відповідальність у цьому трактуванні дуже близька за змістом до поняття «обов'язок» [1; 173; 199; 235; 250 та ін.].

Соціальна відповідальність у її позитивному значенні може бути порушена свідомо, унаслідок чого настає ретроспективна відповідальність. Різні погляди на юридичну відповідальність мають право на існування, адже вони відбивають реальні суспільні процеси у сфері правового регу-

лювання, складність, багатоаспектність відповідальності як соціально-правового явища. Люди поводяться відповідально, якщо не порушують діючих соціальних норм, з усвідомленням свого громадянського обов'язку та честі виконують відповідні вимоги та дотримуються інтересів суспільства, держави, колективу. Залежно від видів соціальних норм чи сфери соціальної діяльності, соціальна відповідальність поділяється на політичну, юридичну, моральну відповідальність, відповідальність перед громадськими організаціями [58; 199; 250 та ін.].

Отже, соціальну відповідальність можна охарактеризувати з різних позицій, як: зовнішню, внутрішню, індивідуальну чи колективну, залежно від суб'єкта відповідальних дій. Інтегруючись один з одним, вони утворюють нове у змістовному та структурному плані поняття «соціальна відповідальність», яка може виявлятися на різних рівнях: особистості (мікрорівень), соціальної групи (мезорівень), конкретного суспільства (макрорівень), людства загалом (мегарівень) (О. Амоша, Л. Гонтаренко, О. Лободинська, Ю. Мигаль, І. Савченко, Е. Сколота, Н. Стаднік, М. Харламов, Т. Чепульченко, Л. Юрченко та ін.) [1; 119; 173; 199; 207; 216; 226; 235; 250 та ін.].

Перелічені вище підходи відзначають, що соціальна відповідальність має соціальну природу, визначається як характером суспільних відносин, так і особливостями особистості, її місцем у системі цих відносин. Це складна інтегративна якість особистості, а значення для неї соціальної відповідальності проявляється у розвитку самосвідомості та пов'язане зі структурою її самоствавлення, Я-концепцією та особистісним контролем (І. Гоян, Л. Карамушка, Н. Каргіна, Т. Комар, А. Кононенко, М. Садова, О. Санніков та ін.) [44; 45; 46; 77; 78; 100; 102; 103; 202; 204 та ін.], що виступає показником її соціальної зрілості та визначає її поведінку на основі усвідомлення соціальних норм і цінностей, їх прийняття, здатності оцінювати наслідки та результат власних дій.

В реальній дійсності особистість є одночасно суб'єктом та об'єктом відповідальності, на неї впливають закони, норми, ідеї та принципи суспільства.

Положення особистості у системі соціально-економічних, політичних і духовно-моральних відносин визначає сферу діяльнісного підходу, обов'язкову лінію поведінки. Але оскільки поняття необхідного неоднозначно передбачає певну сферу можливого, то з безлічі варіантів поведінки особистість вибирає ту лінію поведінки, яку вважає найбільш прийнятною. Звідси випливає, що формування соціальної відповідальності визначається як об'єктивними, так й суб'єктивними передумовами [212].

Об'єктивна сторона відповідальності особистості – це вимоги суспільства, які пред'являються до неї, її соціальних якостей та місця у системі суспільних відносин.

Суб'єктивна сторона відповідальності – це емоційне переживання та осмислення характеру суспільних вимог та здатності здійснювати діяльність, яка виступає як соціальна якість особистості та проявляється у таких вольових характеристиках, як самостійність, цілеспрямованість, здатність долати перешкоди на шляху до досягнення мети.

Таким чином, об'єктивне у соціальній відповідальності особистості виступає у формі суспільно-необхідного, у вигляді соціальних вимог, соціальних норм, обов'язків, які існують незалежно від неї. Суб'єктивне проявляється як усвідомлення необхідності, доцільності соціальних перетворень, добровільне «накладення» їх на себе та активне виконання.

Як зазначалося вище, дослідження проблеми соціальної відповідальності особистості має носити комплексний характер, і, отже, не буде повним без класифікації, що розкриває специфіку соціальної відповідальності в умовах сучасного суспільства, оскільки класифікація будь-якого явища, поняття (з будь-якої галузі людського знання) має велике значення для з'ясування змісту поняття взагалі та розкриття призначення кожного елемента.

Аналізуючи проблему відповідальності, дослідники виділяють соціальну відповідальність як родове поняття, всі інші – як видові.

Доречним вбачається запропонувати класифікацію соціальної відповідальності на підставі її властивостей, що дозволить найбільш повно охарактеризувати її форми.

В основі критеріїв такої класифікації виступають різні форми соціальної відповідальності, зокрема такі як політична, моральна, професійна, громадянська, правова, естетична та ін. При цьому, з розвитком суспільства поняття соціальної відповідальності змінюється, з одного боку, у бік вироблення механізмів, що перешкоджають розпорошенню (дифузії) відповідальності, а з іншого, – у бік диференціації її форм. Це сприяє появі нових форм соціальної відповідальності, як-то: корпоративної, екологічної, інформаційної та ін. (М. Белобородова, О. Грішнова, В. Думанська, В. Куценко та ін.) [14; 51; 52; 53; 113 та ін.].

Розглянемо деякі з них.

Політична відповідальність передбачає відносини, які виникають у процесі взаємодії між соціальними спільнотами, групами, націями, державами. Особливості такого роду відповідальності полягають у тому, що вона проявляється не лише за дії людей, а й за невміння прийняти відповідальне рішення, пристосуванство, кон'юнктурність, негативну оцінку політичного вчинку суб'єкта з боку певної соціальної групи чи суспільства загалом.

Найважливішою властивістю моральної відповідальності є засуджуваче ставлення до осіб, які порушують соціальні норми моралі, зразки поведінки, які наявні у тій чи іншій соціальній спільноті. Як правило, норми поведінки особистості у суспільстві виходять із загальноприйнятих уявлень про добро і зло, про справедливість і честь, обов'язок і патріотизм тощо. Саме ці критерії виступають як соціальна оцінка певних якостей в осіб, які порушують загальноприйняті уявлення. Моральна відповідальність є показником моральних якостей, однією з яких й є відповідальність

особистості перед собою та іншими людьми, дотримання загальноприйнятих норм і правил поведінки у суспільстві [225; 307 та ін.].

Професійна відповідальність особистості проявляється у процесі її професійної діяльності та пов'язана з різними її видами: педагогічною, науковою, судовою, юридичною тощо.

На підставі джерел прояву відповідальності та впливу наслідків діяльності суб'єкта відповідальності слід виокремити внутрішню та зовнішню соціальну відповідальність тощо. Це дозволяє по-новому розглянути такі види соціальної відповідальності, як юридична та громадянська, зокрема з позиції соціальної психології.

Юридична відповідальність – вид суто зовнішньої ретроспективної соціальної відповідальності, що проявляється у реакції соціуму на дію чи бездіяльність індивіда, що спричинило обмеження інтересів соціуму чи його окремих елементів. Виявляється у примусі з боку держави до виконання індивідом соціальних норм через накладення обмежень особистого, морального чи матеріального характеру, обмеження волі.

Як різновид соціальної відповідальності можна назвати громадянську відповідальність особистості, яка є показником її соціальної зрілості, результатом розвитку суспільних відносин. Громадянська відповідальність – внутрішній перспективний різновид соціальної відповідальності особистості, що виявляється в усвідомленому, добровільному і самостійному, без будь-яких примусів із зовні; збільшення міри свободи і покладання на себе особистістю більшого кола обов'язків за збереження чи обмеження обсягу наданих їй соціумом прав у процесі життєдіяльності. Усвідомлення нерозривного зв'язку зі сферою соціокультури суспільства, максимум свободи волі у виборі способів реалізації власних цілей, прагнення суспільної корисності – умови формування громадянської відповідальності особистості.

У сучасній науковій літературі приділяється велика увага розвитку громадянської відповідальності особистості, що розглядається як різновид її соціальної відповідальності та як особливий вид внутрішньої позитивної

(перспективної) соціальної відповідальності. Тлумачення цього поняття не однозначне в залежності від предмету дослідження, що демонструє широкий діапазон розуміння даного явища. Виявлена невизначеність потребує глибокого системного аналізу та наукового осмислення, передусім на методологічному рівні [196 та ін.].

Слід зазначити, що з погляду соціальної психології це поняття практично не вивчене. На відміну від правової літератури, де під громадянською відповідальністю розуміється система заходів майнового характеру, що примусово застосовується до порушників цивільних прав та обов'язків, у соціально-філософському та соціально-психологічному варіантах зазначене поняття є інтегративною якістю особистості.

Громадянська відповідальність особистості фіксує її причетність до процесу суспільних перетворень відповідно до закономірностей суспільного прогресу. Підвищення громадянської відповідальності є умовою початку усвідомлення себе суб'єктом історичного впливу. Ефективність формування громадянської відповідальності визначає глибину участі особистості у соціальних змінах, у нарощуванні темпів суспільного прогресу. Від того, наскільки відповідально особистість ставитиметься до виконання своїх соціальних функцій, залежить успіх удосконалення суспільних відносин. Власне громадянська відповідальність, рівень її розвитку значною мірою є результатом розвиненості суспільних відносин, показником їхньої зрілості. Лише певна зрілість суспільних відносин дозволяє формувати соціально відповідальну особистість з позиції громадянськості. Громадянська відповідальність особистості є результатом формування її стійкої соціально активної позиції у процесі впливу зовнішнього соціуму (шляхом виховання, переконання) [173; 199; 235; 250 та ін.].

Рівень розвитку громадянської відповідальності особистості постає як показник її суспільної значущості. Визначаючи ставлення особистості до виконання цивільних функцій, відповідальність забезпечує їй певне місце у системі громадських відносин. Найбільш значуща та особистість, яка гли-

бше усвідомлює ці суспільні відносини, здатна орієнтуватися на прогресивні суспільні сили, сприймати цілі суспільства як свої особисті та вести боротьбу за їхнє здійснення.

Особистість зі сформованою громадянською відповідальністю проявляє себе як активний учасник суспільних відносин, у процесі яких вона розширює коло своїх обов'язків, покладаючи відповідальність за реалізацію прав інших членів соціуму (держави) та забезпечення їх свобод, не очікуючи заохочення та винагороди з боку суспільства, але будучи готовою до можливого осуду та покарання за негативні наслідки [21; 34; 228; 326 та ін.].

Громадянська відповідальність особистості стосовно соціуму загалом проявляється у її активній включеності у процес вибору подальшого шляху розвитку та функціонування держави. У такій ситуації громадянська відповідальність особистості є однією зі складових громадянської відповідальності суспільства. У той же час, громадянська відповідальність особистості, наділеної суспільством правом, яка взяла на себе обов'язок представляти і відстоювати громадські інтереси у державі, трансформується на активну політичну позицію. Почуття громадянської відповідальності пов'язані з альтруїстичним початком особистості: слідуючи інтересам соціуму, особистість усвідомлено йде на можливі обмеження своїх прав і свобод, а спосіб її життя є відбитком рівня сформованості громадянської відповідальності.

Наразі велика увага приділяється корпоративній соціальній відповідальності, яка вбирає у себе різні аспекти: благодійність, меценатство, соціально-маркетингові програми, спонсорство, філантропію та ін. Розглядається соціальна відповідальність бізнесу та держави; визначається корпоративна відповідальність перед суспільством як філософія поведінки та концепція вибудовування діловою спільнотою своєї діяльності за такими напрямками як виробництво якісної продукції та послуг й створення привабливих робочих місць, виплата легальних зарплат та інвестиції у розвиток

людського потенціалу, дотримання вимог законодавства, урахування громадських очікувань та загальноприйнятих етичних норм у практиці ведення справ, а також внесок у формування громадянського суспільства через партнерські програми та проєкти розвитку місцевого співтовариства [9; 10; 47 та ін.]. Корпоративна соціальна відповідальність розглядається й з позиції управління бізнесом; як приватна форма соціальної політики суспільства, тобто стан залежності діяльності громадських об'єднань (груп) від іншого об'єкта, що оцінюється як визначальний засіб досягнення оптимальних результатів [63; 64]. У зарубіжній літературі термін «корпоративна соціальна відповідальність» включає соціальну відповідальність бізнес-корпорацій. У більшості визначень корпоративної соціальної відповідальності вона представляється як концепція, за якою компанії інтегрують соціальні питання у свою комерційну діяльність на добровільних засадах [281; 293 та ін.].

Аналіз досліджень про сутність корпоративної соціальної відповідальності дозволяє відзначити, що корпоративна соціальна відповідальність має як прибічників, так й багато противників. Крім того, ставлення до цього поняття зміцнює критичний підхід до етичних аспектів бізнесу [4; 47; 49; 51; 52; 63; 64; 94; 104; 116; 184; 293 та ін.].

Взаємозалежність існує між формами соціальної відповідальності: між політичною та моральною відповідальністю, моральною та правовою відповідальністю тощо. Так, політична відповідальність може бути в той самий час моральною та правовою і т. д.

Очевидним є той факт, що процес соціальних трансформацій повинен співпадати за часом із самосвідомістю особистості, адже кінцевий успіх будь-яких реформ визначається не лише політичними рішеннями, а й діяльністю суб'єктів перетворення соціуму [44; 46; 224 та ін.].

Вся історія розвитку поняття соціальної відповідальності показує, що воно має якісну визначеність як досягнутого рівня свідомості особистості, її морального духу. Якісні параметри соціальної відповідальності характе-

ризують поширеність моральних якостей, властивих особистості, та їх місце у її духовному житті.

Зміст соціальної відповідальності дозволяє розкрити весь спектр суспільних відносин та залежностей соціальних суб'єктів, а також форму як спосіб взаємозв'язку між обумовленими суспільним устроєм нормами, вимогами, законами та їх усвідомленням особистістю з позицій свободи вибору певного характеру поведінки у реалізації цілей практичної діяльності.

Таким чином, соціальна відповідальність – це явище, яке виражається у діяльності, що відповідає вимогам суспільства і відповідним чином оцінюваної, а також необхідності, яка виявляється у тому, що відповідальність визначає ту чи іншу дію, яка виходить із розпоряджень суспільства та соціальних ролей, що виконуються особистістю (О. Балуєва, О. Боднарчук, Л. Боярин, І. Вітковська, О. Герасименко, О. Грішнова, А. Колот та ін.). [8; 35; 51; 53; 94; 209 та ін.].

Зміст відповідальності, як соціально-психологічного конструкту, включає взаємозв'язок об'єктивних і суб'єктивних її аспектів, які проявляються у вимогах суспільства, що висувуються до особистості, її соціальних якостей та визначених її місцем у системі суспільних відносин (статусом), що дозволяє окреслити межі прояву її відповідальності (об'єктивна сторона); в емоційному переживанні та раціональному осмисленні характеру суспільних вимог та передбаченні наслідків власної діяльності та поведінки (суб'єктивна сторона); практичній реалізації особистістю суспільних вимог у конкретній діяльності та оцінці цієї діяльності відповідно до інтересів суспільства, колективу, власне особистості (об'єктивно-суб'єктивна сторона) (А. Безпрозванна, В. Бочелюк, Т. Гурлева, Н. Завацька, С. Король, Ю. Мигаль, Т. Надвинична та ін.) [11; 25; 55; 68; 106; 173; 178 та ін.].

При цьому розподіл на об'єктивну і суб'єктивну сторони відповідальності носить відносний характер.

Соціальна відповідальність пов'язана також зі специфікою соціальних відносин і виражає відносини між особистістю та суспільством щодо реалізації суспільно значущих інтересів та цілей. Будучи елементом соціальної структури особистості, соціальна відповідальність має складну побудову, в основі якої у тісній взаємодії лежать як соціальні, так і психологічні аспекти.

Соціальне середовище у своєму різноманітті формує індивідуальний набір потреб, інтересів та інших детермінант, які можуть бути втілені у досягнення певної мети.

Особливість відповідальності як соціального явища у тому, що вона входить у всі види діяльності як її якісний показник. Відповідальність, як соціальна якість особистості, спрямовує її дії відповідно до прийнятих у суспільстві соціальних норм. Соціальна відповідальність особистості формується як результат тих зовнішніх вимог, які до неї висувають суспільство, колектив, професійне співтовариство, професійна діяльність тощо. Ці вимоги, сприйняті особистістю, стають внутрішньою основою мотивації її соціально відповідальної поведінки, регулятором якого є сумління.

Соціальна відповідальність завжди виявляється у діяльності, що відповідає вимогам суспільства та відповідним чином оцінюваної, а також необхідності, яка виявляється у тому, що відповідальність детермінує ту чи іншу дію, яка виходить із розпоряджень суспільства та соціальних ролей, що виконуються особистістю.

Сутність соціальної відповідальності у соціально-гуманітарному знанні полягає у з'ясуванні особистістю панівних у суспільстві цінностей та волевому ставленні до них [2; 23 та ін.]. Свобода, яка дозволяє особистості діяти, керуючись власною волею відповідно до вимог суспільства та її свідомості, лежить в основі соціальної відповідальності як необхідна умова її прояву, а якісні параметри соціальної відповідальності характеризують поширеність моральних якостей, властивих особистості, час переходу від одного ступеня зрілості до іншого (М. Андріяш, Ю. Бохонкова, Т. Комар,

Р. Селман, В. Франкл, Е. Фромм та ін.) [2; 23; 100; 101; 102; 269; 270; 315 та ін.].

Зміст соціальної відповідальності у соціально-гуманітарному знанні – це весь спектр суспільних відносин та залежностей соціальних суб'єктів, а також їх форма у реалізації цілей практичної діяльності як спосіб взаємозв'язку між обумовленими суспільним устроєм нормами, вимогами, законами та їх усвідомленням особистістю з позицій свободи вибору певного характеру поведінки.

У ході дослідження було конкретизовано зміст поняття «соціальна відповідальність» як життєвої позиції особистості, пов'язаної з виконанням нею взятих на себе зобов'язань перед іншими людьми, усвідомленим ставленням до своїх рішень, дій і вчинків на основі урахування суспільних інтересів, що проявляється у різних формах контролю за своєю діяльністю відповідно до системи моральних норм і цінностей.

1.2. Соціальна відповідальність у дискурсі соціокультурної цілісності цивілізаційних процесів та методологія її вивчення

Аналіз сучасної системи цінностей та визначення місця, яке в ній займає соціальна відповідальність, показав, що наразі у суспільстві очевидна криза структури традиційних базових цінностей. Соціальна відповідальність поки не постає як смислова квінтесенція системи цінностей і ціннісних орієнтирів, а також регуляторів сучасного стану суспільства. У той же час не втрачаються, а навпаки активізуються ціннісні орієнтації особистості, що базуються на індивідуалізації відповідальності, викликані домінуванням традиційних елементів системи цінностей, таких як сім'я, здоров'я, друзі, робота, стабільність [185; 198; 199; 217; 231 та ін.].

Сучасний цивілізаційний розвиток характеризується, з одного боку, негативними тенденціями – загрозами нерегульованого технічного прогресу, стрімкого розвитку світової фінансово-економічної кризи; посилюється

демографічна та інша поляризація різних країн світу; спостерігається тенденція до духовно-етичної кризи та втрати світоглядної орієнтації сучасної особистості. З іншого боку, крім наростаючих загроз існуванню цивілізації, є потенційна можливість їх подолання. Майбутнє людства пов'язане з новими цивілізаційними та моральними принципами, виробленням «стратегії порятунку» планетарної спільноти, пошуком виходу на шляху «стійкого розвитку» цивілізації. Укоріненню цієї ідеї у науці та суспільній свідомості сприяло усвідомлення глобалізації всіх соціальних і культурних процесів в умовах трансформаційного соціуму [19; 228; 229 та ін.].

Інтернаціоналізація означає, що в сучасну епоху все людство входить у єдину систему соціально-культурних, економічних, політичних та інших зв'язків, взаємодій та відносин. Завдяки широкому розвитку мікроелектроніки, комп'ютеризації, розвитку засобів комунікацій, поглибленню розподілу праці та спеціалізації, людство об'єднується у єдину соціокультурну цілісність. Тому, незважаючи на яскраво виражені соціокультурні, економічні контрасти різних регіонів, держав та народів, вчені вважають правомірним говорити про становлення єдиної цивілізації [44; 45 та ін.].

Е. Гідденс [274] пропонував уривчасту інтерпретацію сучасного соціального розвитку. При цьому він виділяв три основні риси, що визначають характер сучасності. Перша – швидкість зміни всіх процесів у суспільстві, що неймовірно зростає. Друга – це глобальність простору, у якому відбуваються зміни, що незрівнянні зі сферою зміни у всіх досучасних суспільствах – практично всі регіони світу соціально та інформаційно втягнуті у взаємодію один з одним. Третя – внутрішня природа сучасних інститутів – виникли такі соціальні форми, які раніше взагалі не існували.

Водночас Е. Гідденс наголошує, що його концепція сучасності не зводиться до макротенденцій. Вона органічно включає мікротенденції, які є «мікро» не за значущістю, а за рівнем аналізу соціальної реальності – внутрішньоособистісних трансформацій. На думку дослідника, його мета полягає в тому, щоб проаналізувати природу взаємозв'язків «між глобалі-

зуючими макротенденціями та особистісними диспропорціями», додаючи при цьому, що вперше в історії людства Я та суспільство виявляються пов'язаними між собою у глобальному масштабі. Іншими словами, Е. Гідденс вивчає те, як трансформується особистість під впливом змін інститутів сучасності і як особистість, у свою чергу, впливає на процеси, що відбуваються [274].

На думку Е. Гідденса, сучасність, що постійно ставить особистість у стан вибору, перш за все, радикально змінює зміст міжособистісних відносин. Звільняючись від залежності зовнішніх чинників – традицій, спорідненості, матеріального забезпечення, особистість набуває нових якостей. Її характерними рисами є взаємні інтереси, довіра, відданість індивідів один одному, відповідальність [274].

Всі ці та інші новації, розглянуті разом, призводять до того, що життєвий шлях особистості починає виступати як окремо взятий часовий сегмент, який майже не пов'язаний із наступністю поколінь. Тим самим особистість практично втрачає зовнішні опори, що детермінують її поведінку (авторитет, традиції, віра). Виникає дезорієнтованість, джерелом якої є розрив наступності у системі сучасного суспільства, а також порушення наслідування соціальних та культурних традицій [190; 203].

Таким чином, у порівнянні з минулими історичними епохами, наразі незмірно зросла загальнопланетарна єдність людства при вирішенні завдань, спрямованих на його збереження як такого, яке наразі є принципово новою суперсистемою, пов'язаною спільною долею і, головне – загальною відповідальністю. У той самий час, подібного роду глобалізація надала поняттю особистості статус вищої цінності, й інші форми людства – соціум, історія, держава – повинні повірятися гідностями особистості, її незаперечної значущості і відповідальності, у першу чергу, соціальної.

Говорячи про соціальну відповідальність, ми маємо на увазі схильність особистості дотримуватися у поведінці загальноприйнятих у суспільстві соціальних норм, в основі яких лежить система цінностей, обумовлена

самим соціумом. У свою чергу, соціум бере на себе відповідальність за те, що особистість, яка прийняла цю систему цінностей, матиме найбільший ступінь свободи при виборі способів самореалізації [5 та ін.].

Слід наголосити, що вирішення гострих соціальних питань, які стоять перед особистістю та суспільством, неможливе без соціальної відповідальності. Цілком очевидно, що соціальна відповідальність на сучасному розвитку людства є важливим критерієм, умовою гармонійного існування особистості у суспільстві, зниження соціальної напруженості. Тому виявлення адекватної методології дослідження соціальної відповідальності особистості є вкрай актуальною проблемою.

Крім того, трансформаційні процеси торкнулися функціонування всіх систем сучасного суспільства. Останнім часом постає питання соціальної відповідальності особистості, включеної у всі сфери діяльності. У сучасній науковій літературі (педагогіка, психологія, соціологія, філософія та ін.) приділяється увага розвитку концепції соціальної відповідальності. У дослідженнях простежуються різноманітні методологічні підходи до трактування конструкту «соціальна відповідальність». Як зазначалося вище, тлумачення цього поняття не однозначне в залежності від предмету дослідження, що демонструє широкий діапазон розуміння даного явища. Виявлена невизначеність потребує глибокого системного аналізу та наукового осмислення, передусім на методологічному рівні.

Аналіз літератури з проблеми дослідження дозволив визначити «соціальну відповідальність» як категорію, що формується в процесі виховання та освіти, визначає поведінку особистості на основі особистого вибору, моральних норм та цінностей суспільства, поставлених цілей та способів їх досягнення [1; 49; 52; 94; 184 та ін.].

Незважаючи на різночитання у визначенні конструкту соціальної відповідальності, дослідники єдині у думці про те, що соціальна відповідальність не виявляється як вроджена якість особистості, а являє собою процес і результат інтересів і вимог суспільства, обумовлений соціально-економічними, психолого-педагогічними та іншими умовами. На думку

вчених [32; 35; 109; 182; 223 та ін.], виховати соціально відповідальну особистість – означає: дати уявлення не лише про свободу, а й про відповідальність; сформулювати розуміння прав та обов’язків особистості; навчити брати на себе відповідальність за виконану (або невиконану) дію.

Цікавим є погляд на методологію вивчення феномену соціальної відповідальності Р. Селмана [315], пов’язаний з введенням поняття соціального інтелекту. Він розуміється як той «інструмент» психіки, який забезпечує людині орієнтацію у соціальній дійсності. З розвитком соціального інтелекту орієнтація на зовнішні, неіснуючі, суто поведінкові характеристики вчинків змінюється орієнтацією на внутрішні, не завжди усвідомлювані мотиви вчинків. Вчений пропонує розглядати соціальну відповідальність як «інструмент психіки», який забезпечує орієнтацію індивіда у світі соціальних дій та вчинків. З розвитком соціальної відповідальності зростає й соціальний інтелект, а людина, на думку Р. Селмана [315], набуває соціальний досвід. Дослідник виділяє п’ять стадій розвитку соціального інтелекту, які сприяють й розвитку соціальної відповідальності (табл. 1.1): досоціальна стадія, де людина не розрізняє внутрішні, психологічні і зовнішні, фізичні принципи поведінки; стадія диференціації зовнішнього та внутрішнього світу змінюється стадією узгодження різних точок зору, намірів, дій; людина намагається зайняти позицію іншої людини і пропонує партнеру приміряти свою позицію; розуміння взаємозалежності, взаємозумовленості різних, протилежних цілей поведінки окремих людей, уявлення про людську взаємодію структурується; усвідомлення різних рівнів людської близькості та вміння чи здатність вчитися побудові відносин на різних рівнях близькості.

Таблиця 1.1

Стадії розвитку соціального інтелекту

Характеристика відносин	Сфери соціальної взаємодії			
	Розуміння себе	Близькі дружні стосунки	Відносини у групі однолітків	Відносини з батьками

Продовж. табл. 1.1

Егоцентризм	Недиференційована психологічна цілісність	Випадкові, нестійкі ігрові контакти	Зовнішньотілесні зв'язки	Прагматизм
Суб'єктивність	Виділення своїх намірів, почуттів, думок	Однобічна допомога	Несиметричні відносини	Авторитарність
Рефлексивність	Самопізнання	Співпраця	Партнерство	Емоційне порозуміння
Взаємність	Стійка самоідентичність	Взаємний обмін особистісно значущими змістами	Гомогенна група	Особиста відповідальність
Глибина	Інтегрована система різних «Я-станів»	Добровільна взаємозалежність самостійних осіб	Плюралістична організація	Особиста відповідальність

Ф. Хайдер [280] інтерпретує ці п'ять стадій розвитку у такий спосіб.

Перша – досоціальна стадія – характеризується відсутністю умінь розрізняти принципи поведінки.

Друга стадія – диференціації – відображає вміння узгодити внутрішні мотиви та наміри поведінки.

На третій стадії – позиція іншого – людина демонструє вміння приміряти позицію іншого для себе і пропонує прийняти або приміряти свою позицію.

На четвертій стадії – структуризації – відбувається структурна взаємодія, урахування усіх інтересів суб'єктів взаємодії.

П'ята стадія – розвиток – передбачає здатність вчитися і вдосконалювати побудову відносин на різних рівнях.

Характеристику рівнів соціальної відповідальності за Ф. Хайдером наведено у табл. 1.2.

Таблиця 1.2

**Характеристика рівнів розвитку
соціальної відповідальності за Ф. Хайдером**

Рівні розвитку соціальної відповідальності	Характеристика рівнів
Асоціація	Несе відповідальність за кожен результат своєї діяльності
Причинність	Вважає себе відповідальною лише тоді, коли не могла передбачати результати своєї діяльності
Передбачення	Відповідальна за будь-який передбачуваний наслідок дій та вчинків
Намір	Відповідальна тільки за ті вчинки, які мала намір здійснити самостійно без будь-якої участі
Виправдання	Відповідальність поділяє з оточуючими, знімаючи з себе частину відповідальності, фактично делегує відповідальність іншим членам суспільства

Таким чином, вчені трактують соціальну відповідальність як здатність особистості передбачати і усвідомлювати наслідки своїх вчинків і дій, як здатність творчо творити свої дії в інтересах суспільства; як категорію для позначення міри свободи і права вибору.

Вищевикладене дозволяє виділити специфіку проблеми розвитку соціальної відповідальності особистості, яка полягає у детермінації її соці-

льної поведінки у суспільстві, злитті особистісних та суспільних інтересів, розвитку потреби особистості у суспільно корисній діяльності, у максимальній самовіддачі.

Таким чином, провівши аналіз наукової літератури, ми можемо охарактеризувати феномен соціальної відповідальності особистості з різних точок зору.

Соціальна відповідальність (в різних її формах та видах) розглядалася вченими (В. Бочелюк, С. Гарькавець, З. Ковальчук, Т. Комар, І. Попович, О. Саннікова, М. Савчин, Е. Сколота, М. Тоба, О. Шевчук та ін.) [2; 23; 25; 38; 88; 102; 201; 204; 207; 226; 248; 302; 303; 304 та ін.] як:

- загальне поняття, що охоплює численні конкретно-історичні форми та види відповідальних дій особистості;

- оцінка вибору рішення, вчинку, тобто як оцінка їх користі або шкоди для суспільства;

- здатність особистості обирати певну лінію поведінки, враховуючи як соціальну значимість своїх дій, так і їх найближчі чи віддалені наслідки;

- стійка система об'єктивних відносин, що вимагають від особистості підзвітності за соціальні наслідки своєї діяльності, відповідно до ступеня усвідомлення її об'єктивної значущості;

- усвідомлена необхідність, пов'язана з вольовим регулюванням особистості; цей підхід позначився на психологічному змісті відповідальності, в якому обґрунтовано внутрішню єдність відповідальності та вольової дії.

Соціальна відповідальність може бути індивідуальною та колективною, внутрішньою та зовнішньою, залежно від суб'єкта дій. Інтеграція цих її видів генерує нове розуміння соціальної відповідальності в структурно-змістовному плані і виражається на різних соціальних рівнях: особистісному, груповому та суспільному, а структурні компоненти соціальної відповідальності перебувають між собою у постійному взаємозв'язку та взаємозалежності.

Розглянуто базові методологічні підходи до розуміння сутності соціальної відповідальності особистості.

Системно-структурний підхід за своєю методологічною основою базується на виділенні стійкої структури, сукупності правил і відносин всередині об'єкта, що вивчається. У межах структурного підходу запропонована структура соціальної відповідальності передбачає дві підсистеми відносин: ретроспективні та перспективні. У структурі ретроспективних відносин лежать відносини, в яких особистість відповідає за свої вчинки. Друга підсистема передбачає взаємозв'язок між окремими суб'єктами соціальної дії [181 та ін.].

Системний підхід вивчає явище як систему, виявляє механізми, що забезпечують його функціонування, виявляє типи внутрішніх та зовнішніх зв'язків [181 та ін.].

Соціальна відповідальність, її прояв та реалізація у життєдіяльності особистості представляється багатогранним і багатоаспектним соціальним явищем, тобто є системою, що володіє цілісністю. Із розуміння цілісності, як інтегрованої сукупності, це поняття застосовується до соціальної відповідальності як до цілісної системи.

Зауважимо, що системний підхід використовують як інструмент дослідження. Застосування системного підходу до вивчення соціальної відповідальності допомогло розкрити ті внутрішні закономірності, які зумовили якісну своєрідність об'єкта дослідження.

Діяльнісний підхід дозволяє виявити у структурі феномену соціальної відповідальності ключові системоутворюючі компоненти. Однак це не зводиться до вивчення окремих її видів, а розглядаються різноманітні форми прояву у сукупності [164; 165; 167; 169 та ін.].

Діяльнісний підхід дозволяє провести оцінку та охарактеризувати соціальну відповідальність з різних точок зору. З першої позиції соціальна відповідальність розглядається як наслідки дій особистості (позитивні та негативні). Друга позиція пов'язана з безліччю факторів та оцінкою суспі-

льством виконаного вчинку (схвалення та осуд). У межах діяльнісного підходу простежується думка, що соціальний зміст відповідальності лежить у стримуванні від негативного вчинку.

Як відомо, в основі аксіологічного підходу перебуває система цінностей. У межах цього підходу рівень соціальної відповідальності корелює з рівнем розвитку культури та системою цінностей як самої людини, так і суспільства загалом [80 та ін.].

У відповідності з суб'єктним підходом поняття «соціальна відповідальність» не може існувати без конкретної людини, суб'єкта соціальної дії. У межах цього підходу розглядається весь комплекс внутрішніх і зовнішніх факторів, що впливають на рівень сформованості соціальної відповідальності [221 та ін.].

Слід обґрунтувати й такі підходи до вивчення соціальної відповідальності, як діалектичний, сутнісно-змістовний, історичний.

Ключовими категоріями аналізу соціальної відповідальності з позиції діалектичного підходу виступають категорії свободи та необхідності. Вони представлені філософської основою розкриття її сутності, розвитку, місця та ролі у зниженні соціальної напруженості в сучасному суспільстві.

З позиції діалектичного підходу свобода і необхідність виступають як ключові категорії аналізу соціальної відповідальності. Вони є філософською основою розкриття її сутності, розвитку, місця та ролі у житті суспільства. Свобода полягає не в уявній незалежності від законів розвитку та функціонування природи і суспільства, а у пізнанні суттєвих, внутрішніх зв'язків та відносин, у планомірному, цілеспрямованому використанні адекватних знань для досягнення соціально-значимих цілей. Необхідність є певним типом зв'язків об'єктивної дійсності, зумовлених внутрішніми законами розвитку явищ, подій та процесів. Однією зі складових категорії свободи є прагнення наблизитися до ідеалу [14; 80; 100; 111; 181 та ін.].

Свобода та відповідальність вважаються двома сторонами одного цілого. Свобода є не що інше, як виконання розумної діяльності, здатність

діяти раціонально заради своєї мети. Відповідальність диктується об'єктивними умовами, метою, необхідністю досягнення цієї мети. Сутність відповідальності є реалізацією універсального ідеалу свободи людини.

Говорячи про взаємозв'язок свободи та відповідальності, необхідно також розглянути взаємозв'язок свободи та безвідповідальності. Вони також є складовими свідомої діяльності. Тільки при цьому вільний вибір помилково чи злочинно входить у конфлікт із нормами життя.

Звернення до поняття «безвідповідальність» дозволяє краще усвідомити, про який соціально-значущий результат діяльності йдеться у визначенні сутності соціальної відповідальності. Результат має бути позитивним, що сприятиме розвитку соціальної системи, переходу її у новий, більш досконалий стан [227 та ін.].

Соціальна відповідальність являє собою особливу історичну соціальну реальність, що має свої просторово-часові координати, тобто вважається, що поняття, яке розглядається, – явище історичне. Соціальна відповідальність характеризує певний етап прогресивного розвитку суспільства, що зумовило застосування історичного підходу.

Використання сутнісно-змістовного підходу дозволяє всебічно, системно, історично, з позиції діяльній сутності відповідальності, розкрити зміст соціально-відповідальних відносин.

Проведено аналіз особливостей соціальної відповідальності особистості у дискурсі соціокультурної цілісності цивілізаційних процесів та у векторі її соціальної поведінки. Констатовано, що механізми соціальної відповідальності регулюють соціальну діяльність особистості через обмеження та припинення негативних форм соціальної поведінки, а також стимулювання та мотивування соціально схвалюваних форм поведінки (М. Бозоян, В. Завацький, К. Рейнольдс, К. Тіндал, В. Турбан та ін.) [19; 69; 227; 228; 229; 307 та ін.].

Як механізм, що допомагає розкрити соціальну відповідальність, слід представити діяльність, взяту як пояснювальну категорію, адже через призму структури діяльності (у різних її аспектах) відкривається цілісний спосіб бачення соціальної відповідальності та створюється можливість дати узагальнене пояснення її різних сторін з єдиної концептуальної позиції.

Так, загальновідомо, що особистість відповідає за свої вчинки як перед собою, так й перед суспільством загалом. Це можна пояснити тим, що особистість і суспільство є єдиними й неможливо уявити існування особистості поза суспільством. Гармонійне життя можливе лише у тому випадку, якщо особистість чітко усвідомлює важливість своєї ролі у суспільстві.

Х. Йонас у роботі «Принцип відповідальності» формулює вимогу, відповідно до якої людині необхідно взяти на себе відповідальність за власне буття як таке, а також за продовження буття всього людства [74].

Отже, соціальна відповідальність, як складне соціальне явище, як об'єктивна і необхідна соціальна реальність, яка є системою відносин відповідальної залежності між суб'єктами, що у концентрованому вигляді виражається в усвідомленій результативній діяльності, може бути розглянута тільки на основі багатоаспектного погляду: діалектичного, системного, діяльнісного, історичного та ін.

Соціальна відповідальність як соціальне явище, її прояв та реалізація у житті носить багатогранний та багатоаспектний характер і має представляти систему, цілісність.

Цілісність, за Є. Гейко [40], розуміється як інтегрована сукупність і застосовується до будь-якого соціального явища як системи, яка має цілісність. Таким чином, цілісність використовується як інструмент дослідження. Пояснення цілісності об'єкта має розкрити ті внутрішні закономірності, якими обумовлена його якісна своєрідність.

Щоб пояснити, охопити об'єкт у його цілісності, недостатньо просто уявити, що він є. Необхідно запровадити пояснювальний механізм, який допомагає розкрити цю цілісність. Таким механізмом пояснення цілісності

виступає діяльність, взята як пояснювальна категорія. Через призму структури діяльності (у різних її аспектах) відкривається цілісний спосіб бачення тієї чи іншої сфери соціальної реальності та створюється можливість дати узагальнене пояснення її різних явищ із єдиної теоретичної позиції.

Відповідальність, як і багато інших категорій, можна визначити по-різному, акцентуючи увагу на тих чи інших факторах її прояву та ролі в діяльності особистості. Сутність соціальної відповідальності проявляється у тому, що вона являє собою розуміння, усвідомлення та урахування наслідків діяльності за критеріями її необхідності та ефективності, можливості осуду чи заохочення. Приймавши як схему пояснення «діяльність», слід розуміти під цим спосіб організації концептуального апарату, що задає загальну стратегію дослідження, пояснення, дії. Це не означає, що діяльнісний підхід є єдиним, його не можна абсолютизувати. Однак його можливості багаті, своєрідні і можуть бути використані повною мірою у науково-дослідному та навчально-виховному процесах [114; 220; 244; 289 тв ін.].

Найчастіше складні суспільні явища видаються переважно у статиці. Проте, цілісне розуміння неможливе без аналізу динамічного аспекту, а це вже використання діяльнісного підходу.

Сутність механізму пояснення через діяльність полягає у тому, що область вивчення, яка виокремлюється, представляється як діяльність. Це обґрунтовується у вигляді розгляду структури цього явища через його зміст.

Поняття діяльності ставить такий погляд на соціальну реальність, при якому з безлічі її різноманітних напластунків виокремлюється те, що об'єднується у єдине ціле як світ діяльності, її продукти, так й умови та форми організації. Саме таким світом діяльності можна уявити суспільне життя, змістом якого буде відповідна соціально-відповідальна діяльність. Цей пояснювальний принцип виконує реальні, а не ілюзорні конструктивні функції лише тією мірою, в якій він отримує предметну інтерпретацію у соціальній сфері.

Предметна інтерпретація передбачає дотримання таких важливих методологічних умов: поняття діяльності має задавати специфічну дійсність у її специфічних межах; це поняття має бути структурно розгорнуте стосовно певного предмету вивчення.

Для пізнання життя в її цілісності слід розглянути його як специфічний вид діяльності. Рухатися до мети можна через розгортання структури за допомогою пояснювальних здібностей теорії діяльності.

У будь-якій сфері суспільного життя в якості її специфічної основи виділяються суспільні відносини. Знаючи про єдність суспільних відносин та діяльності, можна сказати, що змістом соціальної сфери є суспільні відносини. Вони виражаються у відповідному виді діяльності, тобто суспільні відносини та діяльність є сторонами будь-якої сфери суспільного життя.

Важливим є й питання критеріїв виділення того чи іншого виду діяльності. Очевидно, що специфіка будь-якої сфери діяльності визначається необхідністю її суспільних відносин. Співвідношення діяльності та суспільних відносин полягає в тому, що останні є формою (засобом), атрибутом та результатом діяльності.

Поняття діяльності активно включається вітчизняними та зарубіжними вченими у дослідження аксіологічних аспектів буття людини, в аналіз ставлення людини до світу в аспекті не лише пізнання об'єктивної реальності, а й практичного самовизначення у світі [45; 46; 80 та ін.].

Діяльність як пояснювальний принцип – це поняття з філософсько-методологічним змістом, що виражає універсальну основу, універсальну характеристику людського світу.

Буття людини як становлення особистості, її соціальна відповідальність отримує форму розвитку, яка виявляється, в даному випадку, нічим іншим, як становленням у діяльності або діяльнісним становленням. І в цьому сенсі принцип діяльності виявляється універсальним способом самовизначення особистості, особистісного самотворення [15; 45; 46; 77; 103; 203 та ін.].

Безумовно, кожна сфера діяльності має певні, властиві лише їй характеристики. З одного боку, відповідальність може бути пов'язана зі свободою переконаності, з іншого, – з дотриманням правових положень, прийнятих у суспільстві. Це призводить до висновку, що визначення змісту та сутності соціальної відповідальності неможливе без оцінки особливостей соціальної сфери суспільства. Соціальну сферу суспільства необхідно розглядати окремо від економічної, духовної та інших сфер. Враховуючи, що соціальна відповідальність являє собою особливу соціальну реальність, яка має просторово-часові координати, необхідно усвідомити, що соціальна відповідальність – явище історичне. Вона виникла на певному етапі розвитку суспільства та виражає його прогресивну спрямованість [1; 173; 199 та ін.].

Підсумком вивчення соціальної відповідальності через діяльність є соціально значущий результат. Очевидно, що соціально-значущий результат може бути отриманий тільки тоді, коли дії людини відповідають закономірностям розвитку природи та суспільства. Доки закономірність не пізнана, вона постає як стихійна сила, цілеспрямоване використання якої неможливе. При цьому соціально-значущий результат зумовлений не тільки адекватним знанням законів розвитку. Необхідно, щоб знання та здійснювані на їх основі дії були відповідальними.

Поєднання різних методологічних підходів аналізу соціальної відповідальності дозволяє краще зрозуміти її взаємозв'язок зі свободою, необхідністю, творчістю; матеріальне коріння та духовні витoki, умови формування позитивного результату діяльності особистості, зрозуміти відповідальність як знаходження людиною самої себе, як самореалізацію особистості, прагнення до того, щоб долю перетворити на свободу. Закономірність руху думки у цьому напрямку зумовлена тим, що соціальна відповідальність виступає однією з форм прояву соціальної реальності. Тому подальше поглиблення у сутність соціальної відповідальності слід здійснювати, виходячи з важливого методологічного висновку, зміст якого полягає

у тому, що з основної структури людського буття випливають усі специфічні звершення та діяльність людини. Зрозуміло, що виняток не становить й соціальна відповідальність.

Отже, цивілізаційні перетворення, що відбуваються наразі, трансформація індустріальної цивілізації в інформаційне суспільство суттєво збільшують роль особистості, її свободи, знань, духовності, творчого початку та відповідно соціальної відповідальності у розвитку всіх сфер суспільства, зниження соціальної напруженості. Прискорення темпів розвитку суспільного життя, в той же час, може негативно впливати на особистість. Проте, саме у духовності особистості, як показника існування певної ієрархії цінностей, цілей та смислів укладена соціальна відповідальність, яка центрує у собі все, що пов'язано з сенсом життя і призначенням особистості й надає її життєдіяльності цінність і орієнтири розвитку [117; 174; 190; 191; 324 та ін.].

Розглядаючи соціальну відповідальність як похідну з основної структури людського буття, слід також мати на увазі, що вольове рішення особистості, пов'язане з вибором цілей та мотивів діяльності, загалом визначається її внутрішнім світом, її свідомістю і те, що внутрішній світ свідомості не протистоїть зовнішньому світу, а є, зрештою, відображенням цього зовнішнього об'єктивного світу, діалектична взаємозумовленість подій у цьому внутрішньому світі стає відображенням діалектичної взаємозумовленості явищ у зовнішньому світі.

Відповідно до методології аналізу соціальної відповідальності основні зусилля дослідження означеної проблеми необхідно сконцентрувати на розкритті внутрішнього виміру особистості та тих зовнішніх обставин, відображенням яких є її внутрішній світ. Це дозволить побачити фундаментальний взаємозв'язок думок, почуттів, станів особистості з результатом тих відповідальних перетворень, які вона здійснює у природі та суспільстві. Досягнення свободи пов'язане з практичною діяльністю, тобто свобода

є пізнаною і практично освоєною необхідністю, включеною у систему відповідальних соціальних відносин.

Закономірний хід історичного розвитку реалізується саме за допомогою свідомих, творчих, відповідальних дій особистості, що рухаються її потребами, пов'язані зі здатністю особистості приймати рішення, здійснювати вчинки відповідно до своїх і суспільства інтересів, цілей, оцінок та ідей.

Все це свідчить про те, що дослідження соціальної відповідальності особистості, як соціально-психологічного конструкту, з необхідністю передбачає виявлення її глибинних витоків у особистості як сукупності всіх суспільних відносин, насамперед, соціальних. Саме в них свобода, необхідність і відповідальність найбільше проявляють себе у вигляді передумови соціального розвитку суспільства, реалізації соціального потенціалу особистості.

У цій своїй якості соціальна відповідальність тісно пов'язана з цілями та сенсом життя особистості, її біопсихосоціальною сутністю, органічною єдністю людини та суспільства. Підкреслення у людини її соціальної природи дозволяє уявити особистість у вигляді: індивідуального вираження соціально значущих якостей та властивостей; індивідуальної форми буття суспільних відносин; міри соціальності особистості.

Сукупність цих трьох аспектів надає найбільш об'ємне уявлення про особистість, мету і сенс життя, дозволяє зрозуміти соціальну сторону її сутності як привласнені і соціальні взаємини, що перетворилися на її Я, в тому числі й відносини відповідальності, що виражаються у концентрованому вигляді соціальної діяльності.

Логіка дослідження соціальної відповідальності особистості за допомогою категорії сенсу життя дозволяє констатувати, що однією з основ відповідальних відносин є самореалізація, набуття відповідного сутнісним силам статусу у суспільстві. Найбільш ефективним способом досягнення цієї мети є творча діяльність, під якою розуміється не тільки творіння зов-

нішнього по відношенню до особистості результату, а й творіння нею самої себе як особистості, постійний витвір соціальних відносин як об'єктивного субстрату свого суспільного буття [29; 78; 189; 268 та ін.].

Вищевикладений матеріал є основою таких узагальнень.

У зв'язку з тим, що основою соціальної відповідальності виступає діалектика свободи та необхідності, соціальну відповідальність особистості можна представити у вигляді системи необхідних взаємовідносин суб'єктів, у яких вони зберігають свободу та незалежність один від одного, тобто закономірний взаємозв'язок та самостійність соціальних суб'єктів є системною основою їх соціальної відповідальності, джерелом соціально-відповідальних відносин. Виділені сутнісні підстави визначають логіку всіх етапів дослідження, характеризуються як вихідний пункт методології аналізу соціальної відповідальності, передбачають творче застосування таких ефективних способів дослідження її сутності та змісту як діалектичний, системний, діяльнісний та інші підходи, що становлять у сукупності сутнісно-змістовний підхід.

Об'єктивний характер соціальної відповідальності, що визначається двоїстою природою людини, її органічною єдністю з природою та суспільством, забезпечує взаємозв'язок та збереження сутнісних особливостей соціальних суб'єктів, самореалізацію через діяльність сутнісних соціальних сил, наповнення їх життя реальним та соціально-значущим змістом. Соціальна відповідальність є основою механізму функціонування стійких соціальних явищ і тому передбачає створення необхідних умов реалізації відповідального потенціалу особистості. Глибинні джерела соціальної відповідальності кореняться у сенсі життя особистості, її призначенні і в інших фундаментальних категоріях людського буття.

Творчий характер соціальних явищ охоплює і соціальну відповідальність, яка проявляється у сенсі життя, свободі самореалізації їх сутнісних сил, передбачає наявність певного рівня соціальної культури, традицій, які є відповідними передумовами функціонування відповідальності [268]. Ін-

терпретація соціальної відповідальності з погляду сутнісних підстав буття людини в усьому різноманітті форм їхнього прояву робить правомочним та необхідним використання різних підходів для дослідження виділених аспектів соціальної відповідальності.

Виявлення сутності соціальної відповідальності з використанням виділених методологічних підходів дає можливість виокремити складові її реалізації у суспільстві, визначити напрямок її впливу на зниження соціальної напруженості.

Спираючись на зазначені методологічні підходи, можна зробити висновок, що соціальна відповідальність – це явище, яке виражається у діяльності та ґрунтується на вимогах суспільства і оцінюється суспільством. Соціальна відповідальність є також елементом соціальної структури особистості та інтегрує у собі соціальні та психологічні компоненти.

Вищевикладене дає можливість зробити висновки, що соціальна відповідальність особистості виявляється у її здатності до оцінки своїх дій, починаючи від перспективи, теперішнього часу та ретроспективи, ґрунтуючись на загальноприйнятих нормах та цінностях, властивих даному суспільству та мікрогрупі.

Розкрито механізми соціально відповідальної поведінки особистості. Зроблено акцент на дослідженні Р. Селмана [315], який проводить зв'язок між соціальною відповідальністю та соціальним інтелектом особистості. Наводяться розробки Ф. Хайдера [280], який пов'язує рівень розвитку соціальної відповідальності з рівнем розвитку особистості. Презентовано специфіку вивчення соціальної відповідальності крізь призму методологічних підходів: системно-структурного, системного, діяльнісного, аксіологічного, суб'єктного, діалектичного, сутнісно-змістовного, історичного. Запропоновано схему, що відображає соціальну відповідальність як елемент соціальної структури. Зроблено висновок, що соціальна відповідальність є елементом соціальної структури особистості та інтегрує у собі соціальні та психологічні компоненти. На структуру соціальної відповідально-

сті впливають державна соціальна політика, громадянське суспільство та соціальні мікрогрупи. Зазначається, що необхідно як розвивати соціальну відповідальність особистості, так й стимулювати формування соціально відповідального простору.

Соціальна відповідальність – категорія, що відображає принципи та закони, значущі для взаємодії особистості та соціуму у будь-якій сфері життєдіяльності; відбиває ступінь усвідомлення як індивідом, так і соціумом здібності та можливості виступати причиною змін у собі й у соціумі загалом.

Соціальна відповідальність являє собою систему, що є неодмінною умовою взаємодії особистості та соціуму і характеризується динамічністю її структурних елементів: суб'єкт – об'єкт – інстанція; що виявляється у взаємодії особистості (індивіда) та суспільства (соціуму) як: властивість особистості як результат впливу певних соціальних умов; соціокультурна якість особистості, яка безпосередньо пов'язана з вольовою цілеспрямованістю, що виявляється при реалізації нею соціально активної діяльності; механізм соціального контролю, регулювання системи відносин особистості та суспільства.

Методологічною основою дослідження є комплексна методологія, яка передбачає застосування концептуальних підходів до аналізу соціальної відповідальності особистості у сучасному соціумі. Обрана методологія дослідження передбачає, зокрема, аналіз історико-філософських уявлень про соціальну відповідальність. До складу філософського методу входять загальні теоретичні принципи вивчення соціальної сфери життєдіяльності соціуму з позицій конкретної обумовленості, базисного характеру та первинності ціннісних уявлень та орієнтації особистості, що розглядаються відповідно до тенденцій та закономірностей розвитку суспільства. Соціально-філософські уявлення та підходи є універсальним пояснювальним засобом, що дозволяють розвивати глибинне розуміння сутності соціальної

відповідальності, багатомірності її прояву у суспільно-соціальной реально-сті та одночасно переглянути низку традиційних понять та уявлень.

У дослідженні використано методологію міждисциплінарного дослідження, яка побудована на взаємопроникненні таких наук як: соціальна філософія, соціальна психологія, педагогіка, соціологія, політологія, юриспруденція.

Отже, презентовано специфіку вивчення соціальной відповідальності особистості крізь призму методологічних підходів: системно-структурного, системного, діяльнісного, аксіологічного, суб'єктного, діалектичного, сутнісно-змістовного, історичного, провідним з яких визнано системно-структурний підхід.

Показано, що системно-структурний підхід, за своєю методологічною основою, базується на виділенні стійкої структури, сукупності правил і відносин всередині об'єкта, що вивчається. У межах цього підходу запропонована структура соціальной відповідальності передбачає дві підсистеми відносин: ретроспективні та перспективні. У структурі ретроспективних відносин лежать відносини, в яких особистість відповідає за свої вчинки. Друга підсистема передбачає взаємозв'язок між окремими суб'єктами соціальной дії.

Наголошується, що системний підхід вивчає явище як систему, виявляє механізми, що забезпечують його функціонування, виявляє типи внутрішніх та зовнішніх зв'язків. Діяльнісний підхід дозволяє виявити у структурі феномену соціальной відповідальності ключові системоутворюючі компоненти [181 та ін.]. При цьому розглядаються різноманітні форми прояву соціальной відповідальності у сукупності. Діяльнісний підхід дозволяє також провести оцінку та охарактеризувати соціальну відповідальність з позиції наслідків дій особистості (позитивних чи негативних), а також розглянути безліч факторів та оцінку суспільством виконаного вчинку (схвалення чи осуд).

У межах аксіологічного підходу рівень соціальної відповідальності корелює з рівнем розвитку культури та системою цінностей як самої особистості, так і суспільства загалом [80 та ін.].

У межах суб'єктного підходу розглядається весь комплекс внутрішніх і зовнішніх факторів, що впливають на рівень сформованості соціальної відповідальності особистості [221 та ін.].

Ключовими категоріями аналізу соціальної відповідальності з позиції діалектичного підходу виступають категорії свободи та необхідності, які представлені філософської основою розкриття її сутності, розвитку, місця та ролі у зниженні соціальної напруженості в сучасному суспільстві.

Соціальна відповідальність являє собою й особливу історичну соціальну реальність, що має свої просторово-часові координати, тобто феномен, який розглядається, – явище історичне. Соціальна відповідальність характеризує певний етап прогресивного розвитку суспільства, що зумовлює застосування історичного підходу.

Використання сутнісно-змістовного підходу, у свою чергу, дозволяє всебічно, системно, історично, з позиції діяльнісної сутності відповідальності, розкрити зміст соціально-відповідальних відносин.

Спираючись на зазначені методологічні підходи, узагальнено, що соціальна відповідальність – це явище, яке виражається в діяльності та ґрунтується на вимогах суспільства і оцінюється суспільством; є елементом соціальної структури особистості та інтегрує соціальні та психологічні компоненти. Соціальна відповідальність особистості є складною системою, що спирається на базові вимоги державної політики, вплив громадянського суспільства та соціальних мікрогруп.

1.3. Особливості соціальної відповідальності особистості у векторі її соціальної поведінки та професійної діяльності

Як показав попередній аналіз, процеси демократизації та гуманізації сучасного суспільства артикують завдання вивчення особливостей життєдіяльності особистості в аспекті її соціальної відповідальності.

Проблема соціальної відповідальності наразі стоїть як ніколи гостро, оскільки значно зросла роль окремої особистості у соціумі, розширилися її свобода й, водночас, – залежність від соціального середовища. Збільшилася кількість ситуацій, у яких над людиною, крім власної совісті, немає іншого контролю. У цих умовах зростає значення правильної самооцінки, самоконтролю та повноти соціальної відповідальності особистості [49 та ін.].

Вивчення соціальної відповідальності у психологічній науці має значну історію та багатий зміст. Теоретичний огляд наявних підходів до розуміння соціальної відповідальності особистості дозволив виявити те загальне, що поєднує дослідників даного феномену [49; 95; 107; 179; 193; 233; 245 та ін.].

По-перше, це значення відповідальності у психологічній структурі особистості. Так, відповідальність характеризують як сутнісну характеристику людини як особистості. Відповідальність розглядається також як інтегральна властивість особистості, що є її основою та визначає організацію та успішність її життєдіяльності.

По-друге, більшість дослідників сходяться у тому, що відповідальність – це характеристика особистості як суб'єкта, оскільки вона пов'язана з саморегуляцією та передбачає добровільну активність. Так, відповідальність розглядається з одного боку, як суб'єктна визначеність форм та меж необхідності своєї активності, а з іншого, – як суб'єктна реалізація цієї необхідності. У межах концепції усвідомленої саморегуляції відповідаль-

ність пов'язується з діяльністю і розглядається як показник ефективності суб'єктної саморегуляції [5; 79; 236; 305; 325 та ін.].

По-третє, у спробах багатьох дослідників визначити механізми роботи відповідальності простежується її соціальний аспект. Так, відповідальність пов'язується з соціальною (рольовою) функцією людини, яку вона приймає на себе, і яка, відповідно, має для неї певний сенс. Йдеться також про відповідальність особистості як схильність виконувати свої рольові функції, тобто дотримуватися у своїй поведінці прийнятих у цьому суспільстві соціальних норм.

Як зазначалося вище, категорія «відповідальність» у загальному вигляді трактується як контроль за активністю особистості з погляду її відповідності прийнятим нормам і правилам. При цьому контроль може мати як зовнішню форму (у вигляді вимог, наприклад, з боку суспільства, яке визначає ці норми та правила), так і внутрішню (як вимоги до себе з боку власне суб'єкта активності). Саме внутрішній контроль у даному випадку й відбиває психологічний зміст поняття соціальної відповідальності.

Соціальна відповідальність, прийнята людиною як основа її особистої моральної позиції, виступає як фундамент внутрішньої мотивації її поведінки та вчинків. Тільки вільна та відповідальна особистість може повноцінно реалізувати себе і, тим самим, розкрити свій потенціал [68; 117 та ін.].

Соціальна відповідальність розглядається як інтегральна характеристика особистості, що визначає модель її соціальної поведінки та організацію діяльності. Це здатність відповідати за себе, свій саморозвиток і саморуйнування, а також за конструктивні та деструктивні прояви активності іншої людини.

При цьому на емоційному рівні відповідальність за себе переживається як занепокоєння, тривога, що спонукає до самостійних дій та аналізу їх наслідків. Відповідальність за іншого переживається як занепокоєння, тривога, яка спонукає виступати ініціатором, стимулятором і контролером

дій іншої людини, що у своєму поведінковому векторі повинно мати межі, зумовлені компетентністю [245].

Як відомо, вчені [2; 23; 164 та ін.] виокремлюють 4 стадії вольового процесу: виникнення спонукання та попередня постановка мети; стадія обговорення та боротьби мотивів; рішення; виконання. Відповідальність («відповідь собі та іншим») виникає вже на стадії боротьби мотивів – між спонуканням і дією щодо задоволення спонукання: вона з'являється, якщо зароджується думка про наслідки дії (для себе та інших).

Показовим є цей вплив у концепції «Спрямованість на особисту відповідальність» (Brockett & Niemstra) [264]: хоча не вважається обов'язковим, що люди завжди контролюють навколишнє оточення чи особисті переживання, проте вони завжди регулюють свою відповідь на ці фактори.

Таким чином, сполучною ланкою гуманістичної філософії та психології стає розуміння природи людини як суб'єкта – автора свого життя, що володіє необмеженими у розвитку можливостями, свободою вибору і, отже, особистою відповідальністю.

Ш. Джонс [282], аналізуючи питання етики соціальної відповідальності, відзначає різницю між індивідуальною та колективною соціальною відповідальністю.

Індивідуальна соціальна відповідальність формується внаслідок розвитку моральних якостей особистості, стадії якої описані Л. Кольбергом [287].

Термін «колективна соціальна відповідальність» походить із того, що відповідальність за загальну дію часто розподіляється між членами групи. Тому результат спільної діяльності є наслідком упущень окремих людей.

Сучасні уявлення прикладних питань етики соціальної відповідальності базуються на підході Ж. Піаже та Л. Кольберга [287; 301]. Відмінність у тому, що змінюється розуміння умов соціальної відповідальності: лише

ситуація знання і передбачення соціальної оцінки дії індивіда визначає його відповідальність.

У зарубіжній соціальній психології широко подано дослідження альтруїзму людини, під яким розуміються різні терміни, в тому числі – соціальна відповідальність. Тут соціальна відповідальність розуміється як норма поведінки людини, яка «допомагає» [288].

Заслужений інтерес представляє підхід до розуміння соціальної відповідальності С. Мілгрема [296]. З його точки зору «допомагаюча» поведінка стає скрутною для людини великого міста. Це відбувається тому, що «обсяг інформації, який надходить, перевищує можливості її обробки. ... У міру того, як збільшується загальна кількість одиниць інформації, що підлягає обробці, і виникає загроза інструменту її обробки, ... доводиться виключати з розгляду дедалі більше деталей будь-якої взаємодії» [296, с. 35].

Граничним випадком адаптації до перенавантаженого соціального середовища, як свідчить С. Мілгрем [296], є зневага до потреб, інтересів і вимог тих людей, яких сама людина не вважає безпосередньо пов'язаними із задоволенням її особистих потреб. Тобто, слід відзначити соціально-історичну обумовленість підходів до розуміння сутності соціальної відповідальності, її невідривність від ціннісних установок суспільства та особистої відповідальності особистості. Ці погляди конкретизовано у психологічних дослідженнях різних галузей психології.

Незважаючи на наведені положення, основна проблема стосується саме практичного дослідження проблеми соціальної відповідальності як якісної характеристики особистості у векторі її соціальної поведінки. Така постановка питання викликає необхідність визначення змісту соціальної відповідальності особистості, тобто уточнення об'єкта, обсягу, інститутів та форм відповідальності. Ще одним важливим аспектом цієї проблеми є необхідність оцінки адекватності соціальної відповідальності, що передбачає визначення системи критеріїв як зовнішніх, так і внутрішніх.

Виходячи з постулату про те, що соціальна відповідальність пов'язана з прийняттям та реалізацією певних норм і правил, нам видається найбільш перспективним розгляд соціальної відповідальності особистості, перш за все, з позицій її включеності до системи соціальних зв'язків та відносин, в якій ці норми та правила особистість засвоює та реалізує.

Прикладом можливості емпіричного вивчення соціальної відповідальності особистості як соціального суб'єкта є концепція соціальної відповідальності через конкретизацію соціальної ролі. Завдяки цьому вдається уточнити такі найважливіші аспекти відповідальності соціального суб'єкта як об'єкти (зміст), можливі санкції (форми) та міру його соціальної відповідальності. При цьому пропонується розглядати соціальну відповідальність особистості як компетентність у її змісті та формах, а також як готовність особистості до ухвалення персональної позиції щодо соціальної відповідальності.

Акцент на когнітивному аспекті соціальної відповідальності у цьому підході узгоджується з положенням про те, що суб'єкт відповідальності усвідомлює зміст і результати своєї соціальної ролі у вигляді інтеріоризації суспільних вимог і очікувань. Атрибутивний аспект, у свою чергу, дозволяє визначити, якою мірою суб'єкт готовий до реалізації цієї ролі відповідно до цих вимог і якою мірою готовий за це відповідати [37; 190; 203 та ін.]. Ці ідеї видаються досить продуктивними, що дозволило покласти їх в основу проведення дослідження.

Нагадаємо, що під роллю у соціальній психології розуміється відповідний прийнятим нормам спосіб поведінки людей залежно від своїх статусу чи позиції у суспільстві, групі, у системі міжособистісних відносин [5; 164; 227].

Оскільки ролі можуть бути більш (офіційними або формальними) або менш (міжособистісними, стихійними) інституціоналізованими, отже, й норми поведінки матимуть різний ступінь соціальної заданості та визначеності. Реалізація ролі передбачає активність особистості, яка може у тій чи іншій мірі включати спілкування й взаємодію з іншими, але зрештою (в

контексті свого результату) завжди носить глибоко соціальний характер. Розглядаючи соціальну відповідальність особистості у контексті міжособистісних відносин, головною відмінною ознакою соціальної відповідальності вважають не стільки відповідальність «перед кимось», скільки відповідальність «за когось», як за своєрідний «продукт» своєї активності у міжособистісному спілкуванні та взаємодії. Оскільки спілкування традиційно розглядається як складний, багатоплановий процес, що передбачає зміни у стані, соціальній поведінці та особистісно-сміслових утвореннях партнерів, то саме ці зміни й вважаються одним із результатів спілкування та, відповідно, потенційним об'єктом соціальної відповідальності кожного з учасників спілкування. При цьому міра відповідальності партнерів один за одного визначатиметься ними відповідно до їх уявлень про міжособистісні ролі та очікування один до одного [3; 5; 21; 24; 229; 326 та ін.].

Актуальним вбачається вивчення соціальної відповідальності у тих сферах життєдіяльності особистості, які мають для неї найбільшу значущість, зокрема у професійній [22; 42; 120 та ін.]. Стосовно професійної сфери зазначається, що діяльність регулюється як правовими (формальними) нормами, так й тими, які специфічні даному виду діяльності [59; 119; 188 та ін.].

Однією з професій, що реалізується у системі «людина-людина», є професія психолога. Вона належить до розряду найскладніших, оскільки її зміст і, відповідно, функції професіонала, визначаються широким спектром завдань, які постають перед психологічними службами.

Діяльність будь-якого фахівця соціономічного профілю супроводжується процесом спілкування, а для спеціаліста-психолога спілкування виступає основним засобом його діяльності. Саме тому соціальна відповідальність психолога розглядається як основа його професійної відповідальності.

Слід наголосити, що професійна відповідальність розглядається також як властивість, що відображає ставлення суб'єкта до змісту діяльності та її результатів, до інших суб'єктів і до себе в процесі професійної діяль-

ності. Проблема змісту уявлень про професійну відповідальність особистості, як різновиду її соціальної відповідальності, відкриває нові можливості у вивченні професійної свідомості, оскільки крім аналізу професійних знань, умінь і навичок, акцент у цьому випадку ставиться на особливостях свідомості (у вигляді уявлень про межі професійної відповідальності), які мають імпліцитний характер. Їх вплив на результати та наслідки професійної діяльності виявляється дуже значущим [90; 91; 92; 95; 186; 237-242 та ін.].

Концептуальна розробка поняття соціальних уявлень про професійну відповідальність розширює теоретичні рамки вивчення професійної свідомості, а операціоналізація цього поняття дозволяє вирішити низку емпіричних завдань дослідження даного феномену та обґрунтувати шляхи розвитку відповідального ставлення особистості, зокрема до професійної діяльності [74; 96; 97; 98; 99; 200 та ін.].

Введення у науковий обіг поняття соціальних уявлень про професійну відповідальність дозволяє із нових позицій проаналізувати питання надійності професійної діяльності особистості. Саме тому, перш ніж перейти до питань репрезентації цього феномену, необхідно розглянути конструкт професійної відповідальності особистості як різновид її соціальної відповідальності.

Як показав проведений аналіз, поняття соціальної відповідальності характеризує ставлення особистості до суспільства, у якому реалізуються вимоги, які пред'являються до неї тією мірою, як це відповідає її обов'язку. Якщо обов'язок особистості у тому, щоб усвідомити і застосувати до конкретного становища певні вимоги (моральні, професійні та ін.), то соціальна відповідальність визначає якою мірою ці завдання нею виконуються [50; 90-92; 94; 96 та ін.].

Соціальна відповідальність особистості характеризує відповідність її моральної діяльності обов'язку, що розглядається з погляду можливостей та обмежень.

Доведено, що тип відповідальності у професійній групі залежить від безлічі факторів – як особистісних, так і особливостей взаємодії, прийнятих у конкретному професійному співтоваристві [29; 120; 257 та ін.]. Однак проведених досліджень недостатньо для виявлення саме соціальних уявлень фахівців щодо професійної відповідальності. Слід зазначити, що недостатньо розробленим у психології є й поняття професійної відповідальності, яке використовується переважно як описовий термін.

Важливими у цьому зв'язку є дослідження, в яких зроблено спробу операціоналізації поняття професійної відповідальності як усвідомленого ставлення працівників до виконання професійних обов'язків. Зокрема пропонується диференціювати ставлення особистості до діяльності та її безпосередню реалізацію в окремих поведінкових актах. У цьому напрямку докладно аналізувалася соціально відповідальна поведінка особистості, формами реалізації якої виступають забезпечення умов і засобів діяльності (тимчасове забезпечення, рівень використання інформаційних ресурсів), доведення діяльності до отримання результату при непередбачених труднощах і протиріччях; здійснення діяльності у строк, тобто забезпечення протікання та завершення діяльності у часі, забезпечення високої якості виконуваної діяльності, самостійність при взятті зобов'язань щодо виконання діяльності (виключення опіки та зовнішнього контролю), добровільність при здійсненні діяльності, готовність йти на ризик для досягнення цілей діяльності, готовність допомогти іншому у процесі діяльності). Виділені поведінкові характеристики були об'єднані у дві групи: перша – це якості, які пов'язані з особливостями та змістом діяльності, готовністю до її виконання (забезпечення умов та засобів діяльності); друга – стійкі, незалежні від діяльності якості особистості (добровільність, самостійність, готовність йти на ризик) [22; 42; 59; 119; 120; 188 та ін.].

У запропонованій нормативній моделі професійно відповідального ставлення до діяльності виділено три рівні:

- базовий – мінімальний рівень відповідального ставлення, з низьким ступенем розвитку компонентів відповідального ставлення; характеризу-

ється розумінням та нейтральною оцінкою особистістю необхідності дотримуватися посадових інструкцій, що закріплені у звичці виконувати правила, які регламентують діяльність;

- виконавчий – середній рівень відповідального ставлення, що характеризується помірно-позитивним ставленням особистості до своїх професійних обов'язків, готовністю до виконання діяльності;

- наднормативний – високий рівень відповідального ставлення; передбачає, що сумлінне виконання фахівцем професійних обов'язків виступає як єдино прийнятний спосіб діяльності.

У структурі професійної відповідальності вченими виокремлено такі компоненти: когнітивний, мотиваційно-ціннісний та конативний [42; 59; 119; 120; 188 та ін.].

Когнітивний компонент розглядається як оцінка фахівцем своєї професійної компетентності, прагнення постійно зростати (або її відсутність), розуміння професійних перспектив, наявність/відсутність професійних планів на майбутнє, розуміння свого місця у складній системі професійних відносин.

Мотиваційно-ціннісний компонент включає домінуючі у фахівця настрої, пов'язані з професією та професійною діяльністю; емоційну забарвленість уявлень про майбутнє, зокрема, професійне.

Конативний компонент професійної відповідальності фахівця обумовлює готовність діяти, здійснювати задумане відповідно до мети та завдань. Саме цей компонент пов'язаний з проявом таких особистісних якостей, як сумлінність, старанність, дисциплінованість, вимогливість, чесність, самостійність, впевненість, самокритичність, зібраність.

Зміст феномену професійної відповідальності описується як надзвичайно багатогранний. Важливе місце у цих описах займають компоненти, які стосуються соціально-етичної сфери особистості. Що стосується вивчення соціальних уявлень про значущі феномени суспільного та професійного життя, досвід їх дослідження невеликий. Традиція аналізу соціальних уявлень, що існує у Франції завдяки роботам С. Московичі,

Д. Жодле, Ж.-К. Абріка, К. Фламана, М. Рукетта та інших західноєвропейських фахівців – В. Вагнера, У. Дуаза, Р. Фарра та ін., була творчо осмислена та сприйнята в інших країнах. Досвід аналізу соціальних уявлень про відповідальність обмежується невеликою кількістю робіт. Зокрема, є дослідження з порівняння у крос-культурному плані соціальних уявлень про різні види відповідальності у фахівців різних країн. Дослідження стосувалися уявлень про соціальну відповідальність. За допомогою методу вільних асоціацій, які піддавалися автоматизованому контент-аналізу, було показано, що категорії, які відображають активність фахівців щодо соціальної відповідальності, або не виявляються або виражені негативними значеннями. Емоційно-особистісні переживання, пов'язані з соціальною відповідальністю, емпіричними референтами яких виступили категорії відповідних потреб, надій, бажань, інтересу, віднесення її до себе особисто, також або не представлені, або активно відкидаються респондентами. І, нарешті, показники, що відбивають способи одержання інформації та інтенсивність її переробки щодо феномену соціальної відповідальності обмежуються невисокими значеннями за раціональними способами переробки та не включають слухових та зорових каналів, тобто відповідні питання не обговорюються у повсякденному дискурсі.

Крос-культурне порівняння соціальних уявлень про соціальну відповідальність фахівців різних країн було здійснено методом вільних асоціацій, оброблених за допомогою категоріального та прототипного аналізу (П. Вержес), парних порівнянь та інших якісних технік. Дані, отримані на вибірках фахівців із різних країн порівнювалися. Це порівняння показало, що структура уявлень про відповідальність лише на рівні ядра різна. Якщо в одних фахівців серед ядерних елементів переважають «закон», «суспільство» і «борг» – феномени, пов'язані з соціальними зобов'язаннями, то в інших фахівців чільне місце у ядрі посідають елементи, які стосуються суспільної солідарності: «допомога», «група», «повага», «участь».

Таким чином, виділено підхід конструювання соціальних уявлень в умовах суспільної трансформації, який здійснюється за допомогою низки

механізмів. Було виявлено когнітивні механізми, що забезпечують конструювання соціальних уявлень в умовах ментального дисонансу, породженого суспільними змінами. До таких механізмів належить, зокрема, ментальне розщеплення категорій, які мають певне нове суспільне явище у повсякденній свідомості груп на їх ідеальний і реальний образи.

Найважливішою характеристикою досліджених соціальних уявлень є присутність у структурі морального компонента (моральний модус репрезентацій). Відповідно до запропонованого підходу, соціальні уявлення виконують, крім універсальних функцій адаптації до ситуації, пізнавальної функції, функції орієнтації поведінки, а також специфічну у сучасних умовах функцію стабілізації емоційного стану фахівців.

Отже, суспільство змушує особистість бути відповідальною за наслідки прийнятих рішень. Ступінь відповідальності, підзвітності та міра покарання визначаються громадянськими інститутами, державою. На кожну людину покладено моральну, правову, економічну відповідальність, а невиконання відповідних законів й норм тягне за собою покарання.

Суб'єктивне прийняття чи неприйняття, знання чи незнання, наприклад, юридичних законів чи правил поведінки у суспільстві, не звільняють людину від відповідальності. Погрожуючи покаранням, суспільство завжди готове притягнути порушника до відповідальності, і ця загроза змушує людину виробляти внутрішні форми контролю своєї діяльності. Це й є відповідальність. Зрештою, вона стає рисою особистості, а її формування відбувається у процесі інтеріоризації, тобто прийняття як своїх соціальних цінностей, норм і правил.

Соціальна відповідальність передбачає усвідомлення своїх дій та їх наслідків, проте ступінь усвідомлення прийнятих рішень та ступінь контролю над наслідками при реалізації цих рішень можуть бути різними.

Механізм реалізації соціальної відповідальності включає три рівні: суб'єктивний (представлений цілями, цінностями, мотивами та вибором). Безпосередній зв'язок ціннісних орієнтацій з передбачуваними соціальними наслідками та прийняттям за них відповідальності виникає у момент

вибору та прийняття рішення та обумовлений тим, що в її основі лежить принцип поваги до людини; особистісний (включає систему особистісних смислів, ініціативу та вольове зусилля). Відмінною особливістю соціально відповідальної поведінки є її ініціативність і добровільність, коли вольове зусилля спрямоване на подолання обставин, що ускладнюють дію (страху, упередження оточуючих, необхідності організації інших учасників, фінансових витрат та ін.). Мотиви соціально відповідальної поведінки характеризуються низьким рівнем розвитку спонукальної функції за одночасно високим рівнем смислоутворення; практичний (коли вищим проявом соціальної відповідальності є вчинок, як цілісна особистісно-значуща та морально забарвлена дія, орієнтована на соціальне благо, реалізацію смисложиттєвих цінностей та свобод) (І. Галян, Є. Гейко, І. Гуляс, Ю. Завацький, С. Король, В. Молодченко, О. Олійник, Г. Побокіна, М. Савчин, Л. Швець, А. Шевченко та ін.) [40; 54; 105; 106; 177; 180; 190; 191; 201; 245; 246; 277 та ін.].

Таким чином, розкрито особливості соціальної відповідальності особистості у векторі її соціальної поведінки та професійної діяльності. Визначено основні аспекти проблеми дослідження соціальної відповідальності як якісної характеристики особистості та наведено результати теоретичного огляду підходів до розуміння феномену соціальної відповідальності у дискурсі основних методологічних положень, що визначили напрям його вивчення. Уточнено теоретико-методологічну основу для практичного дослідження соціальної відповідальності суб'єкта професійної діяльності, зокрема соціономічного профілю.

Наголошується, що наразі інтерес до ролі соціальної відповідальності постійно зростає, оскільки соціально-відповідальна поведінка є найважливішою складовою будь-якого цивілізованого суспільства, гарантом стабільності та процвітання, зниження соціальної напруги. Якщо у минулому безвідповідальні рішення та дії призводили до локальних соціальних катастроф і катаклізмів, то наразі безвідповідальність є передумовою виникнення глобальної соціальної напруженості.

Оскільки соціально відповідальна поведінка поширюється як на осіб, так і на суспільство, то активізуються всі системи та процеси, чим забезпечується самоактуалізація як особистості, така й суспільства загалом. Такий підхід стимулює формування соціально відповідального простору.

Отже, запропоновано та теоретично обґрунтовано розуміння соціальної відповідальності як виникаючих у взаємодії особистості з об'єктивною дійсністю моральних якостей, представлених у психіці та свідомості функціональних зв'язків, які характеризуються специфічним, соціально-психологічно та соціокультурно обумовленим змістом; суб'єктивною інтерпретацією цього змісту окремими людьми та групами; мірою інтенсивності, схильної до індивідуальних і ситуаційних змін (А. Куриця, О. Патинок, Г. Побокіна, В. Савельєва, О. Смирнова, Н. Стаднік, О. Шевчук та ін.) [112; 185; 190; 191; 197; 209; 216; 248 та ін.].

Обґрунтовано трактування соціальної відповідальності як складного морального утворення, що інтегрує у своїй структурі впевненість в ефективності різних видів діяльності, в особистісних проявах, в очікуваних відносинах.

Висновки до розділу

У розділі розглянуто відповідальність особистості як соціально-психологічний конструкт, наведено її зміст та форми; проведено аналіз особливостей соціальної відповідальності особистості у дискурсі соціокультурної цілісності цивілізаційних процесів та у векторі її соціальної поведінки і професійної діяльності.

Констатовано, що феномен відповідальності охарактеризовано у науці з різних позицій, як зовнішню, внутрішню, індивідуальну, колективну (залежно від суб'єкта відповідальних дій). Інтегруючись один з одним, вони утворюють нове у змістовному та структурному плані поняття соціальної відповідальності, яка може виявлятися на різних рівнях: особистості (мікрорівень), соціальної групи (мезорівень), конкретного суспільства (макро-

рівень), людства загалом (мегарівень) (О. Амоша, Л. Гонтаренко, О. Лободинська, Ю. Мигаль, І. Савченко, Е. Сколота, Н. Стаднік, М. Харламов, Т. Чепульченко, Л. Юрченко та ін.)

Теоретико-методологічний аналіз сформованих у науковому просторі підходів до вивчення проблеми соціальної відповідальності показав, що наявність відмінностей у розумінні цього конструкту та його сутності у різних дискурсах, зокрема феноменологічному, антропологічному, суб'єктно-діяльнісному та ін., зумовлених абсолютизацією певних аспектів взаємодії зовнішньої та внутрішньої форми відповідальності у системі «суб'єкт-об'єкт»: змісту зв'язків у першому випадку та їх інтенсивності, – у другому.

Запропоновано та теоретично обґрунтовано розуміння соціальної відповідальності як виникаючих у взаємодії особистості з об'єктивною дійсністю моральних якостей, представлених у психіці та свідомості функціональних зв'язків, які характеризуються специфічним, соціально-психологічно та соціокультурно обумовленим змістом; суб'єктивною інтерпретацією цього змісту окремими людьми та групами; мірою інтенсивності, схильної до індивідуальних і ситуаційних змін (А. Куриця, О. Патинок, Г. Побокіна, В. Савельєва, О. Смирнова, Н. Стаднік, О. Шевчук та ін.).

Наголошується, що сутність соціальної відповідальності полягає у з'ясуванні особистістю панівних у суспільстві цінностей та вольовому ставленні до них. Свобода, яка дозволяє особистості діяти, керуючись власною волею відповідно до вимог суспільства та її свідомості, лежить в основі соціальної відповідальності як необхідна умова її прояву, а якісні параметри соціальної відповідальності характеризують поширеність моральних якостей, властивих особистості, час переходу від одного ступеня зрілості до іншого (М. Андріяш, Ю. Бохонкова, Р. Селман, Т. Комар, В. Франкл, Е. Фромм та ін.).

Показано, що соціальна відповідальність виявляється у діяльності відповідно до вимог суспільства та відповідним чином оцінюваної, а також

у необхідності, яка виявляється в тому, що відповідальність детермінує ту чи іншу дію, яка надходить з розпоряджень суспільства та соціальних ролей, що виконуються особистістю (О. Балужева, О. Боднарчук, Л. Боярин, І. Вітківська, О. Герасименко, О. Грішнова, А. Колот та ін.).

Визначено, що зміст соціальної відповідальності охоплює весь спектр суспільних відносин та залежностей соціальних суб'єктів, а також їх форму у реалізації цілей практичної діяльності, як спосіб взаємозв'язку між обумовленими суспільним устроєм нормами, вимогами, законами та їх усвідомленням особистістю з позицій свободи вибору певного характеру та моделі поведінки. Зміст відповідальності, як соціально-психологічного конструкту, включає взаємозв'язок об'єктивних і суб'єктивних її аспектів, які проявляються у вимогах суспільства, що висувуються до особистості, її соціальних якостей та визначених її місцем у системі суспільних відносин (статусом), що дозволяє окреслити межі прояву її відповідальності (об'єктивна сторона); в емоційному переживанні та раціональному осмисленні характеру суспільних вимог та передбаченні наслідків власної діяльності та поведінки (суб'єктивна сторона); практичній реалізації особистістю суспільних вимог у конкретній діяльності та оцінці цієї діяльності відповідно до інтересів суспільства, колективу, власне особистості (об'єктивно-суб'єктивна сторона) (А. Безпрозванна, В. Бочелюк, Т. Гурлева, Н. Завацька, С. Король, Ю. Мигаль, Т. Надвичина та ін.).

Констатовано, що як будь-яке соціальне явище, соціальну відповідальність можна класифікувати. В основі критеріїв такої класифікації виступають різні її форми, зокрема політична, моральна, професійна, громадянська, правова, естетична та ін. При цьому, з розвитком суспільства поняття соціальної відповідальності змінюється, з одного боку, у бік вироблення механізмів, що перешкоджають розпорошенню (дифузії) відповідальності, а з іншого, – у бік диференціації її форм. Це сприяє появі нових форм соціальної відповідальності, як-то: корпоративної, екологічної, інформаційної та ін. (М. Белобородова, О. Грішнова, В. Думанська, В. Куценко та ін.).

Репрезентовано специфіку вивчення конструкту соціальної відповідальності особистості крізь призму системного, діяльнісного, аксіологічного, суб'єктного, діалектичного, сутнісно-змістовного підходів і встановлено, що соціальна відповідальність (в різних її формах) розглядається як: загальне поняття, що охоплює численні, конкретно-історичні форми та види відповідальних дій особистості; оцінка вибору рішення, вчинку, тобто як оцінка їх користі або шкоди для суспільства; здатність особистості обирати певну лінію поведінки, враховуючи як соціальну значимість своїх дій, так і їх найближчі та віддалені наслідки; стійка система об'єктивних відносин, що вимагає від особистості підзвітності за соціальні наслідки діяльності, відповідно до осмислення її об'єктивної значущості; усвідомлена необхідність, пов'язана з вольовим регулюванням особистості (цей підхід позначився на психологічному змісті відповідальності, в якому обґрунтовано внутрішню єдність відповідальності та вольової дії) (В. Бочелюк, С. Гарькавець, З. Ковальчук, Т. Комар, І. Попович, О. Саннікова, М. Савчин, Е. Сколота, М. Тоба, О. Шевчук та ін.).

Виявлено, що психологічна готовність до прийняти соціальної відповідальності виступає показником соціальної зрілості особистості, а значення для неї соціальної відповідальності проявляється у розвитку самосвідомості та пов'язане зі структурою її самоствавлення, Я-концепцією та особистісним контролем (І. Гоян, Л. Карамушка, Н. Каргіна, Т. Комар, А. Кононенко, М. Садова, О. Санніков та ін.).

Проведено аналіз особливостей соціальної відповідальності особистості у дискурсі соціокультурної цілісності цивілізаційних процесів та у векторі її соціальної поведінки і професійної діяльності. Констатовано, що механізми соціальної відповідальності регулюють соціальну діяльність особистості через обмеження та припинення негативних форм соціальної поведінки, а також стимулювання та мотивування соціально схвалюваних форм поведінки (М. Бозоян, В. Завацький, К. Рейнольдс, К. Тіндал, В. Турбан та ін.).

Показано, що механізм реалізації соціальної відповідальності включає такі рівні: суб'єктивний, представлений цілями, цінностями, мотивами та вибором, коли безпосередній зв'язок ціннісних орієнтацій з передбачуваними соціальними наслідками та прийняттям за них відповідальності виникає у момент вибору та прийняття рішення і обумовлений тим, що в її основі лежить принцип поваги до людини; особистісний, що включає систему особистісних смислів, ініціативу та вольове зусилля; при цьому відмінною особливістю соціально відповідальної поведінки є її ініціативність і добровільність, коли вольове зусилля спрямоване на подолання обставин, що ускладнюють дію (страху, упередження оточуючих, необхідності організації інших учасників, матеріальних витрат та ін.), а мотиви соціально відповідальної поведінки характеризуються високим рівнем смислоутворення; практичний, коли вищим проявом соціальної відповідальності є вчинок, як цілісна особистісно-значуща та морально забарвлена дія особистості, орієнтована на соціальне благо, реалізацію смисложиттєвих цінностей та свобод (І. Галян, Є. Гейко, І. Гуляс, Ю. Завацький, С. Король, В. Молодченко, О. Олійник, Г. Побокіна, М. Савчин, Л. Швець, А. Шевченко та ін.).

Систематизація теоретико-методологічних підходів та наукових поглядів на проблему дослідження дозволила підкреслити складність, суперечливість і недостатню концептуальну розробленість сутнісно-змістової характеристики конструкту соціальної відповідальності особистості; виділити головні напрямки вивчення соціально-психологічного забезпечення процесу розвитку соціальної відповідальності особистості в умовах трансформаційного соціуму, в основі яких лежить специфіка завдань дослідження.

РОЗДІЛ 2

КОНЦЕПТУАЛЬНЕ ПСИХОЛОГІЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЙНОГО СОЦІУМУ

2.1. Соціальна відповідальність особистості як складна динамічна система

Наразі відбулися суттєві зміни у житті суспільства, усі сфери якого (політична, економічна, соціальна) в умовах нестабільності та різноманіття вибору ставлять сучасну людину перед необхідністю виявляти проблеми, адекватно реагувати на них, приймати самостійні рішення в умовах невідомості і нести за них відповідальність [36; 46; 57; 66; 77; 103; 222 та ін.].

У змінених соціально-економічних умовах постає необхідність змістити акценти на розвиток соціальної відповідальності, самостійності, мобільності, компетентності особистості. Необхідним є також подальший пошук засобів формування та розвитку соціальної відповідальності, етичних орієнтирів і цінностей особистості [177; 230; 246; 277 та ін.].

Як ставлення суб'єкта до своєї життєдіяльності в єдності з її умовами соціальна відповідальність не проявляється у «чистому вигляді», вона проявляється через позитивну активну життєву позицію та диспозицію (здатність здійснювати зміни). Соціальний смисл відповідальності у суспільстві не в тому, щоб утримати будь-кого від вчинку. Її основне завдання – це функція спонукання до суспільно корисної діяльності у всіх сферах життя, максимальна самовіддача особистості.

Усі структурні елементи соціальної відповідальності перебувають між собою у складному та суперечливому діалектичному зв'язку. Регулювання діяльності суб'єкта через механізм соціальної відповідальності здійсню-

ється різними шляхами: обмеження, припинення соціально-негативної поведінки; стимулювання соціально-позитивної поведінки; мотивування творчо перетворювальної поведінки.

До властивостей соціальної відповідальності належить соціальна зацікавленість, яка визначається стимулом до діяльності, зростанням професійної кваліфікації, соціальною самосвідомістю особистості чи групи.

Проведений аналіз розгляду основних значень поняття «відповідальність», його структурних елементів та функцій дозволяє зробити такі висновки. Яким би багатограним не було тлумачення відповідальності, основною ідеєю всіх його інтерпретацій є внутрішня готовність відповісти, дати відповідь, відгукнутися; відповідальність передбачає обов'язкову вимогу чи заклик. Відповідальність передбачає обов'язкову присутність того, хто відгукнеться, того, хто закликає до відповіді, наявність необхідності такого призову та того, що прийнято називати мірою відповідальності.

Таким чином, ми отримуємо структуру відповідальності, що включає суб'єкта відповідальності, інстанцію, об'єкт відповідальності та санкції (міру відповідальності, впливу – як відповідаємо). Відповідальність передбачає свободу вибору, свободу волі, пов'язану зі змістом життя, долею. Відповідальність – це категорія етики і права, що включає й такі ознаки, як чесність, справедливість, точність, надійність, старанність, готовність людини відповідати за свої вчинки. Це почуття обов'язку, совісті, дотримання норм суспільства, принциповість та інші соціально значущі якості.

Отже, концептуалізація проблеми соціальної відповідальності показала наступне.

Зарубіжні дослідники у вивченні проблеми соціальної відповідальності демонструють великий діапазон розуміння даного явища. Вони визначають її як один із екзистенціалів людського існування (В. Франкл) [270], результат морального судження, прояв дисципліни (Е. Фромм) [272], самодіяльність, як складову соціального інтелекту (Р. Селман) [315].

Аналогічне різноманіття підходів та суджень спостерігаємо також у трактуваннях вітчизняних дослідників. Соціальну відповідальність розуміють як: показник соціальної зрілості особистості та її інтегральну характеристику, що визначає поведінку людини на основі усвідомлення залежності діяльності від загальноприйнятих цілей та цінностей (Т. Комап) [100-102]; зобов'язання особистості перед суспільством (С. Гарькавець) [37-39]; якісну характеристику ставлення особистості до власного слова, справи та її наслідків, що вбирає у себе почуття обов'язку, надійності (В. Бочелюк) [24-28; 258-263]; загальний зміст обов'язків і правил, внутрішнє суб'єктне ставлення до них самої особистості, що є важливою формою самосвідомості та саморегуляції (З. Ковальчук) [82-86; 290; 291].

Під соціальної відповідальністю слід розуміти інтегративну якість особистості, що визначає її поведінку з урахуванням усвідомлення й ухвалення соціальних норм і цінностей, здатності оцінювати наслідки і результати власних дій. Відповідальність як багатоаспектне поняття, яке по-різному трактується фахівцями різних наук, може бути охарактеризовано лише на міждисциплінарному рівні [25; 32; 33; 55; 58; 93; 104; 112; 113; 116; 180; 182; 185; 197; 201; 204; 223 та ін.].

Суспільство та особистість у своєму розвитку перебувають у діалектичній єдності та взаємодіють через опосередковану діяльність людини, основою якої є взаємна відповідальність.

Соціальна відповідальність органічно включена у всю сукупність різноманітних відносин особистості та суспільства, у всі сфери життєдіяльності.

Соціальна відповідальність характеризує особистість з погляду виконання нею моральних вимог, що пред'являються суспільством, висловлюючи ступінь участі особистості та соціальних груп, як у їхньому власному моральному вдосконаленні, так і у вдосконаленні суспільних відносин.

Соціальна відповідальність включає правову відповідальність. Звідси правова відповідальність постає як одна з форм реагування держави на по-

рушення встановленого порядку громадських відносин. Сутність позитивної правової відповідальності полягає у виконанні вимог правових норм.

Важливо підкреслити, що звернення до проблеми соціальної відповідальності у процесі дослідження правової відповідальності дає необхідні методологічні передумови для більш глибокого, фундаментального дослідження соціального явища, що вивчається. Тому поняття соціальної відповідальності є основою, де вибудовується конструкція правової відповідальності.

Соціальна відповідальність пов'язана, передусім, із недопущенням моральної, правової шкоди як особистості, так і суспільству загалом. Моральна шкода, як форма порушення соціальної відповідальності, виникає в той момент, коли ці сфери змішуються (зокрема, коли ми маємо справу з проєкцією моральних принципів на всі сфери суспільного життя). Генезис моралі тісно пов'язаний із генезою права та правосвідомості, стикається з феноменом нездійсненності свободи. Саме ця нездійсненність та її форми (невдоволення собою, неповажне ставлення до себе, схильність до відходу від імперативів просоціальної поведінки) ведуть до появи моральної шкоди.

Соціальна відповідальність особистості виникає тоді, коли її поведінка має суспільне значення та регулюється соціальними нормами. У процесі розвитку суспільства складаються певні відносини для людей як взаємних прав і обов'язків, передусім у сфері праці [94].

Більш досконалу форму соціальна відповідальність набуває з появою класового суспільства та держави. Діючі тут соціальні норми більш різноманітні, що й обумовлює існування різних видів соціальної відповідальності: політичної, юридичної, моральної та ін. Її сутність полягає вже в обов'язку індивіда виконувати відповідні політичні, юридичні та моральні вимоги, які пред'являються йому суспільством, державою, колективом. Поступаючи відповідально, людина повинна, з одного боку, правильно вибрати соціальні орієнтири, з іншого – використовувати всі можливості

(знання, досвід), враховувати наслідки своїх дій [8; 11; 35; 106; 178; 180; 184 та ін.].

Соціальна відповідальність визначається низкою об'єктивних та суб'єктивних передумов.

З об'єктивного боку соціальна відповідальність відбиває суспільну природу людини та врегульованість суспільних відносин соціальними нормами. Діяння, що суперечить цим нормам, тягне за собою відповідальність порушника. Її виникнення можливе за умови попереднього пред'явлення до поведінки людини певних вимог, сформульованих усно чи письмово у відповідних правилах. Дотримання цих норм передбачає наявність відомої підпорядкованості учасників суспільних відносин, вираженої у них волі.

Об'єктивний характер відповідальності не означає її фатальної зумовленості, однакового рівня для всіх суб'єктів та будь-яких суспільних відносин. Тут особливе значення має вольовий чинник [184]. Свобода волі людини – інша, суб'єктивна передумова соціальної відповідальності, що постає як ставлення індивіда до суспільних інтересів, з погляду правильного розуміння та виконання ним своїх обов'язків, що впливають із соціальних норм. Учасник суспільних відносин завжди має бути вільним у виборі того чи іншого варіанта поведінки, інакше його не можна буде засуджувати за відхилення від вимог цих приписів. Винятки стосуються лише осіб, взагалі позбавлених здатності усвідомлювати свої дії, керувати ними.

Розвиток соціальної відповідальності особистості тісно пов'язаний з вихованням громадянськості і моральності, адже громадянськість – це, насамперед, відповідальність, обов'язок – той ступінь у моральному житті людини, на якому вона віддає себе служінню ідеалу [49].

Процес усвідомлення особистістю своєї відповідальності визначається багатьма чинниками.

Суб'єктивна відповідальність особистості передбачає її активну життєву позицію та посилення питомої ваги самоуправління у суспільстві. Бу-

ти відповідальним – це, перш за все, визнавати та захищати цінності свого оточення і сприяти реалізації його цілей. Сутність соціальної відповідальності полягає й у співвіднесенні вчинків людей з тим, як вони мають діяти у відповідних обставинах, тобто у соціальній оцінці їхньої поведінки.

Так, сучасна концепція соціальної відповідальності підприємництва виходить із розуміння сутності бізнесу, його цілей та основних функцій. Формування соціально відповідального бізнесу виходить із зацікавленості підприємництва у соціально-політичній стабільності та високій якості робочої сили. Спочатку соціальна відповідальність підприємців виявлялася саме у турботі про матеріальне благополуччя, соціальну захищеність та освітній рівень своїх працівників. Основні дискусійні підходи щодо соціальної відповідальності бізнесу можна сформулювати так: позиція опонентів щодо постановки питання соціальної відповідальності бізнесу: опоненти наполягають на тому, що прибуток та вигода акціонерів залишаються головною функцією бізнесу; позиція прибічників соціальної відповідальності бізнесу: прибічники виходять із того, що бізнес є частиною суспільства, залежить від суспільства, отже, має дбати про суспільство [4; 14; 31; 51; 52; 93; 104; 281 та ін.].

Соціальна відповідальність бізнесу полягає у тому, щоб не сприяти зростанню безробіття, уникати дискримінації жінок та національних меншин у сфері зайнятості та оплати праці, покращувати умови праці, не допускати екологічних злочинів та невиправданої розтрати невідновних природних ресурсів тощо [9; 10; 52 та ін.].

Соціальна активність компанії виявляється у проведенні різноманітних соціальних програм як внутрішньої, так і зовнішньої спрямованості. Відмінними рисами програм соціальної активності є добровільність їх проведення, системний характер і пов'язаність з місією та стратегією розвитку компанії [52].

Ефективна соціальна політика дозволяє реалізувати свої основні потреби у виживанні, безпеці та стійкості. У свою чергу, це збільшує довіру

суспільства до компанії і, тим самим, підвищує конкурентоспроможність бізнесу. У багатьох випадках бізнес бере на себе фінансування тих областей, де держава відчуває труднощі, і при цьому бізнес якісно перевершує державні програми системи управління соціальними процесами, оскільки він більш конкретний і деталізований. У зв'язку з необхідністю підвищення соціальної відповідальності суб'єктам управління (сучасним організаціями) важливо враховувати, що вимоги суспільства до організацій стають все більш персоніфікованими. Тому виникають проблеми визначення ступеня соціальної відповідальності організацій перед суспільством в цілому і своїми працівниками, й розробки концепції соціальної відповідальності по відношенню до всіх зацікавлених груп.

Отже, нами розкрито концептуальне поле конструкту «соціальна відповідальність». Показано, що під соціальною відповідальністю слід розуміти інтегративну якість особистості, яка визначає її поведінку з урахуванням усвідомлення й ухвалення соціальних норм і цінностей, здатності оцінювати наслідки і результати власних дій. Відповідальність як багатоаспектне поняття, яке по-різному трактується фахівцями різних наук, може бути охарактеризовано лише на міждисциплінарному рівні.

Суспільство та особистість у своєму розвитку перебувають у діалектичній єдності та взаємодіють через опосередковану діяльність людини, основою якої є взаємна відповідальність.

Соціальна відповідальність особистості є складною системою, що спирається на базові вимоги державної політики, вплив громадянського суспільства та соціальних мікрогруп. Функціонування цієї системи забезпечується активною діяльністю суб'єктів у соціальному просторі.

Як зазначалося вище, регулювання діяльності через механізм соціальної відповідальності здійснюється різними шляхами: обмеження, припинення соціально-негативної поведінки; стимулювання соціально-позитивної поведінки; мотивування творчо перетворювальної поведінки.

У внутрішній структурі соціальної відповідальності особистості можна виокремити такі елементи:

- по-перше, усвідомлення особою своєї соціальної ролі та необхідності діяти відповідно до вимог суспільства, соціальної спільноти чи групи;

- по-друге, постійний самоконтроль за своїми діями з урахуванням їх наслідків для себе та інших людей, самозвіт і самооцінка з урахуванням суспільно значущих критеріїв;

- по-третє, відповідальність як якість включає соціально активну діяльність.

Система соціальної відповідальності у них постає як цілісна єдність елементів:

- суб'єкт відповідальності; у ролі суб'єкта відповідальності можуть виступати як окрема особистість, так і соціум у різних формах його прояву як сукупний суб'єкт діяльності та відповідальності: різні соціальні групи, колективи, народи, держави та, нарешті, людство загалом;

- об'єкт відповідальності – те, за що саме суб'єкт діяльності несе відповідальність, яка покладена на нього або прийнята ним самим для виконання;

- інстанція відповідальності (перед ким відповідає) здійснює оцінку, контроль, регуляцію діяльності суб'єкта та накладає санкції у формі схвалення чи засудження, здійснює також стимулюючу, регулюючу, організуючу, керуючу, регламентуючу функції.

Цілісність системи соціальної відповідальності діалектично поєднується з її розчленуванням на окремі компоненти та рівні, тобто зі структурністю.

Послідовний і взаємопов'язаний опис цих складових дозволяє описати систему соціальної відповідальності загалом, причому не тільки у статичній, а й у динамічній.

З низкою компонентів і рівнів, що утворюють аналізовану структуру, певною мірою пов'язана безліч ступенів свободи на виході системи при однакових соціальних впливах на її вході, оскільки коливання у будь-якому компоненті системи соціальної відповідальності позначаються на динамічній та змістовній стороні соціальної відповідальності загалом.

Як системний об'єкт соціальна відповідальність має ієрархічну структуру, що включає соціальний та особистісний рівні. Провідна роль цієї ієрархії належить особистісному рівню, особистості як головному суб'єкту конкретної діяльності.

Дія системи соціальної відповідальності перебуває у прямому та необхідному причинно-наслідковому зв'язку з соціальним замовленням суспільства, яке через багато каналів детермінує функції кожного структурного підрозділу системи, кожного її компонента (матеріального носія відповідальності, політичної, моральної, правової відповідальності).

Вплив соціальної відповідальності як цілісної системи у всій сукупності об'єктивних і суб'єктивних чинників діяльності особистості проявляється не тільки у збільшенні її позитивної результативності, а й у зменшенні негативних наслідків її результатів як для суспільства загалом, так і для конкретного суб'єкта цієї діяльності.

Механізм впливу системи соціальної відповідальності на діяльність особистості умовно можна подати у вигляді трьох взаємопов'язаних елементів, у яких соціальна відповідальність виступає:

- як необхідна умова діяльності, що складається внаслідок функціонування об'єктивних факторів;
- як сутнісний принцип діяльності, коли система соціальної відповідальності одночасно виступає потребою, метою та засобом діяльності особистості (у результаті функціонування внутрішніх факторів);
- як інтегративний фактор у підвищенні результативності діяльності особистості.

Вирішуючи протиріччя між:

- цілями певного виду діяльності та засобами їх досягнення;
- суспільними та особистими потребами, що детермінують цю діяльність;
- цілями та досягнутими результатами;
- результатами та їх соціальними (у широкому значенні) наслідками;
- кількісною та якісною сторонами діяльності;
- потенційною та реальною ефективністю обраної діяльності тощо соціальна відповідальність є джерелом тих змін, які визначають діалектику розвитку її самої, як цілісної системи, так і розвиток змістовних рівнів та елементів діяльності.

Таким чином, соціальна відповідальність, будучи складним суспільним утворенням, є системою, яка виступає неодмінною умовою взаємодії особистості і соціуму. Як принцип діяльності, вона одночасно виступає і потребою, і метою, і засобом діяльності особистості, що узгоджується з потребами та цілями суспільства, і дозволяє визначити детермінанти у поведінці особистості та вибір нею своєї соціальної ролі та соціально активної позиції у соціумі.

2.2. Функціональна структура соціальної відповідальності особистості

Як свідчить проведений аналіз, останнім часом інтерес до проблеми соціальної відповідальності особистості у суспільстві поступово підвищується. Це пов'язано, перш за все, зі змінами, що відбуваються у сучасному соціумі, у світі, що веде до необхідності прийняття відповідальних рішень за майбутнє нового покоління. У своїх працях вчені зазначають, що особливо важливо формувати соціальну відповідальність у тих випадках, коли зачіпаються інтереси інших людей, інтереси суспільства загалом та підкреслюють, що формуючи власне почуття відповідальності, особистість захищає себе від деіндивідуалізації [8; 11; 35; 106; 119; 180; 216; 252 та ін.].

Отже, соціальна відповідальність розглядається як категорія, що відображає особливе соціальне та морально-правове ставлення особистості до людей, до суспільства (людства в цілому), яке характеризується виконанням свого морального обов'язку та правових норм. Почуття відповідальності супроводжує не будь-який вчинок особистості, а лише соціально значущий. Об'єктивна основа відповідальності перед соціумом і собою – це реальний зв'язок суспільства та особистості, що має суперечливий характер. З іншого боку, соціальні умови впливають на прояв соціальної відповідальності особистості. Відповідальність, як форма прояву взаємодії особистості та суспільства, носить особистий і суспільний характер; існує не тільки відповідальність особистості перед суспільством, а й суспільства перед особистістю.

У своїх працях вчені зазначають, що відповідальність – це моральна якість особистості та категорія етики, що відображає здатність особистості відповідати за свої вчинки, можливість для суспільства піддавати ці дії моральній оцінці, а соціальна відповідальність інтерпретується як набута особистістю здатність аналізувати власні та чужі вчинки та дії, зокрема, за допомогою психолого-педагогічного інструментарію [12; 53; 213; 232; 320 та ін.].

Соціальна відповідальність – це діалектичний взаємозв'язок між особистістю та суспільством, що характеризується взаємними правами та обов'язками щодо дотримання приписів соціальних норм, їх виконання.

Соціальна відповідальність – це стійке особистісне утворення, що розвивається у процесі навчання та виховання, визначає поведінку на основі усвідомлення соціально-правових норм, прийняття духовних та моральних цінностей суспільства, особливостей особистого вибору, перетворення суспільно значущих ситуацій через організацію діяльності, досягнення поставлених цілей та подолання перешкод, які виникають.

Соціальна відповідальність – це й такий рівень свідомого, вибіркового ставлення до своїх дій, вчинків та взаємовідносин, коли особистість ви-

являє готовність і здатність враховувати інтереси та потреби інших людей, брати до уваги соціальні обставини та передбачати соціальні наслідки.

На думку зарубіжних вчених (М. Альберт, М. Мескон та ін.) [251; 280; 295 та ін.], людина завжди несе відповідальність перед суспільством, в якому функціонує.

У суспільстві склалися певні уявлення про те, як має поводитися людина, щоб вважатися добродесним вихованим членом спільноти. Точка зору, що формується на цій основі, значною мірою визначається суспільними очікуваннями, зводиться до того, що людина повинна відповідально діяти в таких сферах, як захист довкілля, охорона здоров'я та безпека, громадянські права, захист інтересів споживача тощо.

Дослідники [1; 8; 11; 31; 113; 116; 184; 250 та ін.] стверджують, що соціальна відповідальність, на відміну від інших видів відповідальності, передбачає певний рівень добровільного відгуку на соціальні проблеми з боку суспільства. Цей відгук має місце стосовно того, що лежить поза визначеними законом, або регулюючими органами вимогами, або понад цими вимогами. Крім того, соціальна відповідальність передбачає зовнішню та внутрішню обумовлену необхідність дотримання основних правил, вимог, принципів, традицій суспільного життя.

Усвідомлення соціальної відповідальності настає лише за наявності трьох умов. Перша – свобода волі особистості та розуміння відповідальності перед собою за свої слова, дії, вчинки; друга – можливість вибору різних варіантів поведінки та розуміння відповідальності перед іншими людьми за його результати; третя – обов'язковий контроль ззовні над виконанням взятих зобов'язань. При цьому відповідальність розглядається на основі соціальних норм і реалізується через форми соціального контролю, через розуміння своєї суспільної ролі діючими суб'єктами.

Виділено функціональну структуру соціальної відповідальності, у якій весь її складний багатоплановий характер об'єднано у такі компоненти (табл. 2.1):

- когнітивно-оцінний, що містить систему засвоєних особистістю знань про соціальну відповідальність, її оцінку та пов'язаний зі здатністю розуміння особистістю себе і оточуючих, наявність емоційного параметра у якому свідчить про усвідомлене емоційне ставлення до власної поведінки, діяльності, про сутність прав та обов'язків, про норми та правила поведінки людини в соціумі, про способи регулювання відносин між суспільством та індивідом. Основа когнітивного компонента – науковий світогляд, який активно формується у юнацькому віці;

- ціннісно-нормативний, що містить мотиви соціальної відповідальності та включає ціннісний параметр, що відображає прагнення особистості до діяльності, спрямованої на соціально значущий результат, на переважання внутрішньої мотивації, пов'язаної з цінністю певного виду діяльності. Зокрема, у юнацькому віці відбувається якісний стрибок у розвитку самосвідомості. На перший план виступає усвідомлення свого місця у суспільстві, відповідальність за свою поведінку. Формуються мотиви суспільно значущої діяльності, моральні устремління у реалізації відповідальних вчинків, спонукання свідомо регулювати свою діяльність у соціально-професійному співтоваристві тощо[45; 59; 171; 190; 246 та ін.];

- організаційно-діяльнісний, що представляє вектори реалізації соціальної відповідальності особистості, динамічний параметр якого заснований на тому, що особистість у своєму розвитку має пройти шлях до суб'єкта діяльності, регуляторний параметр якого полягає у схильності до інтернальності та результативний параметр якого передбачає націленість на предметний результат, готовність здійснювати усвідомлений вибір моделі поведінки і здатність її утримувати. Загалом організаційно-діяльнісний компонент реалізується у готовності особистості здійснювати усвідомлений вибір лінії поведінки, приймати рішення, оцінювати їх наслідки, визначати необхідні обмеження у поведінці на основі сформованого світогляду та розвиненої самосвідомості.

Таблиця 2.1

Структура соціальної відповідальності

Компоненти соціальної відповідальності		
Когнітивно-оцінний	Ціннісно-нормативний	Організаційно-діяльнісний
Містить систему засвоєних особистістю знань про соціальну відповідальність та її оцінку; про сутність прав та обов'язків, про норми та правила поведінки людини в соціумі, про способи регулювання відносин між суспільством та індивідом	Містить мотиви соціальної відповідальності та включає ціннісний параметр, що відображає прагнення особистості до діяльності, спрямованої на соціально значущий результат, на переважання внутрішньої мотивації, пов'язаної з цінністю певного виду діяльності	Містить готовність особистості здійснювати усвідомлений вибір лінії поведінки, приймати рішення, оцінювати їх наслідки, визначати необхідні обмеження у поведінці на основі сформованого світогляду та розвиненої самосвідомості

Виокремлено функції соціальної відповідальності:

- орієнтуючу – орієнтує у нормах, цінностях, традиціях суспільства;
- регулятивну – виражає моральні відносини, комплекс моральних вимог та способів регуляції поведінки у співтоваристві;
- трансформаційну – сприяє трансформації наявних знань у переконання, систему поглядів на світ навколо себе, себе і своє місце у світі.

У суспільстві соціальна відповідальність із завершального елемента соціальної дії (за схемою «цінність – вчинок – відповідальність») перетворюється на принцип практичної поведінки, що передуює вчинку і дозволяє гармонізувати діяльність особистості (за схемою «цінність – відповідальність – вчинок»).

Функціональна структура соціальної відповідальності представлена у табл. 2.2.

Таблиця 2.2

Функціональна структура соціальної відповідальності

Компоненти	Основні функції	Результати функціонування	Емпіричні показники	Якісні показники
Когнітивно-оцінний	Орієнтуюча	Особистісне ставлення до відповідальності та її прийняття	Знання про соціальну відповідальність	Рівень засвоєння знань
Ціннісно-нормативний	Регулятивна	Ціннісні установки та орієнтації	Нормативні судження та думки	Рівень мотивації
Організаційно-діяльнісний	Трансформаційна	Відповідальний характер дій	Поведінкові позиції та рішення	Характер діяльності

Соціальна відповідальність як принцип практичної поведінки може розглядатися як основа всього соціального життя, що задає загальні вимоги до соціальних відносин і норм поведінки у суспільстві. До властивостей соціальної відповідальності належить соціальна зацікавленість, яка визначається стимулом до діяльності, зростанням професійної кваліфікації, соціальною самосвідомістю особистості. Соціальну відповідальність можна визначити як добровільне прийняття на себе суб'єктом соціальної дії обов'язків, пов'язаних із соціальними очікуваннями та поняттям турботи, що передбачають усвідомлення наслідків здійснюваної суб'єктом діяльності для суспільства в цілому.

Отже, соціальна відповідальність є найважливішою характеристикою особистості, що виявляється у всіх сферах її життєдіяльності, є критерієм оцінки її взаємовідносин та взаємодії з іншими членами соціуму, і займає важливе місце у системі життєвих цінностей.

Соціальна відповідальність – це процес і результат розвитку сталої характерологічної якості особистості, що включає усвідомлене ставлення до своїх рішень, дій і вчинків на основі цінностей та довірчого ставлення до світу, до діяльності та до себе. Цінності особистості утворюють систему ціннісних орієнтацій, тобто систему найважливіших її якостей, у яких проявляється ступінь соціальної відповідальності особистості.

Соціальна відповідальність на кожному етапі свого розвитку передбачає використання специфічних принципів самоорганізації особистості [44; 45; 46 та ін.].

Виділяють три основні моделі структурування таких принципів.

Перша модель виходить із принципу абсолютизації та розрахунку. Якщо цей тип моделі стає провідним у діяльності, то ступінь соціальної відповідальності особистості знижується. За такого підходу духовні та моральні критерії залишаються лише на рівні підсвідомості особистості та їх вплив на мотивацію поведінки виявляється послабленим. А оскільки суспільство не може ігнорувати дотримання основоположних духовно-моральних критеріїв організації та здійснення діяльності, воно за допомогою суспільної нормотворчості встановлює санкції за їх недотримання, тобто зберігає формальну соціальну відповідальність.

Для другої моделі соціально відповідальної поведінки особистості характерні такі пріоритетні духовні та моральні критерії, як совість, справедливість, честь і гідність, людяність, доброзичливість по відношенню до понять прагматизму, гедонізму та ін. Слід зазначити, що за наявності такої ієрархії ціннісних орієнтацій негативні прояви прагматизму і гедонізму не переростають у свої крайні форми (жорстокість, користолюбство), що дозволяє формувати реальну соціальну відповідальність особистості.

Третя модель соціальної відповідальності особистості пов'язана з пріоритетністю двох груп ціннісних критеріїв (відповідальності за себе і за своє життя) в організації її діяльності. За такого підходу соціальна відповідальність, як правило, виявляється менш зрілою та системною; у поведінці особистості спостерігаються відхилення від суспільних вимог до феномену соціальної відповідальності, що викликає необхідність застосування зовнішніх санкцій. Такий стан соціальної відповідальності можна охарактеризувати як перехідний. Соціальна відповідальність проявляється суб'єктивно як ступінь переживання людиною відповідальності за себе і за своє життя та виявляється активністю у досягненні мети діяльності.

Ґрунтуючись на цьому положенні, можна виділити критерії класифікації соціальної відповідальності.

Перший критерій – джерело прояву відповідальності. Мотивують фактором соціальної відповідальності можуть виступати як потреби, інтереси, цілі та цінності індивіда, так і зовнішні умови його життєдіяльності.

Відповідальність може бути як внутрішньою, так і зовнішньою. Внутрішня соціальна відповідальність – це соціально-психологічна властивість особистості, яку вона набуває в процесі соціалізації, що дозволяє індивіду вибирати способи реалізації своїх цілей, які не суперечать інтересам соціуму, адекватно передбачуваним наслідкам цієї поведінки.

Необхідною умовою формування високого рівня внутрішньої соціальної відповідальності індивіда є розвиток його об'єктивної самооцінки, заснованої на ефективному оволодінні навичками оціночної діяльності.

Зовнішня форма відповідальності представляє певні норми і правила поведінки, вироблені соціумом, що змушують індивіда вибирати лише такі способи реалізації своїх цілей, які не обмежують інтересів як конкретного індивіда, так і соціуму загалом. Вона постає як міра несвободи, яка обмежує претензії людей і регламентує їх поведінку.

Збіг внутрішньої та зовнішньої соціальної відповідальності є найбільш гармонійним і позитивним для самореалізації індивіда з метою якісної зміни та розвитку соціуму.

Другий критерій – вплив наслідків діяльності суб'єкта відповідальності, оскільки життєдіяльність індивіда складається з самої діяльності (і активної, і пасивної) та її результатів, які впливають на членів соціуму, із якими взаємодіє особистість, і соціум загалом. Вплив наслідків діяльності суб'єкта відповідальності дозволяє розділити соціальну відповідальність індивіда на перспективну соціальну відповідальність, що передбачає її функціонування при дотриманні прав і свобод членів соціуму без утисків власних інтересів індивіда, та ретроспективну соціальну відповідальність, що виникає при недотриманні індивідом обов'язків та порушенні прав та свобод інших, обмеження їхніх інтересів як результату його поведінки.

Третій критерій – включеність індивіда до конкретних відносин у соціумі, регулятором яких є певні норми і правил поведінки. Цей критерій дає можливість виділити види соціальної відповідальності, що виникає у всіх сферах життєдіяльності індивіда (моральній, юридичній, політичній, професійній, громадянській та ін.).

При аналізі компонентної структури соціальної відповідальності особистості слід виділити та обґрунтувати також основні критерії та показники їх сформованості. При цьому умовою розуміння служить твердження, що критерії – це ознаки, виходячи з яких проводиться оцінка чи судження.

Визначення критеріїв оцінки соціальної відповідальності особистості здійснювалося з урахуванням вимог до їх обґрунтування. До таких вимог належали: розкриття критеріїв через низку якісних ознак (показників), за проявами яких можна робити висновки про міру вираженості досліджуваної якості; відбиття критеріями динаміки вимірюваної якості у часі та культурному просторі; охоплення критеріями основних видів діяльності особистості; зрозумілість критеріїв всім учасникам процесу.

Отже, критеріями соціальної відповідальності виступають:

- аналітичний, що характеризує обсяг, глибину, характер знань про соціальну відповідальність, усвідомлення особистістю ситуації соціальної відповідальності, ступінь усвідомлення суджень про сутність та значення соціально відповідальної поведінки;

- мотиваційний, що відображає ставлення особистості до прояву соціальної відповідальності, ступінь усвідомлення мотивації соціально відповідальної поведінки, включеність соціальної відповідальності до ієрархії цінностей особистості;

- вольовий, що характеризує переживання значимості прояву соціальної відповідальності, включає особливості емоційних переживань при виборі дій, акцентує увагу на вольових зусиллях особистості;

- рефлексивний, що визначає ступінь включеності особистості у соціально відповідальну поведінку і діяльність, характер ставлення до такої поведінки, наявність рефлексивності у себе, як суб'єкта соціально відповідальної поведінки, що показує ступінь усвідомленості рішень, дій.

Виділені критерії соціальної відповідальності дозволяють визначити ступінь її вираженості, яка інтегративно може визначатися: свідомим ставленням до навчання, освіти, участі в житті та діяльності колективу, виконанням обов'язків по відношенню до суспільства та держави; здатністю доводити розпочату справу до кінця, цілеспрямованістю та наполегливістю у досягненні намічених цілей; знаннями професійних обов'язків, етичних вимог професії, свідомою, активною участю у професійно орієнтованих видах діяльності тощо.

Нагадаємо, що у психології самооцінка визначається як оцінка особистістю себе, своїх можливостей, якостей та місця серед інших людей. Самооцінку можна трактувати як уявлення та судження особистості про себе. Самооцінка, як результат співвідношення себе з іншими людьми, дозволяє з'ясувати та зважити свої можливості для ухвалення того чи іншого рішення. У цьому сенсі вона обумовлює, певним чином, свободу вибору, адже рішення приймається за власним бажанням відповідно ставленню до себе

як до суб'єкта пізнаної необхідності. Міра відповідальності, яку покладає на себе особистість, узгоджується з можливостями, з'ясованими нею у процесі самооцінки [164; 165 та ін.].

Адекватна самооцінка дозволяє особистості ставити перед собою завдання, які за своєю складністю та соціальною значущістю сприяють оптимальній об'єктивації її сутнісних сил у соціумі. Опанування навичками оціночної діяльності, що лежить в основі розвитку об'єктивної самооцінки, є необхідною умовою формування високого рівня внутрішньої соціальної відповідальності особистості; це дозволяє вибрати способи реалізації поставлених завдань, які не суперечать інтересам соціуму. Однак ціннісні орієнтації конкретного індивіда можуть не збігатися з системою цінностей, прийнятих соціумом, і індивід, захищаючи егоїстичні цілі, застосовує недозволені способи її досягнення, обмежуючи інтереси соціуму або його членів. Соціум, прагнучи до збереження рівноваги, збалансованості та гармонії життєдіяльності, вдається до зовнішньої форми контролю соціальної відповідальності.

У зв'язку з цим важливим вбачається аналіз феномену психологічної готовності до прийняття соціальної відповідальності.

Слід зауважити, що психологічна готовність до прийняття соціальної відповідальності виступає показником соціальної зрілості, сформованості особистості, а значення соціальної відповідальності проявляється у розвитку самосвідомості особистості та пов'язане зі структурою самоствавлення, Я-концепцією та особистісним контролем. При цьому прагнення особистості до самовираження створює у неї потребу в отриманні високої оцінки свого Я (потреба у самоствердженні) як механізму соціальної відповідальності.

Провідні психологічні утворення та їх система визначають особливості та успішність прояву соціальної відповідальності особистості у всіх сферах її життєдіяльності, тому регулювання соціальної відповідальності стає необхідним елементом в організації діяльності особистості, у формуванні її

суб'єктної позиції, а вивчення та діагностика цього феномену є нагальною теоретичною та практичною необхідністю [166; 221; 302 та ін.].

Як стійка характеристика особистості, соціальна відповідальність може бути випробувана і зрозуміла лише через сукупність різних ситуацій, які вимагають відповідної реалізації. Особистість з адекватною самооцінкою візьме на себе відповідальність лише у ситуаціях, у яких вона здатна щось змінити. Неконструктивною і неадекватною буде поведінка людини, яка в усіх ситуаціях за будь-яких умов почувається особистісно відповідальною або безвідповідальною, як неадекватне постійне делегування відповідальності іншим особам чи обставинам.

Серед життєвих ситуацій або сфер життєдіяльності особистості слід виділити такі, в яких соціальна відповідальність необхідна об'єктивно і є відповідні складові для реалізації соціально відповідальної поведінки.

Вивчення соціальної відповідальності саме у таких сферах чи ситуаціях життєдіяльності дозволяє розкрити всю повноту проявів (або відсутність) соціальної відповідальності як сталої особистісної характеристики. У різних стратегіях особистістю здійснюється індивідуальний спосіб реалізації своєї активності. При цьому відбувається розподіл ініціативи та відповідальності. Якщо у структурі активності переважає соціальна відповідальність, такий тип особистості завжди прагне створити собі необхідні умови задля досягнення мети, підготуватися до подолання труднощів, невдач. Соціально відповідальна особистість багато в чому залежить від її власних домагань, спрямованості.

Значення соціальної відповідальності проявляється у розвитку самосвідомості особистості та пов'язане зі структурою самоствавлення, Я-концепцією та особистісним контролем.

Соціально-психологічне регулювання відповідальності особистості відбувається у взаємодії у системі «суб'єкт-об'єкт»: соціально-психологічного ставлення (об'єктивна, зовнішня сторона відповідальності) та самоствавлення (суб'єктивна, внутрішня сторона відповідальності).

Співвідношення способу реалізації відповідальності особистості пов'язане з особливостями образу Я та самооцінки (самоствавлення) як двох важливих аспектів (когнітивного та емоційного) Я-концепції.

Прагнення особистості до самовираження створює у неї потребу в отриманні високої оцінки свого Я (потреба у самостввердженні) як механізму відповідальності.

Способи самостввердження особистості (конструктивне самостввердження, домінування) співвідносяться з різними захисними механізмами догляду та покладання відповідальності.

Отже, у сучасних умовах розвитку суспільства зміст поняття соціальної відповідальності змінюється; вона визначається як соціальна якість суб'єкта, що виражає моральну позицію особистості щодо передбачуваних наслідків діяльності, пов'язану з совістю, самоконтролем, самооцінкою, яка залежить, зокрема, від повноважень та міри влади при прийнятті рішень.

Соціальна відповідальність – це сумлінне прийняття на себе обов'язків щодо розвитку та вирішення соціальних проблем, а також взаємозв'язок між особистістю та суспільством, що характеризується взаємними правами та обов'язками при дотриманні розпоряджень соціальних норм, перетворення суспільно-значущих ситуацій через організацію суспільної та індивідуальної діяльності, досягнення поставлених цілей і подолання перешкод.

Отже, структура соціальної відповідальності досить складна, оскільки вона виражає відносини між особистістю та суспільством з приводу реалізації суспільно значущих інтересів та цілей, в основі яких лежать як соціальні, так і психологічні аспекти. Іншими словами, в ієрархічній структурі соціальної відповідальності особистості чітко виділяються соціальний та особистісний рівні. Саме від внутрішнього «балансу» цих рівнів залежить позитивна результативність та мінімізація негативних наслідків діяльності особистості як для суспільства загалом, так і для суб'єкта цієї діяльності.

Цей баланс визначає функціонування механізму соціальної відповідальності щодо вирішення основних протиріч між: суспільними та особистими потребами, що детермінують будь-яку соціально значущу діяльність; цілями певного виду діяльності, засобами їх досягнення, досягнутими результатами та їх наслідками для суспільства та особистості.

2.3. Особливості моделювання процесу розвитку соціальної відповідальності особистості в умовах трансформаційного соціуму

Для дослідження процесу розвитку соціальної відповідальності особистості, необхідно визначити теоретичні основи, змістовні та методологічні аспекти, а також запропонувати соціально-психологічні технології супроводу цього процесу [53; 81; 108; 110 та ін.]. Вирішенню цього завдання сприяла побудова теоретичної моделі розвитку соціальної відповідальності особистості.

Нагадаємо, що метод моделювання відрізняється інтеграцією; він надає можливість об'єднання емпіричного та теоретичного у психологічному дослідженні і дозволяє поєднувати експеримент із побудовою логічних конструкцій та наукових абстракцій під час вивчення об'єкта [97; 163; 187; 214 та ін.].

Як відомо, під «моделлю» у науковій літературі розуміється система об'єктів або знаків, яка відтворює деякі суттєві властивості оригіналу, здатна замінювати його так, що її вивчення дає нову інформацію про цей об'єкт. Це матеріальний або уявний об'єкт, який у процесі дослідження заміщає об'єкт-оригінал так, що його безпосереднє вивчення дає нові знання про об'єкт-оригінал. Моделювання при цьому розуміється як конструювання моделі, що дає можливість уявити, прогнозувати розвиток подій [176 та ін.].

Розробляючи теоретичну модель процесу розвитку соціальної відповідальності особистості, доцільно, зокрема, врахувати основне методологі-

чне положення вчених про взаємозв'язок навчання та розвитку, де визначальна роль у формуванні та розвитку особистості належить навчанню та вихованню.

У проведеному дослідженні значущим виступає співвідношення процесу розвитку соціальної відповідальності особистості зі складовими, які необхідно визначити для успішності цього процесу. З цієї точки зору, модель розвитку соціальної відповідальності особистості розуміється нами не лише як освоєння певних соціально-психологічних знань, умінь та навичок, а й як розвиток якостей, необхідних для особистісного та професійного становлення та зростання.

У зв'язку з цим вбачається доцільним розкрити особливості застосування методу моделювання у розвитку соціальної відповідальності особистості.

В основу моделі закладено мету: розвиток соціальної відповідальності особистості, що має компонентну структуру. Соціальна відповідальність розглядається, передусім, як морально-ціннісне стійке особистісне утворення, що включає когнітивно-оцінний, ціннісно-нормативний, організаційно-діяльнісний компоненти.

Критерієм сформованості когнітивно-оцінного компонента соціальної відповідальності особистості виступає соціальна поінформованість.

Даний критерій розкривають показники: знання про базові соціально схвалювані стратегії рольової поведінки та норми; знання про зміст основних соціальних цінностей та усвідомлення особистого та соціального значення їх норм.

Визначаючи зміст даного компонента соціальної відповідальності особистості, ми спиралися на судження про те, що система знань людини про зміст, способи, засоби поведінки, яка служить для неї реальною опорою при її здійсненні, є орієнтовною основою соціальної поведінки.

Орієнтування та орієнтовна основа діяльності позначаються як образ середовища проживання і образ дії, інтегровані у єдиний структурний елемент, що є основою управління процесом. Більше того, ефективність оріє-

нтовної основи поведінки залежить від ступеня повноти та вірності знань, включених до її змісту.

Позначаючи черговий показник соціальної обізнаності як критерія оцінки соціальної відповідальності особистості – знання про зміст основних соціальних цінностей та усвідомлення особистого та соціального значення їх норм, ми враховували те, що при плануванні та контролі соціальної поведінки особистість використовує вже накопичені суспільством знання про зміст, способи та особисте, соціальне значення дії. Справді, найважливішими орієнтирами особистості у певних ситуаціях виступають соціальні цінності, які спрямовують, які норми наказують, дозволяють чи забороняють характер відносин, форми поведінки, мету і способи її досягнення.

Ціннісно-нормативний компонент соціальної відповідальності особистості включає такий критерій, як просоціальна спрямованість, що виявляється у показниках: альтруїстичні мотиви; просоціальні цінності та ціннісні орієнтації, соціальна спрямованість визнаної відповідальності.

Слід врахувати, що спрямованість соціальної поведінки особистості може бути позитивною – просоціальною, нейтральною – асоціальною, негативною – антисоціальною.

До просоціальної поведінки належить допоміжна, альтруїстична поведінка, яка є цілеспрямованою, свідомою, добровільною, не заснованою на розрахунку надання допомоги іншим людям, групам, суспільству. Власне просоціальна спрямованість ставить відповідний вектор соціальної поведінки людини, а її зміст визначається мотивами, стійкими відносинами та ціннісними орієнтаціями.

Одним із показників просоціальної спрямованості особистості як критерію оцінки її соціальної відповідальності є альтруїстичні мотиви соціальної поведінки. В їх основі лежать прагнення урахування та охорони інтересів інших людей, суспільства, колективу, почуття обов'язку, бажання принести користь людям, суспільству, колективу, безкорисливе прагнення надання підтримки та допомоги, прагнення опікуватися, захищати, піклуватися про тих, хто потребує допомоги.

У мотивації соціальної поведінки особистості спонукальну та спрямовуючу функції здійснюють ціннісні орієнтації. Слід погодитися з точкою зору М. Рокича [308], який розкриває індивідуальну систему цінностей і ціннісних орієнтацій як певну на все життя систему переконань з урахуванням мети і типів поведінки, структура якої виступає визначальною і для структури мотивації.

У зв'язку з цим саме просоціальні цінності та ціннісні орієнтації слід віднести до показників просоціальної спрямованості як критерію ціннісно-нормативного компонента соціальної відповідальності особистості.

Наступним компонентом соціальної відповідальності особистості виступає організаційно-діяльнісний, критерієм якого є соціальна самостійність, яка проявляється в умінні передбачати та прогнозувати особисті та соціально значущі наслідки своїх дій; здатність до рефлексії своєї поведінки, здатність до емпатії; характер атрибуції відповідальності.

Самостійність можлива за умови збігу потреб та інтересів особистості з суспільними інтересами, коли суспільно значуще сприймається нею як значуще та передбачає міцний афективний співпереживаючий зв'язок з іншими людьми, суспільством. При цьому особистість підпорядковує їм свідомо власну волю та діяльність.

На підставі цього значущим показником соціальної відповідальності як критерію оцінки організаційно-діялісного компонента соціальної відповідальності особистості, слід вважати здатність до емпатії.

Важливо зауважити, що у визначеннях дефініції емпатії комбінуються три аспекти: ясне і точне розуміння почуттів, думок, потреб людей, ціннісне «відчуття» подій, що відбуваються, і надійний афективний співпереживаючий зв'язок з іншими.

Вміння передбачати та прогнозувати наслідки власних дій для себе і для суспільства, як показник соціальної відповідальності, що виступає як критерій оцінки організаційно-діялісного компонента соціальної відповідальності особистості, спирається на встановлення причинно-наслідкових зв'язків між певними способами рольової поведінки та її наслідками для себе та для суспільства.

Здатність до рефлексії власної поведінки виділяємо як наступний показник соціальної відповідальності в якості критерія оцінки організаційно-діяльнісного компонента соціальної відповідальності особистості, адже саме суб'єкт свідомої рефлексивної волі може виступати як самостійна, відповідальна особистість.

Нагадаємо, що рефлексія позначається у психології як особливий психічний процес, властивість особистості, психічний стан, так і специфічна здатність суб'єкта. Завдяки рефлексії особистість виявляється у стані цілеспрямовано та усвідомлено регулювати свою соціальну поведінку, довільно керувати, контролювати її хід [46; 83 та ін.]. Відповідальність без опори на рефлексію веде до імпульсивної, односторонньої активності, до ігнорування об'єктивних закономірностей соціального розвитку.

Наступний показник соціальної відповідальності як критерій оцінки організаційно-діяльнісного компонента цього конструкту, є внутрішній характер атрибуції відповідальності. Тільки у тому випадку, коли особистість усвідомлено вважає себе причиною подій свого життя і діяльності, її можна закликати до відповідальності.

Нарешті, критерієм організаційно-діяльнісного компонента соціальної відповідальності особистості виступає соціальна активність, що виявляється у таких показниках: здатність до прояву ініціативи та здійснення соціально корисної діяльності, зокрема в освітньому просторі та за його межами; здатність до прийняття додаткових обов'язків.

Наразі слід констатувати зміщення акцентів організації навчально-виховного процесу у бік урахування інтересів роботодавців (як споживачів результату) [49; 94; 184 та ін.]. Зокрема, основними сферами соціальної відповідальності у бізнесі виступають сфери інвестицій, виробництва, екології, найму та зайнятості, захисту суспільного благополуччя, турботи про матеріальне благополуччя, соціальна захищеність та професійна кваліфікація [4; 14; 31; 51; 52; 93; 104; 180 та ін.]. Сукупність перерахованих вище сфер соціальної відповідальності визначає й відповідні вимоги до закладів вищої освіти [114; 244 та ін.]. Урахування цих вимог, специфіка у структу-

рі та змісті соціальної відповідальності особистості дозволили запропонувати модель процесу розвитку соціальної відповідальності особистості.

Продовжуючи опис теоретико-методологічної основи моделі розвитку соціальної відповідальності особистості, слід звернутися до культурологічного, аксіологічного, компетентнісного, суб'єктно-діяльнісного та рефлексивного підходів.

Позначені теоретичні підходи через відповідні їм принципи культуурообумовленості, компетентнісної діяльнісної визначеності, аксіологічної орієнтованості, узгодженості традицій та новацій, обумовили можливість побудови моделі процесу розвитку соціальної відповідальності особистості, що складається з концептуального (мета, завдання, принципи, критерії, умови), змістовного (види, функції, компоненти) та процесуального (етапи, результати) блоків (табл. 2.3).

Узагальнена модель процесу розвитку соціальної відповідальності особистості в умовах трансформаційного соціуму наведено на рис. 2.1.

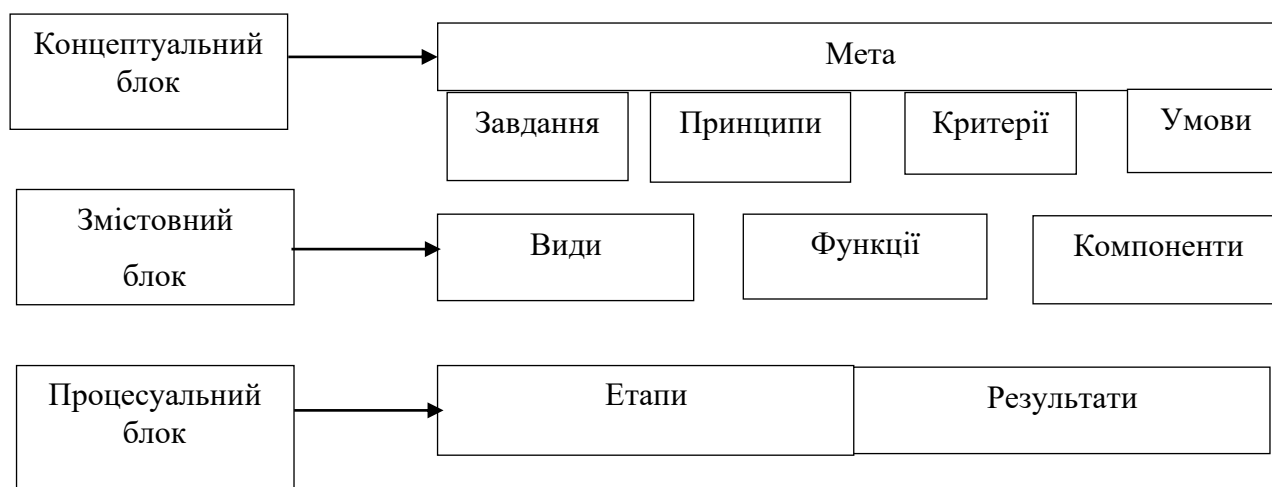

Рис. 2.1. Модель процесу розвитку соціальної відповідальності особистості в умовах трансформаційного соціуму

Як результат процесу розвитку соціальної відповідальності особистості запропоновано виділити гедоністичний, прагматичний, автономний рівні.

Гедоністичний рівень. Цей рівень є суто егоцентричним. Моральність чи аморальність прийнятих рішень ґрунтується, головним чином, на

принципі особистої вигоди. Правильна поведінка полягає у дії, яка задовольняє власні потреби. Людські відносини розуміються у сенсі обмінних відносин ринку. Елементи чесності, взаємності і рівності обміну наявні, але вони розуміються прагматично. Взаємність – це аналогія випадку «ти – мені, я – тобі», але не в смислі лояльності, вдячності та справедливості.

Таблиця 2.3

Характеристика моделі процесу розвитку соціальної відповідальності особистості

Концептуальний блок	
Мета	Розвиток соціальної відповідальності особистості
Завдання	<ol style="list-style-type: none"> 1. Виробити позитивне ставлення до відповідальної поведінки у суспільстві та прийняття вимог, що висуваються суспільством. 2. Сформувати знання про соціальну відповідальність, права та обов'язки, про цінності, про мораль, норми поведінки, про моральність, про допустимі та неприпустимі соціальні дії. 3. Створити умови, що забезпечують розвиток та саморозвиток особистості, її готовність повноцінно приймати соціально відповідальні рішення.
Принципи	Систематичності, наступності, свідомості та самостійності, практичної спрямованості та ін..
Критерії	Аналітичний, мотиваційний, вольовий, рефлексивний.
Умови	<ol style="list-style-type: none"> 1. Організація процесу навчання основам знань про соціальну відповідальність (когнітивний компонент). 2. Забезпечення інтеграції навчальної та суспільно значущої діяльності (діяльнісний компонент). 3. Створення професійно-освітнього середовища розвитку соціальної відповідальності через:

	<ul style="list-style-type: none"> - включення особистості до соціального проектування; - реалізацію програм навчально-виховної роботи тощо (мотиваційний компонент).
Змістовний блок	
Види	Зовнішня, внутрішня, індивідуальна, колективна.
Функції	<ul style="list-style-type: none"> - орієнтуюча (орієнтує у нормах, цінностях, у традиціях суспільства); - регулятивна (виражає моральні відносини, комплекс моральних вимог та способів регуляції поведінки у соціумі); - трансформаційна (сприяє перетворенню наявних знань на переконання, систему поглядів на світ навколо себе, себе і своє місце у світі).
Компоненти	<ul style="list-style-type: none"> - когнітивно-оцінний (система засвоєних особистістю знань про соціальну відповідальність, про сутність прав та обов'язків, про норми та правила поведінки людини в соціумі, про способи регулювання відносин між суспільством та індивідом); - ціннісно-нормативний (мотиви соціально відповідальної поведінки, моральні прагнення до реалізації відповідальних вчинків, спонукання свідомо регулювати свою діяльність у соціально-професійному середовищі тощо); - організаційно-діяльнісний (готовність здійснювати усвідомлений вибір лінії поведінки, приймати рішення, оцінювати їх наслідки, визначати необхідні обмеження у поведінці на основі сформованого світогляду та розвиненої самосвідомості).
Процесуальний блок	
Етапи	- інформування про сутність прав та обов'язків, про норми та правила поведінки людини в соціумі та способи її регу-

	<p>лювання;</p> <ul style="list-style-type: none"> - актуалізація життєвого досвіду; - мотивація соціально відповідальної поведінки, моральних устремлінь до реалізації відповідальних вчинків; - спонукання свідомо регулювати свої дії, створення ситуацій, що потребують усвідомленого вибору лінії поведінки; - прийняття рішень та оцінювання їх наслідків за допомогою організації взаємодії та під час суспільно значущої діяльності; - закріплення здобутого досвіду у різних формах суспільно значущої діяльності (науково-дослідницькій, культурно-просвітницькій, соціальному проектуванні, самоуправлінні, громадських організаціях тощо), включення в діяльність соціально-професійної групи.
Результати	Розвиток соціальної відповідальності особистості на гедоністичному, прагматичному та автономному рівнях.

Прагматичний рівень. Цей рівень розвитку соціальної відповідальності досягається тоді, коли приймаються оцінки своєї соціальної групи. Соціальні вимоги цієї групи засвоюються та дотримуються некритично, як істина в останній інстанції. Соціальні вимоги виконуються лише задля того, щоб отримати схвалення чи уникнути покарання. Ця установка пов'язана не тільки з конформізмом, пристосуванням до особистих очікувань та громадського порядку, але й з бажанням зберегти лояльність, активно підтримати та виправдати існуючі порядки та ідентифікувати себе з групою, яка виступає як їхній носій. Ці порядки не є результатом вільного вибору людини, а приймаються як норма тієї спільності, з якою вона сама себе ідентифікує. Прояв цього рівня – корпоративна етика.

Автономний рівень. Цей рівень характеризується виробленням особистих соціально відповідальних принципів, які можуть відрізнитися від

норм поведінки соціальної групи, з якою людина ідентифікує себе. Правильність поведінки визначається на підставі рішення совісті у співзвуччі з самостійно обраними етичними принципами, які мають бути взаємопов'язані, універсальні та логічно несуперечливі. Ці принципи абстрактні; по суті, йдеться про універсальні принципи справедливості, взаємності, рівності людських прав, принципи поваги до гідності людей.

Таким чином, процес формування та розвитку соціальної відповідальності є сукупністю кількісних та якісних змін, пов'язаних з удосконаленням розумових та фізичних можливостей особистості, формуванням нових способів діяльності, які дозволяють здійснювати види діяльності, що визначаються, зокрема, обраною професією.

Проведений теоретико-методологічний аналіз дозволяє зробити висновок, що сучасна теоретична модель розвитку соціальної відповідальності особистості має відповідати умовам діагностичності, діалектичності та прогнозування.

Реалізація представленої теоретичної моделі розвитку соціальної відповідальності особистості пов'язана з застосуванням отриманих знань, умінь, навичок, сформованих компетенцій.

Отже, викладено систему концептуальних положень, що виходять із розуміння відповідальності як соціально-психологічного феномену, в якому виражені функціональні зв'язки процесу регуляції соціальної поведінки, які виникають у взаємодії в рамках системи «суб'єкт – об'єкт». Ці положення розширюють уявлення про природу, локалізації, умови прояву соціальної відповідальності, характер, вираженість і спрямованість психологічних змін поведінки особистості в різноманітних ситуаціях життєдіяльності, що вимагають їхньої відповідальної реалізації. Розроблені у дослідженні положення створюють можливості для подальшого розвитку цілісної психологічної теорії соціальної відповідальності та її деталізації з використанням різних методологічних підходів.

Теоретичні ідеї про соціально-психологічну сутність феномену відпо-

відальності, її зміст та структуру, механізми та регулятори функціонування можуть стати основою для конкретно-емпіричних досліджень проблеми соціальної відповідальності.

Розкрито особливості моделювання процесу розвитку соціальної відповідальності особистості, що складається з концептуального (мета, завдання, принципи, критерії, умови), змістовного (види, функції, компоненти) та процесуального (етапи, результати) блоків. Процес розвитку соціальної відповідальності особистості представлено як безперервний процес прийняття рішень з урахуванням принципів послідовності, тривалості, повторюваності. У запропонованій моделі розвиток соціальної відповідальності особистості передбачається при переважному використанні соціального проектування.

Висновки до розділу

У розділі здійснено концептуалізацію проблеми соціальної відповідальності в аспекті її розгляду як складної динамічної системи; розкрито функціональну структуру соціальної відповідальності особистості; визначено особливості моделювання процесу розвитку соціальної відповідальності особистості в умовах трансформаційного соціуму.

Констатовано, що соціальна відповідальність, її прояви та реалізація у життєдіяльності особистості представляється багатограним і багатоаспектним соціальним явищем, тобто є системою, що володіє цілісністю (М. Опачко В. Бочелюк, С. Гарькавець, Є. Гейко, Т. Комар, К. Лоренц, І. Пасічник, І. Стенгерс, К. Уілбер, Г. Хакен та ін.). Із розуміння цілісності, як інтегрованої сукупності, це поняття застосовується до соціальної відповідальності як до цілісної системи. Зауважено, що системний підхід використано як інструмент дослідження, а його застосування до вивчення соціальної відповідальності особистості націлене розкрити ті внутрішні закономірності, які зумовлюють якісну своєрідність об'єкта дослідження.

Розкрито функціональну структуру соціальної відповідальності особистості (компоненти, основні функції, результати функціонування, показники) в умовах трансформаційного соціуму.

Показано, що структуру соціальної відповідальності особистості складають такі компоненти: когнітивно-оцінний (містить систему засвоєних особистістю знань про соціальну відповідальність, її оцінку та пов'язаний зі здатністю розуміння особистістю себе і оточуючих, наявність емоційного параметра у якому свідчить про усвідомлене емоційне ставлення до власної поведінки, діяльності), ціннісно-нормативний (містить мотиви соціальної відповідальності та включає ціннісний параметр, що відображає прагнення особистості до діяльності, спрямованої на соціально значущий результат, на переважання внутрішньої мотивації, пов'язаної з цінністю певного виду діяльності); організаційно-діяльнісний (представляє вектори реалізації соціальної відповідальності особистості, динамічний параметр якого заснований на тому, що особистість у своєму розвитку має пройти шлях до суб'єкта діяльності, регуляторний параметр якого полягає у схильності до інтернальності та результативний параметр якого передбачає націленість на предметний результат, готовність здійснювати усвідомлений вибір моделі поведінки і здатність її утримувати).

Виокремлено основні функції соціальної відповідальності особистості: орієнтуючу (орієнтує у нормах, цінностях, традиціях суспільства); регулятивну (виражає моральні відносини, комплекс моральних вимог та способів регуляції поведінки у співтоваристві); трансформаційну (сприяє трансформації наявних знань у переконання, систему поглядів на світ навколо себе, себе і своє місце у світі); визначено результати функціонування (особистісне ставлення до відповідальності та її прийняття, ціннісні установки та орієнтації, відповідальний характер дій), а також відповідні емпіричні (знання про соціальну відповідальність, нормативні судження та думки, поведінкові позиції та рішення) та якісні (рівень засвоєння знань, рівень мотивації, рівень характеру діяльності) показники.

Визначено критерії соціальної відповідальності особистості: аналітичний (характеризує обсяг, глибину, характер знань про соціальну відповідальність, усвідомлення особистістю ситуації соціальної відповідальності, ступінь усвідомлення суджень про сутність та значення соціально відповідальної поведінки); мотиваційний (відображає ставлення особистості до прояву соціальної відповідальності, ступінь усвідомлення мотивації соціально відповідальної поведінки, включеність соціальної відповідальності до ієрархії цінностей особистості); вольовий (характеризує переживання значимості прояву соціальної відповідальності, включає особливості емоційних переживань при виборі дій, акцентує увагу на вольових зусиллях особистості); рефлексивний (визначає ступінь включеності особистості у соціально відповідальну поведінку і діяльність, характер ставлення до них, наявність рефлексивності у себе, як суб'єкта соціально відповідальної поведінки, що показує ступінь усвідомленості рішень та дій).

Наголошується, що соціальна відповідальність особистості виявляється у її здатності до оцінки своїх дій, починаючи від перспективи, теперішнього та ретроспективи, ґрунтуючись на загальноприйнятих нормах та цінностях, властивих даному суспільству та мікрогрупам. На структуру соціальної відповідальності впливають державна соціальна політика, громадянське суспільство та соціальні мікрогрупи, у зв'язку з чим виникає необхідність як розвивати соціальну відповідальність особистості, так й стимулювати формування соціально відповідального простору.

Продовжуючи опис концептуальних основ вивчення проблеми соціальної відповідальності особистості, наголошено на необхідності розгляду культурологічного, аксіологічного, компетентнісного, суб'єктно-діяльнісного та рефлексивного підходів. Позначені підходи, через відповідні їм принципи культуурообумовленості, компетентнісної діяльнісної визначеності, аксіологічної орієнтованості, узгодженості традицій та новацій, обумовили можливість побудови моделі процесу розвитку соціальної відповідальності особистості в умовах трансформаційного соціуму.

Показано, що запропонована модель складається з концептуального (мета, завдання, принципи, критерії, умови), змістовного (види, функції, компоненти) та процесуального (етапи, результати) блоків, у якій процес розвитку соціальної відповідальності особистості представлено як безперервний процес прийняття рішень з урахуванням векторів актуальності, цілеспрямованості, перспективності.

Концептуальне психологічне обґрунтування проблеми дослідження було покладено в основу проведення емпіричного вивчення її соціально-психологічної специфіки та особливостей перебігу процесу її розвитку в онто-, соціо-, та професіогенезі в умовах трансформаційного соціуму.

РОЗДІЛ 3

ЕМПІРИЧНЕ ВИВЧЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЙНОГО СОЦІУМУ

3.1. Специфіка психологічної діагностики соціальної відповідальності особистості

Одним із гострих питань вивчення відповідальності залишається недостатній рівень феноменологічної опрацьованості даної категорії, що розглядається в одному ряду зі свободою, вибором чи долею. Це ускладнює конкретизацію поняття відповідальності в рамках психологічних досліджень, що передбачають, поряд із суто описовими, теоретичними методами експериментальні та емпіричні дослідження. У них широко застосовується діагностика різних психологічних категорій і діагностика відповідальності входить до їх числа. Для цього використовуються відповідні методи та прийоми, основним із яких є тестування із застосуванням опитувальників. Не менш важливою постає й проблема розвитку соціальної відповідальності особистості.

Як показав попередній аналіз, актуальність вивчення проблеми соціальної відповідальності особистості у психології вбачається у тому, що багатогранність і неоднозначність інтерпретацій ускладнює виділення цього поняття з сутнісної, онтологічної категорії та її «переведення» у категорію соціально-психологічну, що має операційні характеристики та дозволяє здійснювати вимірвальні процедури.

Розробка релевантних тестів соціальної відповідальності вимагає чіткого визначення предмету діагностики, виділення його як окремого психологічного чинника з усієї палітри ознак, що виражають відповідальність. Використання існуючих тестів, які діагностують соціальну відповідаль-

ність, має здійснюватися за умов дотримання принципу релевантності у виборі діагностичного інструментарію [71; 89; 172 та ін.].

У сучасній психології намітилися два основні підходи у дослідженні соціальної відповідальності. Один із них полягає у вивченні її окремих аспектів, інший, – є системним дослідженням [172; 181; 227 та ін.].

У дослідженні окремих сторін відповідальності виділяють кілька напрямів:

- співвідношення волі та відповідальності;
- соціальна та особиста відповідальність;
- відповідальність як моральна категорія;
- співвідношення внутрішнього та зовнішнього у відповідальності особистості;
- відповідальність як дія;
- відповідальність з позиції каузальної атрибуції;
- розвиток відповідальності.

Розглядаючи будь-який із цих напрямів, ми намагаємося визначитися у сутності соціальної відповідальності особистості.

З позицій системного підходу соціальна відповідальність досліджується на рівні аналізу функціональних блоків і системного аналізу якості відповідальності. Аналіз взаємодії функціональних блоків є аналізом єдності характеристик, що виконують подібні функції.

До комплексу складових відповідальних процесів відносять: інтенцію; свободу вибору та соціальну значимість виконуваної діяльності; усвідомлення можливого покарання у разі невиконання самостійно ухваленого рішення; завершеність дії (відсутність результату – відсутність реалізованої відповідальності).

Необхідність у системному аналізі соціальної відповідальності викликана тим, що відповідальність є системною, інтегральною якістю. Одні дослідники розглядають її не як суму різних компонентів і проявів, а як цілісне утворення, принципово нову якість. Інші, визнаючи «неподільність»

відповідальності, вважають, що її можна диференціювати і оцінювати по-різному у кожному окремому випадку [25; 68; 88; 112; 119; 188; 197; 204; 207; 216; 248 та ін.].

За одиницю системного аналізу соціальної відповідальності дослідники прийняли гарантування особистістю досягнення результату власними зусиллями [35; 106; 178; 180; 184 та ін.].

Відповідальність розглядається як:

- якісна одиниця, що має свої складові та способи їх організації;
- біофізичне забезпечення відповідальності та її зв'язок із проявами властивостей нервової системи;
- розкриття індивідуальних особливостей прояву відповідальності у життєдіяльності різних груп респондентів;
- багатовимірне утворення, виявлення ієрархії багаторівневості складових відповідальності;
- встановлення рядоподібних якостей відповідальності як полісистемної якості;
- розгляд детермінації відповідальності у динамічному та змістовному, особистісному та індивідуальному, біологічному та соціальному планах;
- аналіз відповідальності у розвитку шляхом її зіставлення у різних статево-вікових групах.

Розгляд відповідальності, як системної якості, передбачає розгляд функціональної єдності мотиваційних, емоційних, когнітивних, динамічних, регуляторних і результативних складових.

На відміну від ідеї розгляду різних сторін відповідальності, слід визначити саме ядро, яке має ці численні сторони. Це необхідно для того, щоб зробити наступний крок – визначити, що саме ми розуміємо під власною відповідальністю і що ми вимірюватимемо, вирішуючи діагностичні, прогностичні та інші завдання психологічної практики. На нашу думку, в рамках психології соціальної відповідальності особистості її «ядро» є ком-

плексом характеристик, близьких внутрішньому локусу контролю особистості.

Питання можливості діагностики соціальної відповідальності гостро постає при визначенні виду відповідальності, до яких відносять індивідуальну (персональну) і соціальну (колективну) відповідальність.

Слід зазначити, що колективна відповідальність означає «відповідаємо всі, колективом», тоді як соціальна відповідальність передбачає, перш за все, дотримання норм соціуму та дотримання його інтересів конкретною особистістю. Проте часто зустрічається використання цих понять як синонімічних [210; 213; 239; 240 та ін.].

При вирішенні діагностичних завдань щодо відповідальності предмет дослідження уточнюється (вимірюємо персональну чи соціальну відповідальність). Існує думка щодо ієрархії цих двох видів. Одні дослідники вважають, що соціальна відповідальність є найвищим ступенем у розвитку відповідальності і до цього рівня приходять лише зріла особистість. Інші вчені визнають ефект розмивання, дифузії персональної відповідальності в ситуаціях колективних вчинків, при відмові від власних рішень та дотриманні норм соціуму [4; 14; 221; 237; 238; 241; 242; 310 та ін.].

Задіяні у дослідженні методи та методики були спрямовані на діагностику соціальної відповідальності: в очікуваних відносинах, проявах особистісних властивостей і станів і, тим самим, на виявлення порушень в процесі узагальнення відносин відповідальності, що формуються. Такий підхід допомагає організувати психопрофілактичну роботу з неповнолітніми, виявляти фактори порушень соціальної відповідальності дорослих.

Психологічна діагностика соціальної відповідальності включає питання психодіагностики у загальній системі психологічної практики, діагностиці соціальної відповідальності як системної властивості особистості.

Технологічний рівень може бути представлений як трикомпонентна структура інструментальної, операційної та процесуальної складових психотехнічних дій. Вони утворюють вертикальні системи з трьома функціо-

нально цільовими блоками загальної моделі психологічної практики: психодіагностикою, психологічним прогнозуванням, психологічним впливом.

Інструментальна модель психологічної практики та її окремі параметри найбільш розроблено. Її основними компонентами є: діагностичний інструментарій, засоби психологічного прогнозування та психологічного впливу.

Порушуючи питання можливості вимірювання соціальної відповідальності особистості, необхідно дотримуватися принципу професійного використання інструментарію, розуміючи під цим дотримання вимог щодо розробки валідних та надійних тестів і їх адекватного застосування. Слід враховувати й те, що всі тести, які використовуються наразі у наукових чи практичних цілях, валідизовані лише на рівні визначення їх прогностичної цінності та кореляцій з іншими тестами [172; 227 та ін.]. Діагностика, прогнозування та система засобів психологічного впливу є компонентами інструментальної моделі психологічної практики, по кожному з яких зустрічаємо певні труднощі.

Соціальна відповідальність, як специфічний феномен особистості, проявляється у системі регуляції та саморегуляції її поведінки. У моделях відповідальності особистості аналізуються різні рівні їх регульованості та довільності поведінки. У системі регуляції та саморегуляції поведінки особистості морально-етичні регулятиви займають центральне місце, а соціальна відповідальність є інтегральною якістю особистості [5; 225; 307 та ін.].

При розробці діагностичного інструментарію дослідники стикаються з розумінням того, що у психології немає задалегідь виділеного об'єкту та загальноприйнятої одиниці виміру. Найчастіше немає й можливості прямої оцінки визначення тієї чи іншої її категорії. Це стосується й соціальної відповідальності [297].

Необхідно, по-перше, визначити, що вимірюємо (як-то соціальну відповідальність), відокремити це поняття з інших і, по-друге, не маючи оди-

ниці її виміру, знайти потрібний спосіб виконати цю операцію. Якщо вдається вирішити ці завдання, все одно оцінюється не стільки якість, що вивчається, скільки ознаки її прояву. Такий стан речей змушує бути більш стриманими при інтерпретації результатів, отриманих за допомогою тестів відповідальності. Проте, чим більше проявляються ознаки, тим вище ймовірність виміряти особистісний фактор, що вивчається. Тому вважається за необхідне застосування не лише тестів відповідальності, а й тестів її непрямої діагностики. Це ті тести, які дозволяють визначати численні ознаки соціальної відповідальності, такі як самостійність, вольові якості, рівень активності, самоконтроль, ціннісні орієнтації, соціальна зрілість, незалежність та ін.

Емпіричне вивчення специфіки соціальної відповідальності особистості проводилося у кілька етапів.

Перший етап – аналіз наукової літератури та досліджень, практичний досвід, які дозволили сформулювати гіпотези та завдання емпіричного етапу дослідження. Результатом цього етапу було визначення методів та методик емпіричного дослідження, розробка його програми.

Другий етап був безпосередньо пов'язаний з емпіричним вивченням соціальної відповідальності респондентів в онто-, соціо- та професіогенезі.

Третій етап був пов'язаний з обробкою та узагальненням результатів емпіричної роботи.

Діагностика соціальної відповідальності досліджуваних здійснювалася за допомогою тестів відповідальності, розроблених для різних вікових груп.

У дослідженні використовувалися семантичний аналіз змісту шкал тестів відповідальності, тестування, аналіз та інтерпретація результатів на основі математико-статистичних методів обробки даних.

Діагностичний апарат дослідження склали: анкетування (анкета «Соціальна відповідальність суб'єкта соціальних дій», розроблена для різних вікових груп респондентів (О. Лукашов)), методика експертних оцінок; пси-

ходіагностичні методики (методика «Діагностика відповідальності неповнолітніх» (М. Осташева), «Шкала соціальної відповідальності» (Л. Берковіц, К. Луттерман), тест «Чи відповідальна Ви людина?» (О. Махнач), опитувальник «Відповідальність» (В. Прядеїн), суб'єктивна шкала групових норм (А. Сидоренков), методика на визначення спрямованості особистості (В. Смекал, М. Кучер), методика діагностики ціннісних орієнтацій (М. Рокич), тест «Експрес-діагностика відповідальності» (ЕДВ) (В. Прядеїн), тест «Здатність до самоуправління» (Н. Пейсахов), методика діагностики рівня суб'єктивного контролю (РСК) (Дж. Роттер, адаптація Є. Бажина, Є. Голинкіної, О. Еткінда), тести «Мотивація уникнення невдач» та «Мотивація до успіху» (Т. Елерс), тест «Смисложиттєві орієнтації» (Д. Леонтьєв), методика дослідження самоствавлення (В. Столін), «Психодіагностичний тест» (ПДТ) (В. Мельников, Л. Ямпольський), методика оцінювання соціальної відповідальності (В. Марищук), шкала тривоги Ч. Спілбергера, методика незакінчених речень (у модифікації Ж. Нюттен, О. Орлова), метод семантичного диференціалу (Ч. Осгуд, у модифікації І. Соломіна), опитувальник атрибуції відповідальності (Ш. Шварц), методика оцінки особистої соціальної відповідальності (Н. Анненкова), опитувальник 16-PF (Р. Кеттелл) та п'ятифакторний особистісний опитувальник (5PFQ) (Р. МакКрай, П. Коста) [71; 89; 172; 255; 266; 294; 298; 299; 300; 308; 309; 312; 313; 314; 316; 318 та ін.].

Для дотримання вимог наукової інтерпретації даних, які полягають у наявності психологічно та статистично обґрунтованих норм, було виконано такі процедури: розраховані середньоарифметичні оцінки (для шкал використовуваних тестів) вираженості ознак відповідальності, що розглядається в якості інтернальності як релевантного особистісного фактора; розраховані міри різноманітності індивідуальних оцінок для шкал методики «Діагностика відповідальності неповнолітніх», тесту «Чи відповідальна Ви людина?», методики РСК та шкали соціальної відповідальності; інтерпре-

тація квантилей розподілу проведена у вигляді полярних психологічних характеристик респондентів.

Методика «Діагностика відповідальності неповнолітніх» М. Осташевої складається з 30 запитань, відповідних трьом шкалам, на кожен з яких відводиться по 10 запитань.

Теоретичною базою розробки тесту слугувала концепція, згідно з якою відповідальність є однією з форм соціальної активності особистості, базою розвитку причинності, здатності змінювати стереотипи та способи діяльності.

На думку розробниці опитувальника проблема відповідальності має першорядне значення у її соціально-психологічному аспекті. На основі відповідальності формується готовність до самоосвіти, до самовдосконалення та розвитку людини як суб'єкта суспільних відносин. Це особливе розуміння відповідальності, що межує з таким поняттям як «колегіальність», тобто суб'єкт відповідає не лише за себе, а й за інших, за загальну справу. Відповідальність тут розглядається не як необхідність чи обов'язок, а як потреба, яка є показником зрілості особистості.

Зауважимо, що можливості психологічної діагностики відповідальності неповнолітніх дозволяють на практиці вирішувати багато складних питань становлення та розвитку особистості. У підлітковому віці такі питання особливо гострі. Але щоб говорити про відповідальність й рівень її сформованості, необхідно мати відповідний діагностичний інструментарій – надійні та валідні тести чи методики. Розробниця зробила спробу створити таку методику, яка дозволяла б дослідити достатнє коло психологічних проявів у неповнолітніх почуття відповідальності, виявляти показники, які характеризують це почуття, та враховувати вікові особливості прояву у них даної якості. У запропонованій методиці виділено три види відповідальності неповнолітніх: дисциплінарна, відповідальність за себе та відповідальність іншого у будь-якій спільній справі.

Відповідно до цього виділено і три шкали:

- дисциплінарна відповідальність (ДВ);
- відповідальність за себе у спільній справі (ВС);
- відповідальність за іншого у спільній справі (ВІ).

Семантичний аналіз запитань методики показав, що ті запитання, які належать до шкали дисциплінарної відповідальності, близькі за змістом екстернальним запитанням, що вказує на зовнішній, пасивний локус контролю. Зміст запитань другої шкали по суті має інтернальне смислове навантаження, що дозволяє говорити про те, що, вимірюючи відповідальність неповнолітніх за допомогою даної методики, ми насправді вимірюємо показники їх інтернальності-екстернальності. До цього зводяться діагностичні можливості методики.

Відповідальність має певну послідовність. Спочатку людина починає відповідати за себе, потім за когось іншого і лише на певному етапі онтогенетичного розвитку приходять особиста відповідальність члена суспільства.

Різні поєднання показників трьох шкал характеризують якісну своєрідність відповідальності кожного респондента. Крім цього, у названих показниках проявляється динаміка дозрівання відповідальності від дисциплінарної відповідальності до соціальної відповідальності, яку розробниця інтерпретує як відповідальність за іншу людину.

Смислове навантаження всіх 12 тверджень шкали соціальної відповідальності Л. Берковіц, К. Луттермана пов'язане з виконанням обов'язку перед іншими, дотриманням загальноприйнятих норм, надійністю у відносинах з іншими та активністю у спільних справах. Шкала відповідає показникам «боргування» перед іншими, дотриманню інтересів групи, її норм, правил та рольових обов'язків.

Л. Берковіц та К. Луттерман [255] у своїх дослідженнях соціальної відповідальності дійшли висновку, що бути відповідальним – це означає, перш за все, вміти визнавати та захищати цінності свого оточення, свого колективу (навчального у тому числі) та сприяти реалізації його цілей. Л.

Берковіц [255] за результатами серії досліджень сформулював концепцію, що пояснює просоціальну поведінку, яку він назвав нормою соціальної відповідальності. Системне розуміння відповідальності автори методики пов'язують з виділенням різних форм контролю – зовнішнього та внутрішнього. До першого належать: норми, санкції, ступінь невідкладності чи обов'язковості видів діяльності, авторитарність підзвітної інстанції тощо. Внутрішній контроль – це усвідомлення діапазону обов'язків та особистої якості «просоціальність».

Шкала соціальної відповідальності дозволяла дослідити схильність досліджуваних дотримуватися прийнятих правил, соціальних норм, рольових обов'язків. Інтернальні представники були схильні приписувати відповідальність за події, що відбуваються – собі, своїй поведінці, здібностям, витраченим зусиллям. Респонденти з високою оцінкою за шкалою соціальної відповідальності, на думку розробників, більше беруть участь у суспільному житті; вони захищають інтереси своїх соціальних груп та верств, приймаючи їх норми та цінності. Такий вибір означає екстернальність, оскільки він зроблений усвідомлено. Ступінь соціальної відповідальності залежить від ситуації.

Л. Берковіц [255] сформулював закон просоціальної поведінки, за яким людина допомагає тому, хто від неї залежить. Більш здорові, сильні та розумні допомагають тим, хто потребує їх допомоги. Соціальна відповідальність має і регулятивне значення, тобто відповідальність постає як узагальнена моральна властивість.

Зміст запитань шкали соціальної відповідальності передбачає інтернальні або екстернальні відповіді респондентів, що наводить на думку про високий зв'язок даної шкали з загальною інтернальністю за РСК. Проте у нашому випадку кореляція між ними виявилася лише на рівні 0,176.

Такий результат підтверджує іншу гіпотезу про те, що висока соціальна відповідальність (як дотримання норм групи або соціуму) розвиває особисту відповідальність і вказує на екстернальну диспозицію особистості.

Дотримання норм може бути пов'язане з дифузією відповідальності. Принцип «Я зробив це і несу відповідальність за це» може бути порушений, адже людина робить те, що наказують норми групи; вона не несе відповідальності. Водночас кореляція на рівні 0,476 була отримана між шкалою соціальної відповідальності та тестом О. Махнача. Ми пояснюємо це не високою відповідальністю (або інтернальністю як релевантним фактором), а лише спрямованістю запитань на певну сферу діяльності людини.

Тест «Чи Ви відповідальна людина?» О. Махнача складається з 25 тверджень, що дозволяли визначити рівень відповідальності респондентів.

Застосування даного тесту дозволило отримати відомості про показники відповідальності, яку автор розглядає як властивість особистості, її рису. Змістовний аналіз конструктів тесту показав їхню смислову близькість іншим конструктам, релевантним локусу контролю (як у РСК). З 25 тверджень тесту 20 мають наявність «Я – висловлювання» у першій особі у називному відмінку. 5 інших тверджень також мають «Я – висловлювання», але тут змінено відмінник – з називного на давальний.

Семантичний аналіз змісту шкали тесту О. Махнача дозволив дійти висновку про те, що за своїм смисловим навантаженням вона релевантна шкалі інтернальності – екстернальності. Винятком із 25 тверджень тесту є останнє: «Я завжди підкоряюся вказівкам». Ствердний варіант відповіді в цьому випадку означатиме, швидше, екстернальність позиції респондента, ніж інтернальність. Підпорядкування, тим більше «завжди», має на увазі тенденцію перекладати відповідальність на того, кому підкоряються.

Діагностичні можливості даного тесту полягають, як бачимо, в діагностиці локусу контролю. Таким чином, ми переконуємося у тому, що діагностика відповідальності – це діагностика інтернальності-екстернальності, і що шкалу локусу контролю у діагностиці може бути визнаною релевантною шкалам відповідальності. Звідси – інтернальність є релевантний відповідальності особистісний чинник.

Надійність та валідність даної методики безперечні, на що вказують результати численних досліджень. Конвергентна валідність зі шкалою Дж. Роттера [309] (на основі якої й створювався тест) і загальною інтернальністю РСК методики була отримана на рівні 0,70.

Конструктивна валідність опитувальника демонструється зв'язками характеристик його шкал з іншими характеристиками особистості, які можна віднести до розряду соціально цінних і бажаних (тест Р. Кеттелла, семантичний диференціал). Респонденти з високою інтернальністю вважають себе незалежними, рішучими, справедливими, чесними і самостійними. Виходячи з цих даних і матриці інкореляцій факторів семантичного диференціалу і шкал РСК, стає зрозумілим, що загальна інтернальність найсильніше пов'язана з фактором сили, відчуттям людиною своєї сили, гідності, соціальною зрілістю та самостійністю. У другу чергу він пов'язаний із фактором оцінки. З чинником активності рівень суб'єктивного контролю кореляцій не показав. Виходячи з висунутої гіпотези про те, що інтернальність є релевантним фактором відповідальності, ми припускали отримати значні кореляції між результатами за шкалами загальної інтернальності РСК і шкалами, що використовуються у дослідженні. По-перше, шкала загальної інтернальності виражає релевантний відповідальності і фактор при високих значеннях за нею. По-друге, семантичний аналіз питань тесту О. Махнача показав їхню інтернально-екстернальну спрямованість. Кореляція між шкалами загальної інтернальності (РСК) та тестом О. Махнача (0,316) підтвердила припущення про близькість цих шкал.

Отже, численні дослідження з застосуванням різних особистісних тестів, зокрема шкал відповідальності, показують безмежні можливості діагностики соціальної відповідальності. Проте теоретичний аналіз та результати проведеного дослідження дозволяють дійти висновку про те, що набагато частіше діагностуються ті чи інші ознаки відповідальності, але не її смислове ядро. Можливості для її діагностики вбачаються у застосуванні

тестів локусу контролю та тестів непрямой діагностики соціальної відповідальності (її ознак).

На підставі результатів дослідження вироблено практичні рекомендації щодо використання тестів відповідальності (релевантного фактору). У першу чергу до них належать тести локусу контролю: РСК (Є. Бажин та ін.) і шкала когнітивної орієнтації, що лежить в його основі (за Дж. Роттером); тест «Чи Ви відповідальна Ви людина?» (О. Махнач); шкала соціальної відповідальності (Л. Берковіц, К. Луттерман); опитувальник «Діагностика відповідальності неповнолітніх» (М. Осташева), опитувальник атрибутів відповідальності (Ш. Шварц) та ін.

Задіяний у дослідженні опитувальник «Відповідальність» В. Прядеїна дозволяв провести системну оцінку відповідальності як властивості особистості в її проявах за такими компонентами: динамічному, емоційному, регуляторному, операційному, мотиваційному, когнітивному, результативному, змістовному, а також спрямованості відповідальності, активнісної та регулюючої сторін і комплексного параметру відповідальності.

Опитувальник містить 70 питань. Кожне твердження у ньому необхідно оцінити за 7-бальною шкалою, де бали відповідають відповідям від «безумовно, так» до «безумовно, ні». Опитувальник передбачає використання стимульного матеріалу з тесту С. Розенцвейга. Відповіді стосовно кожної ситуації оцінюються кількісно за 5-бальною шкалою та якісно.

Регуляторно-динамічні складові відповідальності (динамічний компонент відповідальності) досліджувався за параметрами ергічності (шкала 1) та аергічності (шкала 2).

Ергічність. Високе значення – суб'єкт характеризується самостійним, без додаткового контролю, неодноразово підтвердженим практично, ретельним виконанням важких і відповідальних завдань. Низьке значення – невиконання своїх обіцянок, необов'язковість, потреба у контролі.

Аергічність. Високе значення – нерішучість, необов'язковість суб'єкта, що характеризується перенесенням виконання відповідальних за-

вдань на останній момент, низькою стійкістю суб'єкта. Низьке значення – активність та самостійність при виконанні відповідальних завдань.

Емоційний компонент відповідальності досліджувався за параметрами стеничності (шкала 9) та астенічності (шкала 10).

Стеничність. Високе значення – позитивні емоції або їхня поява від можливості або під час виконання відповідальних справ. Низьке значення – перспектива виконання та власне виконання відповідальних справ позитивних емоцій у суб'єкта не викликає.

Астенічність. Високе значення – негативні емоції при необхідності виконання, під час реалізації і при неуспішності у справі. Низьке значення – відсутність негативних емоцій (злості, страху, образи, роздратування) у ситуаціях відповідальної залежності.

Регуляторний компонент відповідальності розглядався з позицій інтернальності (шкала 11) та екстернальності (шкала 12) суб'єкта.

Інтернальність. Високе значення – незалежність суб'єкта від зовнішніх обставин під час виконання відповідальних справ. Низьке значення – пошук «об'єктивних» причин відходу від відповідальних справ.

Екстернальність. Високе значення – реалізація відповідальних справ залежить від інших людей і зовнішніх обставин. Низьке значення – взяття відповідальності на себе.

Мотиваційно-сміслові складові відповідальності (мотиваційний компонент відповідальності) розглядався з позицій соціоцентричності (шкала 3) та егоцентричності (шкала 4).

Соціоцентричність. Високе значення – соціально значуща мотивація, виражена у виконанні відповідальних справ через бажання бути серед людей, колективу, суспільства. Мотивація, пов'язана почуттям обов'язку, переважанням суспільних інтересів над особистими. Низьке значення – відмова від суспільно значущої мотивації, переважання особистих мотивів.

Егоцентричність. Високе значення – переважання особистісно значимої мотивації, виражена у бажанні звернути на себе увагу у процесі реалі-

зації відповідальних справ, отримати заохочення, винагороду, уникнути особистих ускладнень, можливого покарання. Низьке значення – низька значущість матеріальних та ідеальних стимулів, пов'язаних із особистим благополуччям під час виконання відповідальних справ.

Когнітивний компонент відповідальності розглядався з позиції осмислення (шкала 5) та поінформованості (шкала 6).

Осмислення. Високе значення – усвідомлення стрижневої основи відповідальності, її суті, глибоке та цілісне уявлення про якість. Низьке значення – знання про якості відповідальності поверхневі.

Поінформованість. Високе значення – недостатнє розуміння відповідальності, звернення уваги на одну, неспецифічну сторону якості. Низьке значення – суб'єкт опускає приватні, несуттєві ознаки відповідальності.

Результативний компонент відповідальності розглядався у предметній (шкала 7) та суб'єктній (шкала 8) сферах.

Предметність. Високе значення – продуктивність, самовідданість та сумлінність суб'єкта під час виконання відповідальних справ. Низьке значення – низькі результати відповідальних справ, що пов'язані з соціальним характером виконуваної роботи.

Суб'єктність. Високе значення – завершення відповідальних справ, пов'язаних з особистісним благополуччям, самореалізацією, з розвитком різних сторін та якостей особистості. Низьке значення – низька значущість для суб'єкта результатів відповідальної діяльності, пов'язаної з особистісним розвитком та благополуччям.

Труднощі, які відчуває суб'єкт під час реалізації відповідальних справ, були розділені на особистісні (шкала 13) та операційні (шкала 14).

Особистісні труднощі. Високе значення – велика залежність ефективності відповідальних справ, що виконуються, від самопочуття, емоційного стану. Низьке значення – емоційний стан суб'єкта (настрій, тривожність, невпевненість) не є на заваді у реалізації відповідальності.

Операційні проблеми. Високе значення – труднощі, що виникають у процесі виконання відповідальних справ, є суттєвою перешкодою їхньому здійсненню. Низьке значення – процес виконання відповідальних завдань і можливість покарання не є для суб'єкта суттєвими факторами, що впливають на їх завершення.

Прагнення суб'єкта до реалізації відповідальності розглядалося у двох аспектах: інструментально-стильовому (шкала 15) та змістовно-смысловому (шкала 16).

Інструментально-стильове прагнення. Високе значення – суб'єкт прагне до виконання відповідальних справ. Низьке значення – суб'єкт уникає та боїться відповідальності.

Мотиваційно-смыслове прагнення. Високе значення – суб'єкт прагне бути відповідальним, щоб не підвести інших людей. Низьке значення – можливість порушення благополуччя оточуючих не викликає прагнення до відповідальності у суб'єкта.

Емпатія суб'єкта розглядалася стосовно близьких людей (шкала 19) та до оточуючих (шкала 20).

Емпатія до близьких людей. Високе значення – виражене співпереживання та співучасть у вирішенні проблем близьких людей. Низьке значення – байдуже ставлення до невдач близьких.

Емпатія до оточуючих. Високе значення – емоційне співпереживання та посильна допомога оточуючим. Низьке значення – проблеми оточуючих не викликають приводу для переживань.

Прогностичні можливості суб'єкта оцінювалися за його здатністю до інтуїції (шкала 17) та екстраполяції (шкала 18).

Інтуїція. Високе значення – здатність до раптового передбачення явищ та подій. Низьке значення – випадків осяяння щодо передбачення майбутнього не спостерігається.

Екстраполяція. Високе значення – ретельний прорахунок суб'єктом варіантів можливих наслідків майбутніх дій і вчинків. Низьке значення – імпульсивність у діях та висловлюваннях.

Взяття відповідальності суб'єктом на себе (шкала 21). Високе значення – відмова від пошуку виправдовувальних причин за провину з боку самого суб'єкта. Низьке значення – спроби уникнення відповідальності.

Щирість суб'єкта (шкала 22). Високе значення – недостатня критичність подій, які відбуваються із суб'єктом у житті, спроби прикрасити себе, достовірність відповідей на запитання викликає сумнів. Низьке значення – суб'єкт достатньо самокритичний та цілком щирий.

Для вивчення соціальної відповідальності студентської молоді було використано такі методики діагностики: суб'єктивна шкала групових норм (А. Сидоренков), методика визначення спрямованості особистості (В. Смекал, М. Кучер), методика ціннісних орієнтацій (М. Рокич), тест «Експрес-діагностика відповідальності» (ЕДО) (В. Прядеїн), тест «Здатність до самоуправління» (Н. Пейсахов).

Велике значення для вивчення соціальної відповідальності мають критерії та інструментарій оцінки групової ефективності, особливо створені внаслідок переосмислення накопиченого досвіду та на основі формування нових концептуальних підходів. Так, у мікрогруповій теорії групова ефективність розуміється як багатовимірний конструкт, що включає два аспекти (потенційна і реальна) і два види (предметно-діяльнісна та соціально-психологічна) ефективності, які пов'язані між собою [225; 226 та ін.].

Потенційна ефективність – це сукупність можливостей (внутрішніх умов) групи, які у поєднанні з зовнішніми умовами та особливостями організації діяльності зумовлюють реальну ефективність цього суб'єкта.

Реальна ефективність – досягнення групою заданого рівня виконання цільової функції (або конкретних завдань) та побудови соціальної активності.

Предметно-діяльнісна ефективність (ПДЕ) має місце, як правило, в інституалізованих групах і може бути економічною чи соціальною, що залежить від цільової функції групи.

Потенційна ПДЕ включає три блоки показників групи: організаційні ресурси, соціально-психологічні і кількісно-структурні показники.

Реальна ПДЕ групи може бути оцінена за об'єктивними та суб'єктивними показниками.

Об'єктивні показники групової діяльності включають кількість і якість виконаної роботи, відношення результату діяльності до витрачених ресурсів.

Суб'єктивні критерії: успішність виконання плану, програми чи конкретного проєкту, вирішення завдань та проблем, діяльність у важких умовах чи доцільність використання ресурсів (матеріально-технічних, кадрових та ін.) тощо.

Соціально-психологічна ефективність (СПЕ) проявляється у сфері міжособистісних відносин як безпосередніх, так і опосередкованих спільною діяльністю.

Потенційна СПЕ включає три блоки особливостей групи: організаційно-комунікативні ресурси, кількісно-структурні та соціально-психологічні характеристики.

Реальна СПЕ групи має такі критерії:

- задоволеність членів групою та результатами її діяльності щодо досягнення основних завдань;
- психологічний комфорт членів групи;
- сприяння групи особистісному та професійному розвитку своїх членів.

Шкала розроблена на основі двох суб'єктивних критеріїв предметно-діяльної ефективності та включає дві відповідні їм субшкали: «виконання плану та вирішення поточних завдань» (ПЗ) та «діяльність у важких умовах» (ВУ).

Стимульний матеріал включає 6 пунктів – по три на кожну субшкалу.

Пункти представлені у вигляді тверджень і мають зворотне формулювання. Оцінка вираженості ознаки, відображеної у пункті, здійснюється на основі 7-ми бальної шкали.

Змістовна валідність визначалася психологами-експертами щодо відповідності кожного пункту тому критерію, до якого її складено. Оцінка очевидної валідності проводилася випадково відібраними експертами з погляду відповідності пунктів їх уявленням: зміст пунктів має бути зрозумілим за змістом. Експертиза здійснювалася за 5-бальною шкалою. Якщо середня оцінка експертів становить 4-5 балів, то такий пункт вважається відповідним видом валідності.

Оцінка дискримінантної валідності здійснювалася з урахуванням розрахунку коефіцієнтів кореляції Пірсона між показниками субшкал всередині методики. Оскільки два виділені аспекти предметно-діяльнісної ефективності змістовно пов'язані між собою, то показником наявності цього виду валідності є коефіцієнт кореляції від 0,2 (слабка кореляція) до 0,7 (середня кореляція).

Оцінка надійності-узгодженості проводилася із застосуванням коефіцієнта α -Кронбаха. Значення коефіцієнта $\alpha > 0,7$ за шкалою загалом та окремими субшкалами дозволяли судити про їх внутрішню узгодженість.

Репрезентативність вибірки забезпечувалася виконанням наступних умов: кожен із об'єктів повинен мати однакову ймовірність бути представленим у вибірці; відбір проводився з однорідних сукупностей. Вибір груп здійснювався шляхом випадкового добору. Нормальність розподілу оцінювалася за допомогою критерію Колмогорова-Смирнова, який вважається найбільш придатним для визначення ступеня відповідності емпіричного розподілу нормальному (якщо $p > 0,1$, то робиться висновок про приблизну відповідність даного емпіричного розподілу нормальному).

За результатами визначення очевидної валідності, середнє значення оцінок за пунктами шкали потрапляло в інтервал 4,64–4,91. Оцінка надійності-узгодженості на основі розрахунку коефіцієнта α -Кронбаха показала, що значення коефіцієнта для субшкали «ПЗ» склало 0,849, субшкали «ВУ» -0,934, а для інтегрального показника «І-ПДЕ» -0,945. Таким чином, величини коефіцієнта $>0,7$ за шкалами і субшкалами свідчать про їх внутрішню узгодженість. Виконана робота дозволила стверджувати, що всі пункти відповідають встановленому критерію відбору. Кореляційний аналіз Пірсона між загальногруповими показниками субшкал дозволив виявити такі значення коефіцієнта кореляції: між субшкалами «ПЗ та «ВУ» $r=0,874$ ($p<0,01$).

У дослідження була задіяна методика на визначення спрямованості особистості розроблена чеськими психологами В. Смекалом та М. Кучером. В основі методики лежить дещо змінена орієнтовна анкета Б. Басса. Методика Смекала-Кучера заснована на словесних реакціях респондентів у передбачуваних ситуаціях, пов'язаних із роботою чи участю у них інших людей. Відповіді респондента залежать від того, яким видам задоволення та винагороди він віддає перевагу. Хоча у респондента й складається враження, що за допомогою цієї методики отримують орієнтовну інформацію про нього самого, насправді дослідження дозволяє вивчити основну життєву позицію.

Призначення дослідження – визначення спрямованості особистості: особистісної (на себе), колективістської (на взаємодію) та ділової (на завдання).

Особистісна спрямованість (спрямованість на себе – ОС) пов'язується з переважанням мотивів власного благополуччя, прагнення до особистої першості, престижу. Така людина найчастіше буває зайнята собою, своїми почуттями і переживаннями і мало реагує на потреби людей навколо себе. У роботі бачить передусім можливість задовольнити свої претензії.

Коллективістська спрямованість (спрямованість на взаємодію – СВ) має місце тоді, коли вчинки людини визначаються її потребою у спілкуванні, прагненням підтримувати добрі стосунки. Така людина виявляє інтерес до спільної діяльності.

Ділова спрямованість (спрямованість на завдання – ДС) відбиває переважання мотивів, що породжуються самою діяльністю, захоплення процесом діяльності, безкорисливе прагнення пізнання, оволодіння новими вміннями і навичками. Зазвичай така людина прагне співпрацювати з колективом і досягає найбільшої продуктивності у групі, а тому намагається аргументувати точку зору, яку вважає корисною для виконання поставленого завдання.

Слід зазначити, що ці види спрямованості не абсолютно ізольовані, а зазвичай поєднуються. Тому коректніше буде говорити в результаті діагностики не про єдину, а про домінуючу спрямованість особистості.

Методика «Ціннісні орієнтації» М. Рокича [308] дозволяла виявити актуальність соціальної відповідальності у юнацькому віці та зіставити її з іншими ціннісними орієнтаціями респондентів.

Тест «Експрес-діагностика відповідальності» (ЕДВ) (В. Прядеїн) включає 12 запитань та 7-бальну шкалу самооцінок. У ній виявляється наявність відповідальності, її рівень. За результатами діагностики також можна було зробити висновок про переважання ситуативної відповідальності або безвідповідальності.

Тест «Здатність до самоуправління» Н. Пейсахова містить 48 тверджень, з якими можна погодитись чи не погодитись.

Нагадаємо, що самоуправління це – цілеспрямована зміна, і мету собі ставить людина, яка сама керує своїми формами активності: спілкуванням, поведінкою, діяльністю та переживаннями. Самоуправління слід відрізнити від саморегуляції. Самоуправління – процес творчий, він пов'язаний зі створенням нового, зустріччю з незвичайною ситуацією чи протиріччям, необхідністю постановки нових цілей, пошуком нових рішень та засобів

досягнення цілей. Саморегуляція – це також зміни, але скоєні у межах наявних правил, норм, стереотипів. Інша функція саморегуляції – закріпити те, що придбано у процесі самоуправління. Таким чином, самоуправління та саморегуляція – не два різні процеси, а дві сторони активності особистості, діалектична єдність мінливого та стійкого у безперервному розвитку суб'єктивного світу людини. Розвиток можливості самоуправління проходить дві стадії. На першій стадії відбувається формування її горизонтальної структури. Перш ніж почне складатися система самоуправління, має виникнути потреба у ній. Така потреба дійсно виникає, коли звичні, раніше сформовані способи та засоби спілкування, поведінки, діяльності не «спрацьовують», не призводять до успіху. У людини з'являється почуття незадоволеності своїми вчинками та діями, невдоволення собою. Людина починає діяти методом «проб та помилок», перебирає відомі та невідомі підходи, прийоми. Коли і вони не призводять до успіху, то виникає необхідність перейти до раціонального аналізу ситуації, що склалася, до вироблення мети і до цілеспрямованої зміни (самоуправління).

З цього моменту і починається власне формування системи самоуправління, що включає вісім етапів, які послідовно розгортаються: аналіз протиріч, прогнозування, цілепокладання, формування критеріїв, оцінка якості, прийняття рішення до дії, контроль, корекція.

Аналіз протиріч, або орієнтування в ситуації, – людина формує суб'єктивну модель ситуації, відповідаючи на запитання, які ставить собі: Чому зараз не виходить так, як це було раніше? Що змінилося порівняно з минулим? Що відбувається зі мною? У чому причина моїх невдач (у мені, в інших обставинах, що склалися)? Що відбувається навколо мене? Який реальний стан речей?

Прогнозування – людина формує модель-прогноз, яка ґрунтується на аналізі минулого та сьогодення, на аналізі протиріч між минулим та сьогоденням. Прогноз – це спроба зазирнути у майбутнє, передбачити перебіг подій чи бажані дії. Людина намагається отримати відповіді на запитання,

чи можна щось змінити? Що може змінитися, якщо я втручатимусь і якось діятиму? Що буде, якщо я не втручатимусь у перебіг подій?

Цілепокладання – людина формує суб'єктивну модель бажаного чи належного. В основі цілепокладання лежить прогноз. Це перехід від припущення про важливу можливість зробити зміни до припущення про можливі результати. Люди прагнуть отримати відповіді на такі запитання: Якими мають бути результати? У якому напрямі слід змінювати себе, своє спілкування, поведінку чи діяльність? Що конкретно можна змінити, ситуацію чи себе? Цілепокладання – це процес створення системи цілей, співвіднесення їх між собою і вибору кращих. При виборі цілей їх порівнюють за тривалістю (стратегічні цілі, розраховані протягом усього життя; на їх основі висувають тактичні цілі, здійснення яких потребує 5-7 років, які, у свою чергу, визначають оперативні цілі, реалізація яких потребує днів, місяців). З погляду суб'єктивної привабливості оцінюються ймовірність досягнення мети, зусилля, необхідні для її досягнення.

Планування – людина формує модель засобів досягнення мети та послідовності їх застосування. Відповідно до цілей плани можуть бути стратегічними, тактичними, оперативними. Людина шукає відповіді на такі питання: Які засоби необхідні для досягнення мети? В якій послідовності їх слід застосовувати?

Критерії оцінки якості – людина має вирішити питання: Якими мають бути показники, що дозволяють оцінити успіхи у реалізації плану? Як оцінити, що зроблене було необхідним? Як оцінити, що вчинки та дії достатні? Систему оцінок бажано заготувати до початку практичних дій та вчинків, а під час дії їх краще коригувати. Поспішне вироблення критеріїв може призвести до того, що вони виявляться недостатньо обґрунтованими або просто помилковими, а це може призвести до інших результатів, ніж було спочатку задумано.

Ухвалення рішення – це перехід від плану до дій, це самонаказ: почати діяти. Але для цього людина має відповісти на не прості запитання:

Чи все я передбачила? Чи маю ще час? Починати діяти чи ще треба почекати? Людина прагне знайти оптимальне рішення, яке передбачає поєднання сміливості та обачності.

Самоконтроль – збір інформації у тому, як відбувається виконання плану у реальному спілкуванні, поведінці, діяльності. Людина відповідає собі на запитання: як іде справа? Чи є рух до мети? Чи немає помилок у вчинках?

Корекція – зміни реальних дій, поведінки, спілкування, переживань, а також самої системи самоуправління. Людина шукає відповіді на запитання: як бути далі? Відповідь на це запитання залежить від результатів самоконтролю. Якщо йдеться як задумано, то людина може продовжувати діяти так само, щоб переконатися в ефективності знайденої системи самоуправління. Фактично це перехід до саморегуляції, закріплення того нового, що було знайдено у процесі самоуправління. Якщо самоконтроль показує, що є розрив між бажаним та дійсним, що є помилки у поведінці та діяльності, то виникають нові питання: що потрібно змінити у своїх вчинках та діях? Коли потрібно змінити, негайно або через деякий час? Чи є час на обмірковування? Що потрібно переглянути у процесі самоуправління, щоб отримати бажаний результат? Після цього починається новий цикл самоуправління, новий аналіз ситуації, прогнозування, цілепокладання тощо.

Ці цикли повторюються до того часу, поки зникне потреба у вдосконаленні окремих ланок, етапів процесу самоуправління, поки станеться перехід до саморегуляції, тобто до звичних вчинків і дій, здійснюваних з урахуванням знайдених цілей, планів, критеріїв оцінки якості.

Здатність до самоуправління оцінювалася за наведеною методикою з урахуванням обробки результатів тесту.

Виходячи з мети дослідження діагностичний інструментарій було представлено у модифікованій формі, що дозволило адаптивно застосувати діагностичні методики до подальшого вивчення особливостей функціонування компонентів соціальної відповідальності досліджуваних. Були відіб-

рані такі діагностичні методики: методика діагностики рівня суб'єктивного контролю Дж. Роттера (адаптація Є. Бажина, Є. Голинкіної, О. Еткінда), тести «Мотивація уникнення невдач» та «Мотивація до успіху» (Т. Елерс), тест «Смисложиттєві орієнтації» (Д. Леонтьєв), методика дослідження самоставлення В. Століна, методика психодіагностичного тестування (ПДТ) В. Мельникова, Л. Ямпольського, методика оцінювання соціальної відповідальності В. Марищука.

Методика діагностики рівня суб'єктивного контролю Дж. Роттера (адаптація Є. Бажина, Є. Голинкіної, О. Еткінда) [89] дозволяла визначити психологічну готовність респондентів усвідомлювати відповідальність за те, що відбувається; робити вибір між особистою та соціальною спрямованістю відповідальності; виявляти рівень суб'єктивного контролю за будь-якими значущими подіями.

Отже, мета методики: визначення рівня суб'єктивного контролю над будь-якими значущими подіями, а також виявлення готовності респондентів усвідомлювати власну відповідальність за те, що відбувається в їхньому житті. За інструкцією респонденти відповідали на твердження, що стосувалися різних ситуацій життя та ставлення до них.

Обробка та інтерпретація отриманих даних здійснювалася на основі таких шкал: Із – шкала загальної інтернальності; Ід – шкала інтернальності у сфері досягнень; Ін – шкала інтернальності у сфері невдач; Іс – шкала інтернальності у сімейних відносинах; Ів – шкала інтернальності у виробничих відносинах; Ім – шкала інтернальності у сфері міжособистісних відносин; Іх – шкала інтернальності щодо здоров'я та хвороби.

Кількісно та якісно показники РСК поділяються за 7 шкалами, порівнюючи які можна отримати результати (потрібний «профіль») з нормою, що вимірюється у стенах. Відхилення вправо (понад 5,5 стенів) свідчить про інтернальний тип РСК у відповідних ситуаціях. Відхилення вліво від норми (менше 5,5 стенів) свідчить про екстернальний тип РСК.

За кордоном ця методика більш відома як шкала локусу контролю Дж. Роттера.

Локус контролю – це стійка властивість особистості, сформована у процесі її соціалізації. Якщо людина здебільшого приймає відповідальність за події, що відбуваються в її житті, на себе, пояснюючи їх своєю поведінкою, характером, здібностями, це показує наявність у неї внутрішнього (інтернального) локусу контролю. Якщо ж вона має схильність приписувати відповідальність за всі зовнішні фактори, знаходячи причини в інших людях, у навколишньому середовищі, у долі чи випадку, то це свідчить про наявність у неї зовнішнього (екстернального) локусу контролю. Відповідно, виділяють два типи локусу контролю: інтернальний та екстернальний. Виявляється позитивна кореляція між інтернальністю і визначенням смислу життя: чим більше суб'єкт вірить, що його життя залежить від його особистих зусиль і здібностей, тим частіше він знаходить у житті смисл і краще бачить його цілі. Інтернали більш впевнені у собі, спокійні. Екстерналів відрізняє конформність, підвищена тривожність, менша терпимість по відношенню до інших.

Автори опитувальника РСК відзначають його високу надійність. Валидність була доведена зв'язками шкал опитувальника з іншими властивостями особистості, вимірними, в тому числі, за допомогою тесту 16-PF Кеттелла.

Дослідження локусу контролю за опитувальником Дж. Роттера [309] передбачало аналіз когнітивного аспекту Я-концепції і включало аналіз як знань про себе, так й уявлень про джерела досягнень і невдач, успіхів і поразок, позитивних і негативних результатів діяльності. Залежно від цього досліджуваних розрізняли на осіб із внутрішньою та зовнішньою стратегією, тобто таких, що мають інтернальний та екстернальний локуси контролю.

В якості характеристик для обробки результатів дослідження були використані «Шкала загальної інтернальності» і «Шкала інтернальності у

сфері виробничих відносин». Високий показник за шкалою загальної інтернальності відповідає високому рівню суб'єктивного контролю за будь-якими значущими ситуаціями. Такі респонденти вважають, що більшість важливих подій у їхньому житті були результатом їхніх власних дій, що вони можуть ними керувати і, отже, відчують свою власну відповідальність за ці події та за те, як складається їхнє життя в цілому. Низький показник за цією шкалою відповідає низькому рівню суб'єктивного контролю. Такі респонденти не бачать зв'язку між своїми діями та значущими для них подіями їхнього життя, не вважають себе здатними контролювати їх розвиток та вважають, що більшість їх є результатом випадку чи дій інших людей.

Високий показник за шкалою інтернальності у галузі виробничих відносин свідчить про те, що респондент вважає свої дії важливим фактором в організації власної виробничої діяльності, у відносинах, що складаються в колективі, у своєму просуванні тощо. Низький показник вказує на те, що він схильний приписувати важливе значення зовнішнім обставинам – керівництву, товаришам по роботі, везінню-невдачі.

Мета проведення методики «Мотивація до досягнення успіху» (Т. Елерс) полягала у визначенні у респондентів рівня мотивації до досягнення успіху та здатності до самореалізації.

Мета проведення методики «Діагностика мотивації особистості до уникнення невдач» (Т. Елерс) полягала у визначенні рівня мотивації респондентів до уникнення невдач та ідентифікації чинників, що впливають на цей тип мотивації.

Тест «Смисложиттєві орієнтації» Д. Леонтєва виявляв готовність респондентів до досягнення респондентами смислоутворюючого рівня соціальної відповідальності.

Тест опитувальник самоствавлення побудований відповідно до розробленої В. Століним ієрархічної моделі структури самоствавлення і є багато-

вимірним психодіагностичним інструментом, заснованим на принципі стандартизованого самозвіту.

Опитувальник містить 57 пунктів у вигляді тверджень типу: «Навряд чи мене можна любити по-справжньому», «Мої переваги цілком переважають мої недоліки», «Іноді я сам себе погано розумію», «Коли у мене виникає якесь бажання, я, насамперед, запитую себе, чи розумно це?», «Випадковому знайомому я, швидше за все, здаюся людиною приємною», «Стороння людина на перший погляд знайде в мені багато відразливого».

Дана версія опитувальника дозволяла виявити три рівня самоствавлення, що відрізняються за ступенем узагальненості:

- глобальне самоствавлення;
- самоствавлення, диференційоване за самоповагою, аутосимпатією, самоінтересом та очікуваним ставлення до себе;
- рівень конкретних дій (готовності до них) щодо власного Я.

В якості вихідного положення приймається відмінність змісту Я-образу (знання чи уявлення про себе, зокрема у формі оцінки вираженості тих чи інших рис) і самоствавлення. У ході життя людина пізнає себе і накопичує знання, ці знання становлять змістовну частину її уявлень про себе. Однак знання про себе, природно, їй небайдужі: те, що в них розкривається, виявляється об'єктом її емоцій, оцінок, стає предметом її стійкого самоствавлення.

Опитувальник включає такі шкали:

Шкала S – вимірює інтегральне почуття «за» або «проти» власного Я респондента.

Шкала I – самоповага.

Шкала II – аутосимпатія.

Шкала III – очікуване ставлення від інших.

Шкала IV – самоінтерес.

Опитувальник містить також сім шкал, спрямованих на оцінку установки на ті чи інші внутрішні дії на адресу Я респондента.

Шкала 1 – самовпевненість.

Шкала 2 – ставлення інших.

Шкала 3 – самоприйняття.

Шкала 4 – самоуправління, самопослідовність.

Шкала 5 – самозвинувачення.

Шкала 6 – самоінтерес.

Шкала 7 – саморозуміння.

Глобальне самоствавлення – внутрішньо недиференційоване почуття «за» та «проти» самого себе.

Самоповага – шкала з 15 пунктів, що об'єднали твердження стосовно «внутрішньої послідовності», «саморозуміння», «самовпевненості». Йдеться про той аспект самоствавлення, який емоційно та змістовно поєднує віру у свої сили, здібності, енергію, самостійність, оцінку своїх можливостей, уміння контролювати власне життя та бути самопослідовним, розуміння себе.

Аутосимпатія – шкала з 16 пунктів, що об'єднує пункти, в яких відображається дружність-ворожість до власного Я. До шкали увійшли пункти, що стосуються самоприйняття, самозвинувачення. У змістовному плані шкала на позитивному полюсі поєднує схвалення себе в цілому і в істотних частках, довіру до себе і позитивну самооцінку; на негативному полюсі – бачення у собі переважно недоліків, низьку самооцінку, готовність до самозвинувачення. Пункти свідчать про такі емоційні реакції, як роздратування, зневага, знуцання, винесення самовироків тощо.

Самоінтерес – шкала з 8 пунктів, що відображає міру близькості до себе, зокрема інтерес до власних думок та почуттів, готовність спілкуватися з собою «на рівних», впевненість у своїй цікавості для інших.

Очікуване ставлення від інших – шкала з 13 пунктів, що відображає очікування позитивного чи негативного ставлення до себе оточуючих.

Опитувальник має задовільну ретестову надійність (30 респондентів; інтервал між двома тестуваннями – сім-десять днів).

Методика психодіагностичного тестування (ПДТ) В. Мельникова, Л. Ямпольського є багатовимірним інструментарієм, заснованим на принципі стандартизованого самозвіту, і призначена для вивчення структури особистості у межах певних факторів.

Методика належить до опитувальних методів дослідження, складається зі 174 пунктів. Пункти опитувальника згруповані у 14 шкал.

Шкали нижнього рівня, їх 10, описують невротизм, психотизм, депресію, сумлінність, естетичну вразливість, жіночність, розгальмованість, загальну активність, боязкість (сором'язливість), товариськість.

Шкали верхнього рівня характеризують психічну неврівноваженість (групується на базі першої, другої та третьої шкал нижнього рівня), асоціальність (четверта та п'ята шкали), інтроверсію (шоста, сьома та восьма шкали) та сензитивність (дев'ята та десята шкали).

Шкала тривоги Ч. Спілбергера [318] є інформативним способом самооцінки рівня тривожності в даний момент (реактивної тривожності як стану) та особистісної тривожності (як стійкої характеристики людини). У дослідженні ми використовували шкалу особистісної тривожності. Слід зазначити, що якщо висока тривожність передбачає схильність до стану тривоги у респондента в ситуаціях оцінки його компетентності, то низька тривожність, навпаки, потребує підвищення почуття відповідальності та уваги до мотивів діяльності.

Методика «Незакінчені речення» (модифікована версія методики (у модифікації Ж. Нюттен, О. Орлова)) [298; 299] передбачала отримання більш точного розуміння відповідальності респондентами терміну «соціальна відповідальність» і визначення ними причин безвідповідальності. Методика використовувалася як допоміжний засіб, що надавав додаткову інформацію до характеристик, отриманих іншими методами

Метод семантичного диференціалу, розроблена американським психологом Ч. Осгудом [300], була спрямована на прояснення тих смислових зв'язків і відносин, що виникають при пред'явленні респондентам відпові-

дного слова. Дані, отримані методом семантичного диференціалу, дозволяли побудувати індивідуальні семантичні простори щодо різних понять і цим прояснити суб'єктивні значення слів респондентів.

Метод семантичного диференціалу Ч. Осгуда – один із методів психолінгвістики та експериментальної психосемантики. У психолінгвістиці як об'єкти дослідження можуть виступати слова. Семантичний диференціал у психолінгвістиці – це метод кількісного (і одночасно якісного) індексування значення слова за допомогою двополюсних шкал, на кожній з яких є градація з парою антонімічних прикметників. Метод семантичного диференціала використовується для вимірювання суб'єктивних значень, які різні поняття набувають для кожної конкретної людини залежно від її індивідуального досвіду. Даний метод дозволяв отримати кількісні характеристики емоційного ставлення людини до об'єктів, що виражаються у формі понять. Метод семантичного диференціалу належить до методів шкалювання та служить для побудови індивідуальних семантичних полів (просторів) щодо конкретних понять. Суб'єктивні семантичні простори використовувалися з метою отримання кількісних показників для оцінки ставлення людини до заданих понять, при цьому об'єктами-поняттями були, зокрема, характеристики особистості [300]. У нашому дослідженні метод семантичного диференціалу використовувався для отримання кількісних показників уявлень досліджуваних про поняття «соціальна відповідальність», побудови індивідуальних семантичних просторів респондентів щодо даного поняття та прояснення смислових зв'язків щодо нього. Процедура дослідження методом семантичного диференціалу полягала у наступному: респонденту пред'являлася деяка кількість об'єктів-понять і пропонувалося оцінити своє ставлення до кожного з них за допомогою біполярних шкал, що становлять антонімічні прикметники (приємний – неприємний, сильний – слабкий, активний – пасивний тощо).

Оцінка проводилася від 1 до 7, де 1 – це максимальна відповідність пропонованого поняття лівому полюсу шкали прикметників-антонімів, а 7 – максимальна відповідність правому полюсу.

Для виділення мінімальної кількості вимірювань Ч. Осгудом [300] було проведено факторний аналіз великої кількості шкал. В результаті вийшло три основні семантичні фактори, які були використані в даному дослідженні на етапі факторного аналізу.

Перший фактор був названий фактором оцінки (цінності) і включав шкали, що належать до емоційної оцінки поняття респондентами, до їх чуттєвого ставлення до об'єктів диференціала. До першого чинника увійшли такі шкали, як «приємний – неприємний», «красивий – некрасивий», «хороший – поганий» тощо. Шкали другого чинника, названого чинником сили (потенції), характеризують ступінь впливу досліджуваних об'єктів на людину. У даний фактор увійшли такі шкали антонімічних прикметників, як «сильний – слабкий», «великий – маленький», «твердий – м'який», «активний – пасивний», «гарячий – холодний» та ін., було названо чинником активності. Шкали, які стосуються третього чинника, виражають ступінь динамічності, мінливості об'єктів у часі.

У проведеному дослідженні використано варіант методики Ч. Осгуда у модифікації І. Соломіна. Список об'єктів змінено та розширено відповідно до завдань дослідження.

Обробка результатів семантичного диференціала проводилася у два етапи: за допомогою кластерного аналізу створювалися індивідуальні дендрограми та визначалися смислові підгрупи усередині всієї вибірки; за допомогою факторного аналізу з'ясовувалася афективна навантаженість поняття «соціальна відповідальність» факторами, запропонованими Ч. Осгудом [300], за вибіркою в цілому та за смисловими підгрупами, виділеними всередині вибірки.

Кластерний аналіз проводився з використанням міри подібності – одиночного зв'язку та Евклідової відстані як міри відмінностей. Дендро-

рама дозволяла наочно побачити інформацію про семантичні зв'язки понять у свідомості респондентів, що було розглянуто як основу смислової картини об'єкта «соціальна відповідальність» і дало можливість виділити смислові підгрупи щодо даного поняття всередині вибірки. Цей метод був використаний з метою оцінки індивідуальних тенденцій утворення смислових полів респондентів.

Для дослідження соціальної відповідальності було використано «Методику оцінки особистої соціальної відповідальності» Н. Анненкової, що надавала можливість оцінити чотири компоненти соціальної відповідальності особистості: до іншого, до компанії, до суспільства та загальний показник особистої соціальної відповідальності. У методиці представлено 8 проблемних ситуацій, до кожної з яких пропонувалося три висловлювання, що відображають можливе ставлення респондента до феномену соціальної відповідальності. Зауважимо, що проведення кореляційного аналізу результатів «Методики оцінки особистої соціальної відповідальності» та 16-факторного опитувальника Р. Кеттелла [266] було націлено на виявлення взаємозв'язку показників моральної нормативності поведінки (фактор «G») та рівня особистого соціального ставлення до «суспільства», а проведення факторного аналізу за результатами «Методики оцінки особистої соціальної відповідальності» та 5-факторного особистісного опитувальника Р. МакКрая та П. Коста [294] було націлено на визначення факторів, до яких увійшли показники шкали «Особиста соціальна відповідальність до іншого» та «Особиста соціальна відповідальність до компанії».

Отже, можливості діагностики соціальної відповідальності особистості зводяться, перш за все, до діагностики релевантного фактору (інтернальності), що визначається за допомогою тестів локусу контролю особистості. Діагностика численних ознак відповідальності (непряма) здійснюється за допомогою різноманітних додаткових методик. Це пов'язано з тим, що категорія соціальної відповідальності залишається недостатньо диференційованою ні з боку її приналежності суб'єкту як

індивідуальної якості, ні з боку її прояву у формі соціальної відповідальності, ні з боку варіанта, коли внутрішньо властива особистості якість відповідальності не узгоджується з досягненням нею суспільних цілей, що ускладнює виділення діагностичних категорій та ознак – індикаторів, які дозволяють її відстежувати, зокрема у неповнолітніх, звідси – множинні методологічні публікації, в яких робляться спроби вирішення цієї проблеми.

При відборі методів діагностики соціальної відповідальності доцільно виходити із вимог до фахівців, які використовують психодіагностичний інструментарій. Важливо також дотриматися вимог валідності, надійності, стандартизації, репрезентативності тестових норм, достовірності, якими мають володіти науково обґрунтовані методи діагностики.

З усього переліку наявних методик необхідно відібрати такі, які дозволяють на практиці з найменшим показником трудовитрат за більш короткий проміжок часу отримати оптимально повні та об'єктивні дані про респондентів, які обстежуються.

Аналіз сучасних джерел дозволив об'єднати більшість методик у три групи:

- 1) одношкальні методики вивчення безпосередньо відповідальності;
- 2) багатовимірні методики, в яких одна зі шкал присвячена відповідальності;
- 3) методики, створені задля вивчення феноменів, що тісно пов'язані з відповідальністю, є ознаками прояву відповідальності.

При діагностиці соціальної відповідальності слід виходити з того, що це поліфункціональне поняття, яке пояснює відповідальність як певну даність, дійсність і фактичність. Соціальна відповідальність має специфічну чотирикомпонентну структуру, що включає: суб'єкт відповідальності (хто відповідає), об'єкт (за що відповідає), інстанцію (перед ким відповідає) і санкцію (як відповідає, міра впливу або покарання). Струк-

тура відповідальності, наявність у ній інстанції та санкції, відрізняє її від усього різноманіття психологічних категорій. Релевантним соціальної відповідальності особистісним фактором (що має операційні характеристики) є інтернальність або внутрішній локус контролю. В його основі лежить внутрішній тип атрибуції (Я є, Я причетний до подій свого життя, Я їх причина, Я це усвідомлюю і приймаю, Я здатний це контролювати і готовий відповісти за це). Інтернальність як показник відповідальності максимально розкриває численні ознаки, пов'язані з соціальною відповідальністю, але не є тотожною їй.

Наголошується, що вивчення відповідальності доцільно проводити у контексті вимірювання інших значущих віково-психологічних особливостей, наприклад, прийняття/неприйняття на себе відповідальності особистісно-незрілими неповнолітніми та виникнення у них у зв'язку з цим почуття провини, поєднання відповідальності та особистісної безпорадності у неповнолітніх, специфіка соціальної відповідальності у лідерів молодіжних рухів та ін. Важливим вбачалося вивчення форм прояву соціальної відповідальності (конструктивні та деструктивні), їх причини.

3.2. Особливості функціонування компонентів соціальної відповідальності особистості в онто-, соціо- та професіогенезі

Дослідження проводилось на базі загальноосвітніх навчальних закладів, закладів вищої освіти, установ і підприємств різної форми власності Центрального, Західного та Східного регіонів України, а також на базі науково-практичного Центру медико-соціальних та психотехнологій (м. Київ), Громадської організації «Фонд розвитку підприємництва та реалізації бізнес-ідей» (м. Київ). Загальна кількість досліджуваних – 1783 респондента віком від 13 до 46 років (1044 (58,6%) особи чоловічої статі та 739 (41,4%) – жіночої статі), які перебували на різних етапах онто-, соціо- та професіогенезу (226 учнів середніх та старших класів закладів загальної

середньої освіти, учнів гімназій і коледжів та 57 неповнолітніх, які перебувають у навчально-виховних закладах соціальної реабілітації; 1280 здобувачів вищої освіти різних курсів денної та заочної форм навчання за спеціальностями економічного, управлінського, гуманітарного профілей, а також 100 представників бізнесу і менеджменту та 120 практикуючих психологів з різними стажем роботи від 2 до 22 років, посадовим та кваліфікаційним статусом).

Вибірка була репрезентативною щодо ключових для емпіричного дослідження змінних і основних соціально-демографічних характеристик.

На *першому етапі* емпіричного дослідження здійснено аналіз особливостей функціонування компонентів соціальної відповідальності особистості в онто- та соціогенезі.

Передусім, слід зазначити, що актуальність проблеми вивчення соціальної відповідальності у підлітковому та юнацькому віці досить висока, адже соціальна ситуація розвитку особистості в цей період визначається переходом до самостійної та відповідальної дорослості, основним компонентом якої стає соціально відповідальна поведінка, яку необхідно формувати, створюючи умови для систематичної репродукції аналізованої якості. Крім того, сучасна соціальна ситуація у суспільстві характеризується збільшенням кількості молодих людей, не здатних грамотно вирішувати свої особисті, соціальні, економічні завдання. Прояв жорстокості та насильства у молодіжному середовищі призводить до збільшення числа неповнолітніх зі спотвореними моральними орієнтирами, неадаптованих у суспільстві інфантильних дітей, які не розуміють основ громадянської відповідальності щодо збереження культурної спадщини, сімейних традицій тощо. Події сьогодення переконливо доводять, що формування соціальної відповідальності має проходити під контролем не тільки з боку викладачів, а й сім'ї, суспільства, а соціально-психологічні умови, що сприяють формуванню соціальної відповідальності, мають визначатися з опорою на вікові та психологічні особливості неповнолітніх [96; 232 та ін.]. Особлива роль у цьо-

му процесі відводиться закладам освіти, які відповідно до державних освітніх стандартів мають створювати умови для формування здатності критично аналізувати сучасну інформацію, систематизувати і застосовувати раціональні засоби вирішення актуальних завдань, продуктивно взаємодіяти і працювати у команді тощо [114; 244 та ін.].

Актуальність цього питання підтверджується й наявністю протиріччя між об'єктивною необхідністю формування соціальної відповідальності неповнолітніх та молоді та відсутністю методологічно обґрунтованої моделі її формування у закладах освіти.

Як зазначалося вище, у наукових дослідженнях існують різні теоретичні підходи до розгляду поняття «відповідальність особистості» та визначення категорій «соціальна відповідальність» та «соціально відповідальна поведінка». Однак всі дослідники демонструють переконання у тому, що терміни, які розглядаються, є невід'ємною частиною всіх видів суб'єктної діяльності [8; 31; 41; 48; 56; 65 та ін.].

З погляду соціальної психології «відповідальність» відносять до мотиву поведінки особистості та її вивчення здійснюється у двох аспектах: моральному (моральний вибір як джерело регуляції поведінки) та когнітивному (що стосується усвідомленості та прогнозування дій і подій) [45; 59 та ін.].

Слід зазначити, що на думку вчених соціальна активність сприяє суспільному прогресу та орієнтована на позитивні соціальні цінності, які наповнюють життєдіяльність особистості високим смислом. Наголошується й на творчій основі діяльності та перетворювальній ролі діяльності у житті особистості. Саме ця основа визначається наявністю чи відсутністю у неї соціальної відповідальності. Крім того, у проведених дослідженнях, які розкривають проблему вивчення соціально відповідальної поведінки, та у яких розглядаються зовнішній та внутрішній фактори формування відповідальної чи безвідповідальної поведінки, визначена різна значущість даних факторів у різних соціальних ситуаціях. Підкреслюється, що вивчаючи со-

ціальну відповідальність, варто дотримуватися положення про те, що особистість – це частина суспільства, вона входить до системи соціальних відносин своїми діями та вчинками, а також бере участь у перетворенні суспільства, його розвитку та змінах [6; 70; 108; 178 та ін.].

Отже, постає необхідність у розкритті особливостей функціонування компонентів соціальної відповідальності особистості та її соціально відповідальної поведінки в онто- та соціогенезі, різноманітність трактувань та підходів до визначення якої дозволяє узагальнити знання у цій галузі у таких характеристиках: основою соціально відповідальної поведінки є гуманізм та ціннісне творче ставлення особистості до навколишнього світу, до людей, до себе; об'єктивні та суб'єктивні фактори визначають зміст цієї категорії; у ситуації морального вибору особистість діє відповідно до рівня своєї соціальної відповідальності. Соціально відповідальна поведінка неповнолітніх та молоді є формою активних дій, гуманістичної та творчої спрямованості, що дозволяють ефективно взаємодіяти з навколишнім світом [225; 307 та ін.].

Представлені точки зору дослідників дозволили визначити основні критерії розвитку соціальної відповідальності особистості: когнітивно-оцінний (адекватне розуміння соціальних норм та правил, їхня активна демонстрація); ціннісно-нормативний (спрямованість особистості на взаємодію та співпрацю; висока соціальна активність; домінування соціально значущих життєвих цінностей); організаційно-діяльнісний (усвідомлений, соціально значимий характер поведінки, відповідальність за результати своїх дій).

Слід зазначити, що соціальна відповідальність може трактуватися як очікування щодо дій окремих осіб, груп, громадських об'єднань та усвідомлення ними свого обов'язку. І тут соціальна відповідальність реалізується через форми соціального контролю, через усвідомлення своєї соціальної ролі. Структура соціальної відповідальності являє собою взаємозв'язок компонентів: усвідомлення особистістю свого місця в системі соціальних

взаємодій; визнання громадських правил, їх дотримання; самооцінку своїх дій та їх наслідків для оточення; розуміння та прийняття санкцій у разі порушень меж соціальної відповідальності.

Показано, що поняття «соціальна відповідальність» доцільно розглядати крізь призму моральних принципів, визначаючи сукупність вимог суспільства до кожного свого члена. Вважаємо можливим ототожнення понять «соціальна відповідальність» і «моральна відповідальність», припускаючи, що кожній дії з боку особистості буде дана моральна оцінка її вчинків та досягнень. Особистісний аспект феномену соціальної відповідальності розглядається як здатність особистості дотримуватися у своїй поведінці суспільних норм, виконувати покладені на неї соціальні ролі та нести відповідальність за свої дії. Отже, соціальна відповідальність – це показник соціальної зрілості; саме рівень сформованості соціальної відповідальності визначає поведінку особистості, її мету та дії залежно від загальноприйнятих стандартів. На підставі вищевикладеного ми приходимо до висновку, що соціальну відповідальність можна розглядати з різних позицій: зовнішніх та внутрішніх, групових та індивідуальних, залежно від суб'єкта соціально відповідальних дій.

Визначившись із дефініціями соціальної відповідальності, нами було проведено анкетування учнівської молоді, щодо розуміння ними поняття соціальна відповідальність.

Анкета «Соціальна відповідальність суб'єкта соціальних дій» (О. Лукашов) складалася з 38 запитань.

Відповідаючи на запитання «Що, на Вашу думку, більшою мірою характеризує термін «соціальна відповідальність?» респонденти були більше схильні до вибору таких видів відповідальності: «професійна» – 79,9% опитаних; потім слідували: «адміністративна» – 6,7%, «матеріальна» – 4,9%, «особиста» – 2,8%, «моральна» – 2,9% та не змогли відповісти 2,8% респондентів.

Ці результати показують, що респонденти ототожнюють соціальну відповідальність з подальшою навчальною та професійною діяльністю (традиційне уявлення), і усвідомлюють, що результати їхньої діяльності будуть оцінюватися спільнотою.

Запитання «Що, на Вашу думку, має на увазі людина, коли каже: «Я несу відповідальність за свою роботу». Питання «Що вона має на увазі?» було відкритим, і респондентам пропонувалося самим дати не більше 3 варіантів відповідей.

Відповіді, що найчастіше зустрічалися, були розподілені за ступенем зниження рангу:

- усвідомлення наслідків власної діяльності;
- у разі виникнення неприємностей – готовність виправдати свої дії чи отримати покарання у разі провини;
- зобов'язання перед совістю та об'єктом відповідальності;
- працювати з повною віддачею;
- працювати з глибоким проникненням у проблему;
- працювати якісно, з великим особистим залученням;
- працювати «як для себе»;
- усвідомлення наслідків;
- серйозність;
- віддавати борги;
- виконання обіцянок;
- виконання своїх обов'язків;
- обов'язковість;
- чесність, порядність.

Дані вибори показують, що для респондентів поняття соціальної відповідальності ототожнюється не лише з професійною діяльністю, а й з особистісними якостями, моральними нормами.

Запитання «Наскільки Ви відчуваєте відповідальність за те, що відбувається у Вашій сім'ї?» показало такі вибори: «повною мірою» – 60,4%;

«значною мірою» – 27,9%; «незначною мірою» – 7,1 %; «не відчуваю» – 1,4%; важко відповісти – 3,2% респондентів.

Високий відсоток виборів про відповідальність за те, що відбувається в сім'ї, свідчить про значний ступінь причетності респондентів до сім'ї, сімейних справ, відчуття «приналежності» до власної сім'ї.

Відповіді на запитання «Наскільки Ви відчуваєте відповідальність за те, що відбувається у Вашому класі, навчальній групі?» продемонстрували таку відповідальність респондентів до того, що відбувається: «повною мірою» – 18,7%; «значною мірою» – 26,9%; «незначною мірою» – 15,9%; «ніяк не відчуваю» – 13,8%; «важко відповісти» – 19,8% респондентів і не дали жодної відповіді – 4,9% опитаних. Отже, простежується різке падіння рівня соціальної відповідальності по відношенню до групової діяльності; ймовірно, це продиктовано зниженням зацікавленості у результатах роботи у групі.

Розширення простору соціального впливу через запитання «Наскільки Ви відчуваєте відповідальність за те, що відбувається у Вашому домі, у дворі, де Ви живете?» показало практично ідентичні результати з попереднім запитанням («повною мірою» – 13,8%; «значною мірою» – 23,7%; «незначною мірою» – 36,7%; «ніяк не відчуваю» – 19,8%; важко відповісти – 6,0%).

Цей факт свідчить про те, що респонденти не приймають навчальну групу ближче, ніж спільноту у дворі, де мешкають.

Відповіді на запитання «Наскільки Ви відчуваєте відповідальність за те, що відбувається у Вашому місті?» розподілилися так: «повною мірою» – 2,8%; «значною мірою» – 8,8%; «незначною мірою» – 33,9%; «ніяк не відчуваю» – 46,9%; «важко відповісти» – 7,6% респондентів.

Більш високу частку тих, хто не відчуває і не приймає жодною мірою відповідальності, показало запитання «Наскільки Ви відчуваєте відповідальність за те, що відбувається в країні?». «Відчуваю повною мірою» –

63,9%, «незначною мірою» – 18,7%. Фактично 17,4% опитаних не беруть на себе відповідальність за те, що відбувається в країні.

Цей факт свідчить про низьку соціальну відповідальність та громадянську активність респондентів цього віку.

Результати відповідей на запитання «Чи відповідально Ви ставитеся до навчання?» показали, що 39,9% респондентів ставляться до навчання безвідповідально та визнають це; 34,9% обрали позицію «швидше ні, ніж так»; 9,9% схилилися до вибору «швидше так, ніж ні» і 2,8% дали ствердну відповідь. 12,5% респондентів не змогли вибрати запропоновані варіанти відповідей та не дали відповіді. Фактично 75% опитаних визнають, що ставлення до навчання у них безвідповідальне.

Отже, респонденти досить відверто відповідають про недостатню відповідальність з їхнього боку щодо навчальної діяльності. У зв'язку з цим було поставлене запитання щодо моменту настання соціальної відповідальності: «Як Ви вважаєте, з якого моменту настає соціальна відповідальність?». Встановлено, що поняття «соціальна відповідальність» в учнівської молоді ототожнюється переважно з професійною діяльністю. Вибори респондентів останнього питання корелюють із відповідями на перше запитання. У той же час, респонденти зазначають, що соціальна відповідальність – це не лише професійна, а й особиста відповідальність. З іншого боку, респонденти демонструють відчуженість від того, що відбувається поза зоною їх найближчого оточення й навіть у мікрогрупі.

Проведене анкетування виявило такі тенденції: поняття «соціальна відповідальність» усвідомлюється, але не реалізується повною мірою; знижено значення поняття соціальної відповідальності як морально-культурної цінності з тенденцією до її девальвації та архаїзації (переважно у неповнолітніх з асоціальною спрямованістю).

Як зазначалося вище, відповідальність особистості постає як соціально-психологічний конструкт, представлений у різноманітних формах –

станах, властивостях, відносинах, характерологічних особливостях особистості; проявляється в індивідуальній та груповій свідомості.

Власне відповідальність вимірювалася завдяки стандартизованим методикам, кожна з яких дає результат за певним видом (видами) відповідальності та ступенем її вираженості у респондентів (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Види відповідальності та методики дослідження

Методики	Види відповідальності
«Діагностика відповідальності неповнолітніх» (М. Осташева)	Дисциплінарна відповідальність
	Відповідальність за себе
	Відповідальність за іншого
«Шкала соціальної відповідальності» (Л. Берковіц, К. Луттерман)	Соціальна відповідальність
«Чи відповідальний Ви людина?» (О. Махнач)	Особиста відповідальність

Встановлено, що для експериментальної групи (неповнолітні «групи норма») характерним є середній рівень дисциплінарної відповідальності, що свідчить про установку респондентів на норми та правила, схильність виявляти відповідальність за наявності зовнішнього контролю. При цьому для більшості респондентів зовнішній контроль не завжди необхідний, оскільки середній рівень відповідальності за себе свідчить про здатність до самостійного виконання доручень на достатньому рівні, навіть за відсутності зовнішнього контролю.

Середній (у хлопців) і низький (у дівчат) рівень відповідальності за інших свідчить про низьку готовність чи її відсутність у деяких респондентів до відповідальності за дії свого колективу.

Нагадаємо, що відповідальність за інших вчені прирівнюють до соціальної відповідальності, яка у свою чергу є ознакою зрілої особистості та найвищим ступенем розвитку відповідальності.

Оскільки респонденти перебувають у процесі формування відповідальності, можемо припустити, що цей тип відповідальності перебуває у процесі становлення (зауважимо, що дослідники припускають, що відповідальність за іншого формується набагато пізніше, ніж дисциплінарна відповідальність і відповідальність за себе, але не може бути сформована окремо від цих двох типів).

Аналіз результатів дослідження дозволяє говорити, що інтерпретація результатів діагностики відповідальності (чи релевантного чинника) обов'язково має здійснюватися з урахуванням співвідношення зі змістом шкал тестів. У нашому випадку ми прийшли до висновку про те, що у методиці «Діагностика відповідальності неповнолітніх» із трьох шкал лише дві здатні діагностувати релевантний їй фактор. Це шкала дисциплінарної відповідальності, що виражає екстернальну позицію неповнолітніх (за високих значень), і шкала відповідальності за себе у загальній справі, близька до інтернальності (за високих значень). Шкала відповідальності за іншого у спільній справі не виражає фактору релевантної відповідальності, з одного боку, а з іншого, – видається дискусійним питання про відповідальність за іншого, як показник її високого рівня розвитку, так само, як й запитання про реальну можливість відповідати за іншого взагалі. Вбачається правомірним діагностувати (і розвивати у межах соціально-психологічного напрямку) персональну, індивідуальну відповідальність, використовуючи при цьому тести локусу контролю та численні тести і методики непрямой діагностики соціальної відповідальності, тобто діагностики її ознак.

Результати, отримані за показником «соціальна відповідальність» підтверджують це припущення, у більшості респондентів спостерігається ситуативний рівень соціальної відповідальності, інтерпретація якого відповідає інтерпретації шкали екстернальності Дж. Роттера [309]. Респонденти з цим рівнем соціальної відповідальності мають низьку «включеність» у систему суспільних відносин, схильність уникати у своїй поведінці загальноприйнятих соціальних норм, виконання рольових обов'язків і виявляють

нездатність дати відповідь за свої дії. Вони віддають перевагу тому, щоб невизначеність була пояснена і вирішена кимось, чимось. Продуктивність їх діяльності зростає при тотальному контролі зі сторони. Самостійність ухвалення рішень їх не приваблює.

Для більшості респондентів експериментальної групи характерний високий рівень особистої відповідальності, що свідчить про розвинене почуття обов'язку, схильність брати на себе відповідальність за інших людей, охоче допомагати оточуючим людям і навіть жертвувати собою на користь інших. Для досягнення своїх цілей характерним є прояв наполегливості та завзятості. Вони цілеспрямовані. У роботі схильні виявляти надобов'язковість та точність.

Більшість представників контрольної групи (неповнолітні «групи ризику») мають низький та середній рівні особистої відповідальності. Респонденти з середнім рівнем відрізняються почуттям обов'язку. Але для них важливо бути впевненим, що від них ніхто не вимагатиме більше того, що вони можуть зробити. Вони схильні до зайвої пасивності, щоб уникнути відповідальності за те, що відбувається. Побоюючись нести відповідальність за інших і спільну справу, вони часто стримують бажання щось зробити, тоді як природна активність цілком дозволила б їм доводити розпочаті справи до кінця.

Методики відповідальності характеризують респондентів експериментальної групи як помірно чи високо відповідальних, здатних брати відповідальність на себе, тобто найбільше виявляються інтернальні показники особистості.

Загалом контрольна група має вірогідно нижчі показники соціальної відповідальності.

Для підтвердження достовірності відмінностей між експериментальною та контрольною групами було проведено статистичний аналіз за t-критерієм Стьюдента для незалежних вибірок (табл. 3.2).

Таблиця 3.2

**Наявність достовірних відмінностей між групами досліджуваних
за видами відповідальності**

Види відповіда- льності	Досліджувані підгрупи	Середнє значення	t-критерій для підг- руп	t-критерій для груп
ДВ	Хлопці (гр)	17,31	0,77	1,51
	Хлопці	15,9		
	Дівчата (гр)	16,13	1	
	Дівчата	14,89		
ВС	Хлопці (гр)	17,10	4,39	5,17
	Хлопці	12,11		
	Дівчата (гр)	15,32	2,49	
	Дівчата	12,18		
ВІ	Хлопці (гр)	18,86	6,18	5,05
	Хлопці	12,79		
	Дівчата (гр)	15,68	1,16	
	Дівчата	14,20		
СВ	Хлопці (гр)	6,48	7,12	6,29
	Хлопці	-0,83		
	Дівчата (гр)	6,35	2,78	
	Дівчата	2,82		
ОВ	Хлопці (гр)	17,79	1,02	3,31
	Хлопці	16,78		
	Дівчата (гр)	19,18	4,79	
	Дівчата	15,46		

Примітка: ДВ – дисциплінарна відповідальність; ВС – відповідальність за себе; ВІ – відповідальність за іншого; СВ – соціальна відповідаль-

ність, ОВ – особиста відповідальність; (гр) – група ризику. Напівжирним шрифтом виділено значущі відмінності.

Встановлено також достовірні розбіжності між підгрупами (хлопці, дівчата) і між групами респондентів (група норми-група ризику). Респонденти експериментальної групи демонструють вищий рівень за такими видами відповідальності: «Відповідальність за себе» та «Соціальна відповідальність». Відповідальність за інших у респондентів загалом достовірно вища, однак є різниця за підгрупами. Так за підгрупами дівчат немає достовірних відмінностей.

Особиста відповідальність у респондентів експериментальної групи загалом достовірно вища, але за підгрупами хлопців немає достовірних відмінностей.

Встановлено, що найбільш диференційною ознакою у групах неповнолітніх «асоціальною-просоціальною» виявилася область міжособистісних відносин і шкала Ім, що діагностує цю область суб'єктивного контролю особистості.

Слід зазначити, що зміщення загальної інтернальності локусу контролю особистості неповнолітніх правопорушників відбувається, швидше за все, за рахунок більшої екстернальності у сфері міжособистісних відносин. Екстернальність може бути визначена як захисний фактор для тих, хто входить до групи ризику за асоціальною поведінкою. Шкала Ім показала діагностичну цінність, пов'язану з розрізненням асоціальних та просоціальних підгруп респондентів.

Екстернальність властива неповнолітнім з делінквентним потенціалом поведінки більшою мірою, ніж неповнолітнім із просоціальними нахилами. Тенденція вищої екстернальності у неповнолітніх правопорушників зберігається, але вона відповідає значенню критерія інтернальності-екстернальності як такому, а тісно пов'язана з рівнем соціальної зрілості, соціальної відповідальності, тими особистісними утвореннями, які у стру-

ктурі особистості належать до її спрямованості (низький самоконтроль, спотворені самоствалення та Я-концепція).

Для того, щоб детальніше зрозуміти характер зв'язків між шкалами було проведено кореляційний аналіз отриманих даних на наявність взаємозв'язку між видами та структурними компонентами відповідальності та локусом контролю.

Кореляційний аналіз проводився за критерієм рангової кореляції Спірмена. Було розглянуто такі види відповідальності: дисциплінарна відповідальність (ДВ); відповідальність за себе (ВС); відповідальність за інших (ВІ); соціальна відповідальність (СВ); особиста відповідальність (ОВ). Кореляційний аналіз дозволив визначити, які види відповідальності у респондентів взаємопов'язані. Кореляції значущі на рівні $p \leq 0,05$.

Аналізуючи отримані дані, можна відзначити наступне: відсутність достовірного взаємозв'язку відзначається між змінними «Дисциплінарна відповідальність», «Особиста відповідальність» та «Відповідальність за інших». Змінні «Відповідальність за себе» та «Соціальна відповідальність» взаємопов'язані з усіма представленими змінними.

Отримані результати щодо рангової кореляції для окремих підгруп показали, що між видами відповідальності у дівчат експериментальної групи присутні лише два значущих кореляційних зв'язка між змінною «Соціальна відповідальність» зі змінними «Відповідальність за себе» та «Відповідальність за інших». Тоді як у підгрупі хлопців таких зв'язків набагато більше, а відсутність достовірного взаємозв'язку відзначається між змінними «Дисциплінарна відповідальність», «Особиста відповідальність», «Відповідальність за інших».

Результат експериментальної групи загалом показав, що всі види відповідальності пов'язані між собою, виняток становить лише «Особиста відповідальність», що має найменшу кількість зв'язків із іншими видами відповідальності. Ми припускаємо, що «Особиста відповідальність» буде пов'язана з «Відповідальністю за себе», оскільки в основі обох змінних пе-

ребуває внутрішній локус контролю або інтернальність особистості. Кореляції значущі на рівні $p \leq 0,05$. Це припущення підтвердилося в експериментальній групі і здебільшого є характерним для хлопців. Друге припущення, засноване на механізмі побудови методик – наявність зв'язку між «Соціальною відповідальністю» і «Відповідальністю за інших»; обидві ці шкали інтерпретуються як здатність нести відповідальність за інших, за свій колектив. Це припущення підтверджується як для групи загалом, так і окремо для хлопців та дівчат. Особливий інтерес представляє «Дисциплінарна відповідальність», яка логічно пов'язана зі змінними «Відповідальність за себе» та «Відповідальність за інших», що є очікуваним, враховуючи, що всі три змінні вимірюються однією методикою і мають бути пов'язані одна з одною, однак у дівчат не встановлено зв'язку між «Дисциплінарною відповідальністю» із «Відповідальністю за інших». «Дисциплінарна відповідальність» в жодній із корелограм не пов'язана лише з «Особистою відповідальністю», а «Особиста відповідальність» прямо не пов'язана з «Відповідальністю за інших». Якщо дані припущення вірні, то й структурні компоненти пов'язані з кожним із видів відповідальності, відрізнятимуться. Щоб перевірити це припущення, ми винесли до табл. 3.3. список структурних компонентів, пов'язаних з кожним із видів відповідальності.

Таблиця 3.3

Розподіл компонентів відповідальності у респондентів

ДВ	ВС	ВІ	СВ	ОВ
ДАЕ	-	ДАЕ	ДАЕ	ДАЕ
-	-	МС	МС	МС
-	-	РП	РП	РП
РС	-	РС	РС	-
-	-	-	-	ЕС
-	ЕО	ЕО	ЕО	ЕО
ВВС	ВВС	ВВС	-	ВВС

Примітка: ДВ – дисциплінарна відповідальність; ВС – відповідальність за себе; ВІ – відповідальність за інших; СВ – соціальна відповідальність; ОВ – особиста відповідальність; ДАЕ – аергічність, МС – соціоцентричність, РП – предметність, РС – суб'єктність, ЕС – емоційна стеничність, ЕО – емпатія до оточуючих, ВВС – взяття відповідальності на себе.

Встановлено, що для кожного виду відповідальності характерним є зв'язок із певними компонентами відповідальності. Так, «Дисциплінарна відповідальність» пов'язана з аергічністю, результативною предметністю та взяттям відповідальності на себе. «Відповідальність за себе» достовірно пов'язана з емпатією до оточуючих та взяттям відповідальності на себе. «Відповідальність за інших» достовірно пов'язана з такими змінними: аергічність, соціоцентричність (соціальна мотивація), результативна предметність та суб'єктність, емпатія до оточуючих та взяття відповідальності на себе. «Соціальна відповідальність» достовірно пов'язана з тими самими компонентами, як і «Відповідальність за інших». «Особиста відповідальність» достовірно корелює з такими змінними як: аергічність, соціоцентричність, результативна предметність, стеничність, емпатія до оточуючих та взяття відповідальності на себе.

Підсумовуючи результати кореляційного аналізу, можна зробити такі висновки. Усі види відповідальності пов'язані між собою, виняток становить лише «Особиста відповідальність», що має найменше зв'язків із іншими видами відповідальності; для кожного виду відповідальності характерним є зв'язок із певними компонентами відповідальності; відповідальність немає значущих зв'язків із рівнем суб'єктивного контролю.

З віком рівень відповідальності підвищується, а показники екстернальності знижуються. На початку життєвого шляху індивіда відповідальність складається як окрема риса особистості, що набуває, за умови позитивного впливу факторів середовища, стійкий характер. З віком

суб'єктивний контроль, як регулятор відповідальності, дедалі більше залежить від ситуаційних факторів. Підлітковий вік є пороговим у регуляції відповідальності, виявляючись як інваріантна форма (стабільна риса особистості) і як ситуативна змінна.

Слід наголосити, що відповідальність є показником соціальної та психологічної зрілості, що істотно впливає на особливості становлення особистості; вона виступає найважливішим регулятором організації життєдіяльності, життєвих виборів, загальнолюдських та моральних цінностей, забезпечуючи становлення суб'єкта відповідальної поведінки [32; 33; 94; 111; 197 та ін.].

Період навчання у закладі вищої освіти посідає юнацький вік та період ранньої дорослості, який збігається з періодом формування самосвідомості особистості, що включає ставлення до себе як до суб'єкта професійної діяльності, під час якого також відбувається розвитку відповідальності [216; 249; 265; 306 та ін.].

У зв'язку з цим, відповідно до поставленої мети констатувального етапу дослідження, були висунуті такі гіпотези: соціальна відповідальність як інтегральна якість особистості цілком притаманна сучасній молоді, але проявляється неоднаково у студентів різних курсів; уявлення про соціальну відповідальність особистості більшою мірою пов'язане з ймовірністю покарання та нав'язаною обставиною з одного боку, а з іншого – почуттям обов'язку; соціальна відповідальність посідає певне місце у системі цінностей та життєвих орієнтацій цієї соціальної групи.

Одним із методів дослідження було анкетування (анкета «Соціальна відповідальність суб'єкта соціальних дій», розроблена для різновікових груп респондентів (О. Лукашов)) у студентських групах для з'ясування того, як респонденти розуміють соціальну відповідальність у сучасному суспільстві. Зазначена анкета для респондентів цієї вікової групи складалася з двох блоків. Перший блок був призначений для визначення наявності, ступеня та характеру соціальної відповідальності. Другий блок запитань був

спрямований на визначення поняття «соціальна відповідальність» студентами, а також її місця у системі соціально значущих якостей та життєвих цінностей студентської молоді.

Усі студенти, які брали участь в анкетуванні, погодилися з тим, що соціальна відповідальність – це набута якість, яка формується у процесі соціалізації особистості. Почуття відповідальності можна розвинути. Відповідальність, на думку респондентів, формується у сім'ї; на формування відповідальності впливає школа, як попередній інститут соціалізації (необхідність виконання домашніх завдань, оцінювання знань, застосування санкцій).

Під час обговорення запитання про зв'язок між свободою та соціальною відповідальністю було отримано такі відповіді: «відповідальність обмежується свободою», «чим більше свободи, тим більше відповідальності»; деякі респонденти вважали, що необхідність виявляти соціальну відповідальність обмежує свободу.

Під соціальною відповідальністю респонденти розуміли, передусім, відповідальність перед суспільством; вони пов'язували її з виконанням соціальних ролей та статусів, з дотриманням соціальних норм.

У процесі анкетування з'ясувалася думка респондентів щодо того, чи є соціальна відповідальність важливою якістю у сучасному світі і наскільки вона потрібна у повсякденному житті. Більшість респондентів погодилися з тим, що це необхідна якість і безвідповідальна людина нічого не досягне («Без відповідальності дуже важко. Коли нею не володіють люди, що оточують тебе, то тобі самому доводиться бути втричі відповідальнішим, це ускладнює життя. А якщо ти не маєш відповідальності – інші не довіряють тобі, ставляться з підозрою»).

Аналіз результатів показав, що 61,4% опитаних вважають себе соціально відповідальними, причому, очевидна тенденція до зростання усвідомлення своєї відповідальності зі збільшенням віку та рівня соціалізації. Слід

зауважити, що 38,6% респондентів відповіли, що їхня «соціальна відповідальність залежить від ситуації та обставин».

У розумінні дослідників, соціальна відповідальність передбачає, що кожна людина має, передусім, відповідати за себе та інших людей [119; 185; 197; 248 та ін.]. Тому у дослідженні з'ясувалася думка респондентів про те, за кого має відповідати відповідальна людина. Аналіз показав, що у групі респондентів варіанти відповіді це питання розподілилися так: «за себе» (54,1%), «за себе та інших» (45,9%).

При аналізі відповідей залежно від курсу навчання з'ясувалося, що переважна більшість першокурсників (75,0%) вважають, що відповідальна людина має відповідати «тільки за себе», серед студентів-випускників 57,9% вважають, що важливим бути відповідальними «не лише за себе, а й за інших».

Однією з важливих особистісних характеристик відповідальної людини є здатність самостійно приймати важливі рішення. Розподіл відповідей на запитання про те, як респонденти вважають за краще поводитися при прийнятті важливих рішень, відповіді розподілилися таким чином: 65,0% респондентів слухають поради інших, а потім формують свою точку зору; 18,1% при прийнятті рішень слідує порадам рідних та близьких і 16,9% покладаються лише на свою думку.

Таким чином, переважна більшість респондентів (82%) намагаються розділити відповідальність за свої рішення з іншими, а іноді й повністю покладаються на їхню думку. Якщо говорити про те, як змінювалися відповіді на це запитання в залежності від курсу навчання, то необхідно зазначити, що, хоча більшість студентів усіх курсів при прийнятті важливих рішень слухають поради інших, а потім формують свою точку зору, все ж у відповідях є певні відмінності.

Так, варіант відповіді «дотримуюся порад рідних та друзів» виявився найбільш популярним серед першокурсників; його відзначили понад чверті студентів першого курсу (26,9%), тоді як серед п'ятикурсників з ним по-

годилися лише 11,9% осіб. У той же час варіант «покладаюся тільки на свою думку» виявився популярнішим серед студентів старших курсів. Цей варіант відповіді відзначили 19,1% студентів четвертого курсу та 21,0% п'ятикурсників. Порівнюючи результати відповідей першокурсників із випускниками закладів вищої освіти щодо розподілу відповідей на запитання про поведінку при прийнятті важливих рішень, з'ясовано, що к останньому року навчання студенти стають більш самостійними і готовими нести відповідальність за свої рішення, не покладаючись на інших.

На запитання про те, які форми вияву відповідальності студенти вважають найбільш важливими, якщо бачать якісь порушення, найчастіше зустрічалися відповіді «шукати причину» (28,9%); «повідомити всім, шукати вихід спільно» (26,0%) і «непомітно виправити» (23,9%); 7,8% респондентів вважають, що «про порушення необхідно повідомити керівництво»; 6,9% – «шукати винних» і 3,9% опитаних вважають, що «при порушеннях можна залишити все як є, не помітити», якщо наслідки цих порушень незначні, не стосуються їх близьких і не торкаються життєвих цінностей. Незначна кількість респондентів (2,6%) обрали варіант «інше» і вказали, що їхня поведінка за будь-яких порушень залежатиме від ситуації.

Цікавим вважалось виявити, як респонденти розподіляють свої цінності. Для цього пропонувалось проранжувати дев'ять життєвих цінностей тих респондентів, які вважають себе соціально відповідальними. До цих цінностей були віднесені такі: свобода (самостійність, незалежність у судженнях та вчинках), суспільне визнання (повага оточуючих), кар'єра, щасливе сімейне життя, активна життєва позиція (благополуччя країни, громадянська позиція, дружба, любов, наявність близьких людей, матеріальне благополуччя), здоров'я, особисті переконання. Відповіді виявилися неоднозначними для юнаків та дівчат. Так, у рейтингу життєвих цінностей у більшості юнаків стоїть свобода та громадське визнання, у дівчат – на першому місці сім'я, дружба, кохання. Громадське визнання стоїть на шостому місці.

Для порівняння соціально значущих якостей, які, на думку студентів, повинні бути присутніми у соціально відповідальній людині в ідеалі і які з цих якостей присутні у них, респондентам було запропоновано виділити 7 якостей, найбільш характерних для соціально відповідальної особистості у порядку зменшення їх за значимістю. В результаті було отримано перелік якостей, де 64% опитаних на перше-третє місце поставили відповідальність, старанність, раціоналізм. При цьому, якщо серед першокурсників на відповідальність, як соціально значущу якість, вказали менше половини респондентів, то серед студентів – п'ятикурсників на значущість соціальної відповідальності вказали 73,0% опитаних. Ієрархія присутніх у респондентів якостей, які вони поставили на перше та третє місце у студентів різних курсів має певні збіги, але у відсотковому відношенні вага тих чи інших якостей суттєво різниться.

Порівняння якостей, які мають бути присутніми у соціально відповідальної людини в ідеалі і які присутні особисто у респондентів показало, що студенти вважають себе менш відповідальними, раціональними та вольовими, ніж ідеальна, у їхньому розумінні, соціально відповідальна людина. При цьому їм здається, що у них вищі запити, ніж мають бути у соціально відповідальної людини, що вони більш старанні, виховані та самостійні. При цьому юнаки вважають, що ідеальна соціальна відповідальна людина має бути більш раціональною, відповідальною і вольовою, ніж вони вважають себе. На їхню думку, справедливість, вихованість, безкорисливість та самостійність у них розвинені навіть більше, ніж це потрібно соціально відповідальній людині в ідеалі. Дівчата вважають, що в ідеалі соціально відповідальна людина має бути більш раціональною і відповідальною, ніж вони самі, а також більш вольовою. При цьому дівчата вважають себе навіть більш виконавчими, терпимими та чесними, ніж ідеальна, у їхньому розумінні, соціально відповідальна людина.

Для подальшого поглибленого вивчення соціальної відповідальності студентської молоді було використано такі методики діагностики:

суб'єктивна шкала групових норм (А. Сидоренков), методика визначення спрямованості особистості (В. Смекал, М. Кучер), методика ціннісних орієнтацій (М. Рокич), тест «Експрес-діагностика відповідальності» (ЕДО) (В. Прядеїн), тест «Здатність до самоуправління» (Н. Пейсахов).

Для вивчення групових норм було застосовано методику вивчення норм продуктивності групи (А. Сидоренков).

Зауважимо, що показник норми продуктивності – один із важливих чинників соціальної ефективності групи. У 13 студентських групах виявлено показник норми продуктивності групи з тенденцією до високого рівня. У 28 групах – середній рівень показника норми продуктивності й у 9 групах – тенденція до низького рівня. Отже, можемо охарактеризувати більшість студентських груп як групи з прагненням до підтримки невисокого темпу та обсягу виконуваних видів діяльності; спілкування з ситуативним заохоченням прояву респондентами ініціативи щодо виконання різних навчальних та позанавчальних видів діяльності. У 9 групах виявлено тенденцію до стримування темпу та обсягу виконуваних респондентами різних видів діяльності, спілкування та несхвалення прояву ініціативи членами групи.

Отже, регуляція відповідальності залежить як від сформованих групових норм життєдіяльності групи, так і від структурних, динамічних і соціально-психологічних характеристик самої групи. Критичність відносин відповідальності у групах, які стоять на рівні соціально-психологічного розвитку, вища, ніж у групах низького рівня, що підтверджується статистикою порушень.

Як відомо, спрямованість особистості визначає її поведінку і, якщо вона позитивна, орієнтована на взаємодію та співпрацю, то особистість має цілеспрямованість та високу соціальну активність [225; 307 та ін.].

Використовуючи опитувальник «Вивчення спрямованості особистості» (В. Смекал, М. Кучер) [316], ми виявили домінуючу спрямованість студентської молоді.

У 27,0% респондентів переважають мотиви власного благополуччя, бажання особистого престижу. Для реалізації своїх домагань респонденти використовують навчальну та позанавчальну діяльність. Потреби оточуючих їм менш важливі.

У 24,1% респондентів виявлено спрямованість особистості на завдання. У самій навчальній та позанавчальній діяльності у них народжується мотив, вони відкриті до співпраці, захоплені, прагнуть до оволодіння новим знанням. Однак спілкування та взаємодія з оточуючими не є цінними для респондентів.

Переважає кількість респондентів (48,9%) виявили колективістську спрямованість особистості і можна припустити, що це зумовлено майбутньою професією. При такій спрямованості особистості її вчинки визначаються потребою у спілкуванні, орієнтацією на взаємодію, а спільна діяльність є цінністю для неї.

Високий ранг значимості у списку ціннісних орієнтацій (М. Рокич) [308] у респондентів отримали конкретні орієнтири (матеріальна забезпеченість, активне життя), абстрактні (свобода), спрямованість на себе (здоров'я, впевненість у собі). Останні ранги у списку життєвих орієнтирів у респондентів зайняли творчість, продуктивне життя, щасливе сімейне життя та щастя інших. Отримані результати свідчать про залучення респондентів переважно у сферу дозвіллевої активності, ніж у сферу діяльності та сімейно-побутову сферу.

Соціально значущі життєві цілі-цінності, такі як цікава робота, продуктивне життя, розвиток, щасливе сімейне життя та щастя інших поки що не є переконаннями у тому, до чого треба прагнути.

Ієрархія інструментальних цінностей характеризується більшою орієнтацією на чесність, чуйність, незалежність та сміливість у відстоюванні своєї думки.

Низьку значимість мають самоконтроль, старанність та тверда воля. Верхні позиції в ієрархії уявлень про норми поведінки та властивості осо-

бистості займають цінності спілкування, а цінності діяльності не розглядаються респондентами як спосіб дій для досягнення цілей.

У табл. 3.4 показано співвідношення соціальної відповідальності респондентів та цінностей їх життя. Співвідношення соціальної відповідальності респондентів та інших цінностей життя визначило, що з майже у 30% респондентів соціальна відповідальність належить до ціннісних орієнтацій життя. Слід зазначити, що соціальна відповідальність в ієрархії цінностей стоїть поруч із такими цінностями як незалежність і акуратність, що свідчить про те, що соціальна відповідальність входить до кола провідних цінностей життя.

Таблиця 3.4

Співвідношення соціальної відповідальності респондентів та інших цінностей життя

Цінності	Результати ранжирування
Здоров'я	78,1%
Цікава робота	75,0%
Матеріальне забезпечення	71,9%
Вірні друзі	68,8%
Любов	68,8%
Вихованість	59,4%
Освіченість	59,4%
Чесність	56,3%
Впевненість у собі	56,3%
Свобода	56,3%
Життєрадісність	53,1%
Життєва мудрість	53,1%
Незалежність	53,1%
Акуратність	31,3%
Соціальна відповідальність	28,1%

У сформованості соціальної відповідальності особистості велике значення має достатній рівень розвитку самоуправління, який процесуально включає етапи: аналіз існуючих протиріч, побудову прогнозу, визначення кінцевого образу шуканого результату, виділення критеріїв та ін.

За методикою Н. Пейсахова у 22,0% респондентів самоуправління перебуває на рівні нижче середнього. Ці респонденти не можуть цілеспрямовано змінювати та активно керувати своєю активністю у діяльності, поведінці та спілкуванні. Середній рівень здатності до самоуправління виявили 58,9% респондентів та вище середнього – 19,1%. Ці респонденти здатні здебільшого аналізувати ситуацію, прогнозувати наслідки своїх дій чи бездіяльності, роблячи вибір та приймаючи наслідки цього вибору.

Найменш розвиненими у респондентів виявилися такі етапи самоуправління: цілепокладання, планування та корекція. Такі респонденти не можуть формувати суб'єктивну модель бажаного чи належного, а також засоби досягнення мети та послідовність їх здійснення. Однак якщо це й відбувається, мета та засоби визначені, то респонденти мають труднощі у зміні дій, поведінки, спілкування під впливом нових умов, фактів та обставин, що змінюються.

Соціальна відповідальність характеризується й усвідомленням та виконанням вимог, які пред'являються з боку групи, суспільства. У дослідженні респондентів зі стійким рівнем розвитку відповідальності виявилось 39,9% респондентів; 28,1% характеризується ситуативною відповідальністю. Безвідповідальність виявлено у 14,6% респондентів. Вони не можуть прогнозувати наслідки своїх дій чи бездіяльності у конкретній ситуації та приймати наслідки цього вибору. Решту респондентів (17,4%) відрізняє високий рівень соціальної відповідальності.

Отже, за результатами дослідження виявлено, що переважна кількість респондентів виявила колективістську спрямованість особистості; переважними у життєвих ситуаціях є цінності спілкування; переважає ситуативна

відповідальність; у процесі самоуправління найменш розвиненими у респондентів виявилися етапи цілепокладання, планування та корекції.

Як показав попередній аналіз, потреба у відповідальності пов'язана з формуванням смисложиттєвих орієнтацій особистості, що дозволяє їй, поперше, інтегрувати численні вимоги з різних сфер її життєдіяльності, будуючи життя не як послідовність розрізнених випадковостей, а як цілісний процес, що має мету і наступність. По-друге, допомагає інтегрувати всі її здібності, максимально їх мобілізувати, дотримуючись тих завдань, які ставляться нею відповідно до виробленої Я-концепції та концепції життя.

З погляду на вищезазначене та виходячи з мети дослідження діагностичний інструментарій було представлено у модифікованій формі, що дозволило адаптивно застосувати діагностичні методики до подальшого вивчення особливостей функціонування компонентів соціальної відповідальності у студентської молоді. Були відібрані такі діагностичні методики: методика діагностики рівня суб'єктивного контролю Дж. Роттера (адаптація Є. Бажина, Є. Голинкіної, О. Еткінда), тести «Мотивація уникнення невдач» та «Мотивація до успіху» Т. Елерса, тест «Смисложиттєві орієнтації» Д. Леонтєва.

Порівнюючи результати діагностики, можна відзначити, що майже у половини респондентів є норма рівня суб'єктивного контролю. Це означає їх здатність приймати власну відповідальність за те, що відбувається в житті, оцінювати свої рішення та вчинки. Такі респонденти мають здатність оцінювати важливість соціальних подій, що відбуваються в суспільстві. Це сприяє формуванню об'єктивної оцінки їх поведінки і прийняттю відповідальності за те, що відбувається. Відповідно, соціальна відповідальність у цих респондентів перебуває на об'єктивному рівні.

У третини респондентів спостерігається екстернальний локус суб'єктивного контролю, що означає перекладання відповідальності на дію зовнішніх сил – випадок, інших людей тощо. Такі респонденти не мають об'єктивної здатності оцінювати те, що відбувається в соціальному сере-

довищі, а також оцінювати важливість своїх вчинків у суспільстві. Ці показники відбивають нестійку мотивацію соціально відповідальної поведінки.

У чверті респондентів спостерігається інтернальний рівень суб'єктивного контролю. Це означає, що вони інтерпретують значні події як наслідок своєї діяльності. Така характерна якість особистості проявляється через обмеження самостійності; вони не можуть відрізнити важливість особистісного внеску в ту чи іншу соціально значиму подію.

Наступним кроком було проведено тести «Мотивація уникнення невдач» і «Мотивація до успіху» Т. Елерса [89].

Відповідно до інструкції тесту «Мотивація уникнення невдач» респондентам пропонувався список із 30 рядків по 3 слова у кожному рядку. Респонденти обирали лише одне з трьох слів, яке їх найточніше характеризувало.

За інструкцією тесту «Мотивація до успіху» респондентам було запропоновано відповісти «так» чи «ні» на 41 запитання. Результати тестів порівнювалися та інтерпретувалися на основі кореляційної взаємозумовленості. У табл. 3.5 представлені порівняльні результати діагностики за тестами «Мотивація уникнення невдач» та «Мотивація до успіху». Аналізуючи результати відзначити, що з 21,9% респондентів мотивація до успіху перебуває на низькому рівні; у 15,6% – на високому та у 6,3% респондентів на найвищому рівні.

Таблиця 3.5

Порівняльні результати діагностики по тестах «Мотивація уникнення невдач» та «Мотивація до успіху» у респондентів

Рівень	Мотивація до успіху	Мотивація уникнення невдач
Низький	21,9%	9,4%
Середній	28,1%	21,9%

Високий	15,6%	12,5%
Найвищий	6,3%	28,1%

Респонденти з високим рівнем мотивації до успіху мають високу готовність до ризику та рідше потрапляють у нещасні випадки. Більше того, результати тесту «Мотивація до уникнення невдач» показала, що у 28,1% респондентів на найвищому та у 12,5% досліджуваних на високому рівні. Респонденти з високим рівнем мотивації уникнення невдач мають високий рівень захисту і віддають перевагу малому або, навпаки, надмірно великому ризику, де невдача не загрожує досягненню поставленої мети.

Порівняльні результати діагностики за тестами «Мотивація уникнення невдач» та «Мотивація до успіху» показують, що респонденти орієнтовані на успіх, воліють до середнього рівня ризику. Респонденти з високим рівнем мотивації до уникнення невдач воліють до незначного або, навпаки, занадто великого рівня ризику. Крім того, респонденти, мотивовані до успіху (досягнення мети) мають високу готовність до ризику; при цьому мотивація до успіху впливає і на надію на успіх: при сильній мотивації до успіху, надії на успіх зазвичай скромніші, ніж при слабкій мотивації до успіху. Більше того, респонденти, мотивовані на успіх, мають високу готовність до ризику, рідше потрапляють у нещасні випадки. Респонденти з високим рівнем мотивації уникнення невдач (орієнтація на захист), рідше досягають поставленої мети, в основному вони надають перевагу малому або надмірно великому ризику. Досягнення безпечного результату при ризикованій поведінці, навпаки, послаблює установку на захист, тобто мотивацію до уникнення невдач.

Порівняльні результати тестів «Мотивація уникнення невдач» та «Мотивація до успіху» показали, що респонденти, мотивовані на успіх, здатні виявляти таку якість особистості як соціальна відповідальність.

Далі було запропоновано методикау «Смисложиттєві орієнтації» Д. Леонтєва [71] з метою виявлення готовності досягнення респондентами смислоорієнтованого рівня соціальної відповідальності.

Відповідно до інструкції респондентам було запропоновано пари протилежних тверджень. Основним завданням респондентів було обрати одне з тверджень, яке, на їхню думку, відповідає дійсності. Обробка результатів проводилася шляхом ранжирування відповідей.

У табл. 3.6 представлені субшкали з результатами ранжування смисложиттєвих орієнтацій респондентів.

Аналізуючи результати ранжирування, з'ясовано, що у 28,1% респондентів відзначається наявність цілей у житті та для 21,9% респондентів важливим у житті є її процес. Крім того, перші два показники свідчать про наявність усвідомлення та спрямованості соціальної відповідальності на сьогоднішній день. Більше того, відповідність вибору за даним показником із субшкалою «Цілі в житті» дозволяє стверджувати про ступінь сформованості смислу соціальної відповідальності.

Другий показник «Процес життя» свідчить про те, що респонденти ставляться до життя як до цікавого, емоційно-насиченого та наповненого змістом. Цей показник свідчить про те, що респонденти соціально спрямовані та соціально адаптовані. Отже, це дозволяє стверджувати про ступінь сформованості у них соціальної відповідальності.

Узагальнюючи отримані результати методик, слід зазначити, що у 71,9% респондентів когнітивно-оцінний критерій соціальної відповідальності недостатньо виражений та часто не відображається в усвідомленні значимості ситуації соціальної відповідальності.

Таблиця 3.6

Субшкали з результатами ранжування смисложиттєвих орієнтацій респондентів

Субшкали	Результати ранжування
Цілі в житті	28,1%

Процес життя	21,9%
Результативність життя	15,6%
Локус контролю «Я»	25%
Локус контролю «Життя»	9,4%

У 56,3% респондентів ціннісно-нормативний критерій соціальної відповідальності відрізняється незначною сформованістю, крім того, діяльнісно-організаційний критерій соціальної відповідальності у респондентів часто не виявляє проявів у соціально значущих ситуаціях.

Отже, соціальна відповідальність у респондентів перебуває на ситуативному рівні сформованості.

Подальше дослідження проводилися серед здобувачів вищої освіти перших-п'ятих курсів. У дослідженні взяли участь 458 здобувачів вищої освіти (експериментальна група) спеціальності 071 облік і оподаткування та 304 здобувача вищої освіти спеціальності 073 менеджмент (контрольна група). Відбір здобувачів вищої освіти даних спеціальностей пояснювався тим, що вони вивчають фактично однаковий набір дисциплін загального гуманітарного, соціально-економічного циклу та природничого циклу. Відмінність змісту загальнопрофесійної та спеціальної підготовки не перевищує 30% кількості годин навчального плану. Склад учасників експерименту представлений у табл. 3.7.

До моменту проведення даного етапу дослідження ці здобувачі вищої освіти не брали участі у вивченні спеціальних курсів та спеціально організованих заходах, які б ставили завданням розвиток соціальної відповідальності майбутніх фахівців економічної галузі та сфери управління.

Склад контрольної та експериментальної груп формувався приблизно в рівній кількості, так, щоб до обох груп входили як здобувачі вищої освіти спеціальності облік і оподаткування, так і здобувачі вищої освіти спеціальності менеджмент.

На цьому етапі експерименту визначалися умови для розвитку їх соціальної відповідальності, аналізувалося доцільне використання потенціалів освіти у процесі розвитку соціальної відповідальності.

Таблиця 3.7

Розподіл вибірки за курсом навчання

Курс	Всього		Чоловіки		Жінки	
	n	%	n	%	n	%
1	151	19,8	69	9,1	78	10,2
2	144	18,9	68	8,9	81	10,6
3	157	20,6	67	8,8	82	10,7
4	152	19,9	72	9,4	84	11,1
5	158	20,8	73	9,6	88	11,6
Всього	762	100	349	45,8	413	54,2

Респонденти відповідали на запитання відібраних психодіагностичних методик таким чином, щоб була можливість виявити характеристики складових соціальної відповідальності.

Орієнтирами вибору методик були надійність та валідність методів дослідження; можливості отримання максимального обсягу інформації за оптимальним проміжком часом на проведення та обробку результатів; можливості використання як узагальнених показників діагностування, так й окремих даних, отриманих під час діагностики окремої характеристики; можливості простеження динаміки розвитку соціальної відповідальності здобувачів вищої освіти та на її основі визначення соціально-психологічного заходів відповідного корекційно-розвивального впливу.

Комплекс діагностичних методик дослідження на цьому його етапі було представлено: методикою дослідження рівня суб'єктивного контролю (РСК) в адаптації Є. Бажина, Є. Голинкіної, О. Еткінда; методикою дослідження самоставлення В. Століна; методикою психодіагностичного те-

стування (ПДТ) В. Мельникова, Л. Ямпольського; методикою оцінювання соціальної відповідальності В. Марищука.

Розглянемо результати дослідження рівня суб'єктивного контролю (РСК). При тестуванні ми використали дихотомічний варіант методики, який містить 44 судження, що дозволив оцінити вираженість локусу контролю за шкалою загальної інтернальності (Із).

Предметом дослідження стала поведінкова саморегуляція особистості, яка виявляється у рівні суб'єктивного контролю у ситуаціях вибору, об'єктом дослідження – різні групи респондентів.

Отримані відповіді порівнювалися з ключем до опитувальника РСК. Кожен збіг з ключем розглядався як бал за шкалою загальної інтернальності у тій чи іншій субшкалі. Хоча дані дозволяють визначити рівень інтернальності у різних сферах життя, основними та найбільш важливими для вирішення завдань дослідження вважилися дані за шкалою загальної інтернальності та за субшкалами інтернальності в області досягнень та невдач.

Оскільки отримані результати виявилися близькими до нормального розподілу за шкалою загальної інтернальності, то було визнано, що вираженість локусу контролю інтернальності-екстернальності рівномірно присутня як у контрольній, так і в експериментальній групах. Це означає, що робити однозначний висновок про прямий зв'язок екстернального локусу контролю з гедоністичним рівнем, а інтернального – з автономним рівнем соціальної відповідальності не є цілком правомірним.

Загальна тенденція зберігається, але вона відповідає критерію інтернальності-екстернальності, оскільки тісно пов'язана з рівнем соціальної зрілості та відповідальності, що характеризує загальну спрямованість особистості. Менш відповідальні респонденти лише більш схильні до екстернального локусу контролю та, як наслідок, до низького рівня соціальної відповідальності. Хоча порівняння середніх значень за F-критерієм Лівіня для порівняння рівності дисперсій не дозволяє говорити про те, що показ-

ники локусу контролю різняться у контрольній та експериментальній групах.

Для здійснення статистичного аналізу результатів у підгрупах дані були представлені у вигляді матриці (табл. 3.8), яка показує, як розподіляється стан об'єктів, що вивчаються, або властивостей за шкалою найменувань, що мають кілька категорій (С).

У табл. 3.8 розподіл стану досліджуваної властивості визначається формалізованими категоріями: 1, 2, 3, ... С.

Формулювання цих категорій, або показників, може бути абсолютно різним, наприклад, рівень якості: «високий», «вищий за середній», «середній», «низький», «дуже низький» або «низький рівень», «середній рівень», «високий рівень».

Таблиця 3.8

Розподіл вибірок «1» і «2»

	Категорії						Об'єм вибірки
	1	2	...	i	...	С	
Вибірка перша	O11	O12		O1i		O1C	N1
Вибірка друга	O21	O22		O2i		O2C	N2

Примітка: $O1i$ – кількість об'єктів першої вибірки, що потрапили до i -ї категорії за станом деякої якості; $O2i$ – кількість об'єктів другої вибірки, які потрапили в i -у категорію, за станом деякої якості; $N1$, $N2$ – обсяги вибірок.

Сутність методу χ^2 полягає у тому, щоб перевірити початкову гіпотезу, яка висувається, про рівність ймовірностей приналежності об'єктів першої і другої вибірок кожній з (С) категорій.

Якщо хоча б для однієї з (С) категорій ймовірності не збігаються, то справедливою вважатиметься альтернативна гіпотеза, адже вона характеризуватиме відмінність ймовірностей попадання об'єктів у цю вибірку.

Обсяги вибірок визначаються за формулою (1):

$$N_1 = O_{11} + O_{12} + \dots + O_{1i} + \dots + O_{1C}$$

$$N_2 = O_{21} + O_{22} + \dots + O_{2i} + \dots + O_{2C}$$

Як початкова гіпотеза було висунуто припущення, що відмінностей немає. Як альтернативна гіпотеза – припущення, що відмінності є. Пропонований метод статистичного аналізу дозволяє і не знати самих значень ймовірностей попадання об'єктів обох вибірок у кожну категорію, оскільки метод вимагає лише встановлення з-поміж них співвідношення рівності чи відмінності.

Для прийняття рішення усі отримані значення квантилю розподілу χ^2 порівнюються з критичним значенням $\chi^2_{кр}$, яке вибирається з урахуванням обраного рівня значущості α та ступеня свободи $\mu = C - 1$.

При розрахунках якості рівень значущості достатній при $\alpha = 0,05$. За виконання нерівності $\chi^2 < \chi^2_{кр}$ початкова гіпотеза підтверджується. При виконанні нерівності $\chi^2 > \chi^2_{кр}$ початкова гіпотеза відхиляється та приймається альтернативна гіпотеза.

Для рівня значущості $\alpha = 0,05$ та $C = 3$ ступінь свободи $\mu = C - 1 = 2$, а рівень критичного значення квантилю розподілу $\chi^2_{кр} = 5,991$.

Для рівня значущості $\alpha = 0,05$ квантиль вибірок у контрольній та експериментальній групах не перевищує рівень критичного значення квантилю розподілу $\chi^2_{кр} = 5,991$, що дозволяє зробити висновок про те, що відмінностей у підгрупах немає.

Отримані результати були узагальнені та наведені у табл. 3.9.

Таблиця 3.9

Результати за діагностичними методиками констатувального етапу дослідження

Методики дослідження	Контрольна група						Експериментальна група						χ^2
Методика дослідження рівня суб'єктивного контролю (РСК) (кількість респондентів)													
Параметри	Екс		НТ		Інт		Екс		НТ		Інт		χ^2
Із	161	52,9	79	25,9	64	21,1	197	43	163	35,6	98	21,4	1,54
Ід	177	58,2	86	28,3	41	13,5	212	46,3	147	32,1	99	21,6	0,28
Методика самоствавлення В. Століна (кількість респондентів)													
Параметри	Ознака не виражена		Ознака виражена		Ознака яскраво виражена		Ознака не виражена		Ознака виражена		Ознака яскраво виражена		χ^2
Глобальне самоствавлення	156	51,3	82	26,9	66	21,7	179	39,1	174	37,9	105	22,9	3,84
Самоствавлення	171	56,3	76	25,0	57	18,8	188	41,0	160	34,9	110	24,0	0,53
Рівень конкретних дій (готовності до них) щодо свого «Я»	186	61,2	84	27,6	34	11,2	192	41,9	182	39,7	84	18,3	3,57
Методика психодіагностичного тестування (ПДТ) В. Мельникова, Л. Ямпольського (кількість респондентів)													
Параметри	Низький рівень		Середній рівень		Високий рівень		Низький рівень		Середній рівень		Високий рівень		χ^2
Совісність	128	42,1	114	37,5	62	20,4	198	43,2	171	37,3	89	19,4	0,05
Асоціальність	140	46,1	101	33,2	63	20,7	215	46,9	161	35,2	82	17,9	3,42
Методика оцінювання соціальної відповідальності В. Марищука (кількість респондентів)													
Параметри	Низький рівень		Середній рівень		Високий рівень		Низький рівень		Середній рівень		Високий рівень		χ^2
Соціальна відповідальність	142	46,7	111	36,5	51	16,8	223	48,7	150	32,8	85	18,6	0,31

Примітка: Екс – екстернали, Інт – інтерналі, НТ – невизначений тип, Із – інтернальність загальна, Ід – інтернальність в області досягнень та невдач.

На наступному етапі роботи було проведено аналіз поданих респондентами відповідей за ступенем розуміння ними соціальної відповідальності.

Таким чином, встановлено, що респондентів за рівнем поданих ними відповідей за ступенем розуміння соціальної відповідальності можна розділити на три групи (табл. 3.10).

Таблиця 3.10

Узагальнені результати розподілу респондентів за рівнем поданих ними відповідей щодо розуміння соціальної відповідальності

Рівні	Контрольна група		Експериментальна група	
	n	%	n	%
Гедоністичний	137	45,1	227	49,6
Прагматичний	107	35,2	149	32,5
Автономний	60	19,7	82	17,9
Всього	304	100	458	100

Отже, узагальнено результати емпіричного дослідження того, як розуміється конструкт «соціальна відповідальність» у такій соціальній категорії як студентська молодь, а також виявлення наявності у них цієї якості та визначення місця соціальної відповідальності у системі соціально значущих якостей та ціннісних орієнтацій студентів.

Результати дослідження підтвердили висновок про те, що соціальна відповідальність особистості притаманна такій соціальній групі як студентство, але має свої особливості. По-перше, вона носить нестійкий характер і залежить від ситуації, по-друге, проявляється у перевазі відповідати лише за свої вчинки та небажання брати відповідальність за інших людей. Дослідження також показало, що показники соціальної зрілості, отже, усвідомлення соціальної відповідальності, у першокурсників недостатньо розвинені. Випускники ж більшою мірою усвідомлюють відповідальність перед оточуючими людьми та собою, відчуваючи при цьому повагу до себе як до особистості. Разом із тим, серед соціально значимих якостей, студентська молодь особливо виділяє таку якість як соціальна відповідальність особистості, розуміючи, що соціальна відповідальність – це відповідаль-

ність перед суспільством, пов'язана з виконанням соціальних ролей і статусів, з дотриманням соціальних норм.

В цілому, соціальна відповідальність займає значне місце у системі цінностей і життєвих орієнтацій цієї соціальної групи. До п'ятого курсу у студентів цілком складається система як професійних, так і соціально моральних цінностей. Однією з переважаючих для них стає соціальна відповідальність, яка служить основою розвитку власної самосвідомості, що сприяє становленню майбутнього фахівця та позитивного ставлення до майбутньої професії.

Враховуючи перспективи, які очікують студентів, а особливо випускників закладів вищої освіти, необхідно прищеплювати їм максимальну зацікавленість у високому рівні соціальної відповідальності. Відповідальність студентів перед собою та перед суспільством має стати професійною якістю кожного випускника та характер її має бути переважно соціальним.

На *другому етапі* дослідження було розкрито особливості функціонування компонентів соціальної відповідальності досліджуваних у професіогенезі.

На цьому етапі дослідження доцільною вбачалася порівняльна діагностика особливостей функціонування компонентів соціальної відповідальності, а також локусу контролю та особистісної тривожності респондентів, які перебувають на різних етапах професіоналізації, а саме фахівців із досвідом професійної діяльності та студентської молоді на етапі її професійної підготовки.

Як зазначалося вище, в основі всіх методик, які вимірюють відповідальність, перебуває локус контролю. У деяких методиках інтернальність-екстремальність виділені в окремі шкали (опитувальник В. Прядеїна), а в деяких є основним принципом побудови методики, адже інтернальність або внутрішній локус контролю є релевантним відповідальності особистісним фактором (що має операційні характеристики).

Нижче наведено дані діагностики щодо вираженості видів відповідальності для експериментальної (ЕГ) (фахівці) та контрольної групи (КГ) (студенти).

Для діагностики інтернальності-екстернальності було використано методику «Рівень суб'єктивного контролю» (РСК). Встановлено, що у досліджуваній вибірці немає виражених екстерналів і інтерналів (оцінки за шкалою загальної інтернальності від 4 до 6 стенів). В експериментальній групі (220 осіб) близько 50% чоловіків і 51,8% жінок мають інтернальну спрямованість особистості – високий рівень суб'єктивного контролю над будь-якими значущими ситуаціями. Такі респонденти відчувають свою власну відповідальність за події та за те, як складається їхнє життя в цілому.

Звернемося до результатів, отриманих за параметром «особистісна тривожність». Якщо висока тривожність передбачає схильність до стану тривоги у респондентів у ситуаціях оцінки їх соціальної відповідальності, то низька тривожність, навпаки, вимагає підвищення почуття відповідальності та уваги до мотивів діяльності. Проте іноді дуже низька тривожність щодо активного витіснення особистістю високої тривоги має на меті показати себе в «найкращому світлі». Ми припустили, що респондентам із вищими показниками відповідальності буде властивий середній і низький рівень особистісної тривожності.

Для більшості респондентів характерним виявився середній (жінки) та низький (чоловіки) рівні особистісної тривожності. Більшість респондентів контрольної групи показала високий рівень особистісної тривожності. Для підтвердження достовірності відмінностей між досліджуваною вибіркою та контрольною групою було проведено статистичний аналіз за t-критерієм Стьюдента для незалежних вибірок (табл. 3.11).

Встановлено достовірні відмінності за показником «особистісна тривожність». Так, у студентів рівень особистісної тривожності достовірно нижчий, ніж в експериментальній групі.

Таблиця 3.11

Наявність достовірних відмінностей між групами досліджуваних за рівнем суб'єктивного контролю та соціальною відповідальністю

Параметри	Досліджувані підгрупи	Середнє значення	t-критерій для підгруп	t-критерій для груп
РСК	Чоловіки (с)	5,20	-0,39	-0,28
	Чоловіки	5,34		
	Жінки (с)	5,30	1,56	
	Жінки	4,68		
СВ	Чоловіки (с)	29,16	10,90	12,1
	Чоловіки	49,40		
	Жінки (с)	37,19	-6,21	
	Жінки	51,03		

Примітка: РСК – рівень суб'єктивного контролю, СВ – соціальна відповідальність; (с) – студенти. Напівжирним шрифтом виділено значущі відмінності.

Для системної оцінки відповідальності як якості особистості було використано опитувальник «Відповідальність» (В. Прядеїн) та проведено статистичний аналіз за t-критерієм Стьюдента за всіма шкалами методики для різних підгруп.

Достовірні відмінності експериментальної та контрольної груп наведено у табл. 3.12.

Достовірні відмінності були отримані за параметром «стенічність», що свідчить про здатність респондентів позитивно ставитися до відповідальної діяльності, відчуючи під час її виконання позитивні емоції. Емоційний стан не є перешкодою для реалізації відповідальності.

Таблиця 3.12

**Наявність достовірних відмінностей між групами досліджуваних
за методикою В. Прядєїна**

Параметри	Досліджувані групи	Середні значення	t-критерій
МС	ЕГ	24,56	2,77
	КГ	21,27	
МЕ	ЕГ	18,59	-6,21
	КГ	24,8	
КО	ЕГ	26,54	7,66
	КГ	19,13	
КОП	ЕГ	28,50	5,93
	КГ	20,46	
ЕС	ЕГ	26,14	5,49
	КГ	21,58	
РЕ	ЕГ	16,92	-6,63
	КГ	24,57	
ПО	ЕГ	17,51	-7,51
	КГ	24,59	
ПІС	ЕГ	25,05	2,38
	КГ	22,41	
ІН	ЕГ	19,92	-5,45
	КГ	25,06	

Примітка: МС – мотивація соціоцентрична; МЕ – мотивація егоцентрична; КО – когнітивна осмисленість; КОП – когнітивна поінформованість; ЕС – емоційність стенична; РЕ – регуляторна екстернальність; ПО – проблеми особистісні; ПІС – прагнення інструментально-стильові; ІН – інтуїція.

Респонденти схильні брати на себе відповідальність, про що свідчить середній рівень екстернальності у чоловіків і низький у жінок.

Високе значення за змінною «соціоцентричність» свідчить про наявність соціально значущої мотивації, що виражається у виконанні відповідальних справ через бажання бути серед людей, колективу, суспільства.

Респонденти мають почуття обов'язку і мають схильність інтереси суспільства ставити на перший план, навіть на шкоду особистим інтересам. Це підтверджують результати, отримані за змінною «егоцентричність». Середні значення у більшості чоловіків і низькі у жінок характеризують їх як осіб, які мають властивість надавати невелике значення матеріальним та ідеальним стимулам, пов'язаним із особистим благополуччям при виконанні відповідальних справ.

Високі показники за змінними когнітивно-оцінного компонента свідчать про здатність усвідомлювати стрижневу основу відповідальності, її сутність, про глибоке і цілісне уявлення про якість діяльності, що виконується, але при цьому приділяти занадто багато уваги дрібницям. Підхід до виконання відповідальних справ характеризується як стрімкий, тобто не розтягується за часом і не відкладається на потім. Респондентам здебільшого не властиво покладатися на інтуїцію під час виконання відповідальних справ.

Отже, на даному етапі дослідження було проведено діагностику видів та компонентів відповідальності, особистісної тривожності та локусу контролю, а також здійснено порівняльний аналіз отриманих даних з контрольною групою.

Контрольна група має нижчі показники відповідальності за проведеними методиками, більш виражений локус контролю (екстернальність-інтернальність) і характеризується переважним у більшості респондентів високим рівнем тривожності.

Рівень суб'єктивного контролю має достовірний зв'язок із особистісною тривожністю. Також є структурні компоненти відповідальності,

пов'язані з цими змінними. Результати кореляційного аналізу наведено в табл. 3.13.

Таблиця 3.13

Результати кореляційного аналізу на наявність взаємозв'язків між компонентами соціальної відповідальності, локусом контролю та особистісною тривожністю

Компоненти відповідальності	Особистісна тривожність	Рівень суб'єктивного контролю
ДЕ	-0,19	-0,16
ДАЕ	-0,17	0,04
МС	-0,03	0,08
КО	-0,41	-0,11
КОП	-0,18	0,03
РС	-0,03	0,10
ЕС	-0,22	0,16
ЕА	0,31	0,12
РІ	-0,45	-0,15
РЕ	0,23	-0,01
ОП	-0,25	-0,13
ТО	-0,20	-0,18
ПС	-0,49	-0,12
МСП	0,04	0,28
ІН	-0,06	0,09
ЕКС	-0,24	-0,01
ЕБ	-0,20	0,14
ЕО	-0,04	0,06
ВО	0,17	0,16
ОТ		-0,30
РСК	0,32	

Примітка: ДЕ – динамічна ергічність; ДАЕ – аергічність; МС – мотивація соціоцентрична; КО – когнітивна осмисленість; КОП – когнітивна поінформованість; РС – суб’єктність; ЕС – емоційність стенична; ЕА – емоційність астенічна; РІ – регуляторна інтернальність; РЕ – регуляторна екстернальність; ОП – операційні проблеми; ТО – особистісні труднощі; ПІС – прагнення інструментально-стильові; МСП – мотиваційно-сміслові прагнення; ІН – інтуїція; ЕКС – екстраполяція; ЕБ – емпатія до близьких людей; ЕО – емпатія до оточуючих; ВО – відповідальність за себе; ОТ – особистісна тривожність; РСК – рівень суб’єктивного контролю; позначені напівжирним шрифтом кореляції значущі на рівні $p \leq 0,05$.

Дослідження соціальної відповідальності виявило у 75,0% респондентів високий рівень вираженості динамічної ергічності, що свідчить про самостійне виконання обов’язків без додаткового контролю, що базується на ретельному виконанні важких та відповідальних завдань. Проте, наявність високих значень за цією шкалою може обумовлювати розвиток гіпервідповідальності, породжувати високий рівень психічної стомлюваності та дратівливості (табл. 3.14).

Таблиця 3.14

Рівні вираженості компонентів соціальної відповідальності

Складові	Рівень вираженості, %		
	низький	середній	високий
Динамічна ергічність	2,6	22,4	75
Динамічна аергічність	58,3	35,2	6,5
Соціоцентрична мотивація	0	43,1	56,9
Егоцентрична мотивація	56,4	32,3	11,3
Когнітивна осмисленість	0	41,8	58,2
Обізнаність	47,3	39,2	13,5
Предметна результативність	1,6	39,3	59,1

Продовж. табл. 3.14

Суб'єктна результативність	1,8	42,6	55,6
Емоційність стенічна	3,7	36,6	59,7
Емоційність астенічна	40,1	45,2	14,7
Регуляторна інтернальність	1,6	22,7	75,7
Регуляторна екстернальність	58,4	33,5	8,1
Особистісні труднощі	30,2	58,1	11,7
Щирість	31,7	47,2	21,1

Динамічна ергічність корелює з віком (0,309) та стажем (0,224) роботи, що свідчить про її розвиток у процесі професіоналізації.

У респондентів не виражений низький рівень соціоцентричної мотивації як основи відповідальності (43,1% – середній рівень, 56,9% – високий). Такі показники зумовлені домінуванням соціально значимої мотивації, бажанням бути включеним у діяльність, переважанням почуття обов'язку та домінуванням суспільних інтересів над особистими. Водночас, середній рівень егоцентричної мотивації відзначений у третини респондентів (32,3%), що відображає їх прагнення виконувати відповідальні справи через бажання бути у центрі уваги, бути поміченими тощо.

Високий рівень когнітивної осмисленості у 58,2% респондентів відображає розуміння суті відповідальності та цілісне уявлення про таку професійно важливу якість. Водночас у деяких із них спостерігається середній рівень (41,8%) когнітивної поінформованості; такі респонденти опускають приватні, несуттєві ознаки відповідальності, що призводить до появи помилок у прийнятті рішень.

Результати за шкалою предметної результативності відображають високий рівень вираженості у 59,1% респондентів, що свідчить про їх самовідданість та сумлінність при виконанні колективних справ. Такі респонденти прикладають величезні зусилля для розвитку свого освітнього рівня, формування сприятливого іміджу у зовнішньому середовищі. У цьому

предметна результативність зумовлює вибір звичних методів діяльності, які забезпечують високі результати. Водночас респонденти також демонструють і високий рівень вираженості суб'єктної результативності (55,6%), що пов'язано з їх особистісним розвитком, відповідальним ставленням до власного благополуччя та самореалізації.

Емоційна стеничність у 59,7% респондентів має високий рівень вираженості; у результаті позитивні емоції чи їх поява супроводжується виконанням відповідальних справ. Також для респондентів характерна відсутність негативних емоцій (злість, страх, образа, роздратування) у ситуаціях відповідальної залежності (36,6%). При цьому лише у 3,7% респондентів у ході реалізації відповідальних доручень і при неуспіху у відповідальній справі спостерігається поява негативних емоцій.

Високий рівень регуляторної інтернальності у 75,7% респондентів показує їх незалежність від зовнішніх обставин при виконанні відповідальних справ, тобто орієнтацію тільки на свою думку, відстоювання своєї точки зору та взяття відповідальності на себе (підтверджується низьким рівнем регуляторної екстернальності у 58,4%).

Розгляд компонента «труднощі» показує, що для 11,7% респондентів труднощі, що виникають у процесі виконання відповідальних справ, є істотною перешкодою для їх здійснення, взяття відповідальності на себе є для них тяжким, обумовлює прояв непрямой агресії, дратівливості та образи.

Порівняння якісних особливостей психологічних компонентів відповідальності респондентів, які відрізняються стажем роботи, проводилося на основі кореляційного аналізу.

Усі респонденти були поділені на п'ять груп залежно від стажу діяльності: перша група – до 5 років, друга група – до 10 років, третя група – до 15 років, четверта група – до 20 років, п'ята група – понад 20 років.

У групі респондентів зі стажем роботи до п'яти років виявлено позитивний зв'язок ергічності з регуляторною інтернальністю ($r=0,55$, $p<0,05$),

що свідчить про підвищення рівня відповідальності за зростання активності у реалізації відповідальної поведінки.

Виявлено взаємні позитивні кореляційні зв'язки між усіма змінними. Так, соціоцентричність пов'язана з когнітивною осмисленістю ($r=0,71$, $p<0,001$) та предметною результативністю ($r=0,68$, $p<0,001$), а когнітивної осмисленості – з соціально-значущим результатом. Чим сильніше у респондентів виражені альтруїстична мотивація та розуміння сутності відповідальності, тим вищий показник суспільно-значущої діяльності.

У свою чергу, стеничність позитивно пов'язана зі свідомістю ($r=0,72$, $p<0,001$), предметною результативністю ($r=0,64$, $p<0,01$), що обумовлює позитивне емоційне ставлення респондентів до виконуваної діяльності. При цьому зв'язок інтернальності з предметною результативністю ($r=0,69$, $p<0,001$), соціоцентричністю ($r=0,53$, $p<0,05$) та когнітивною осмисленістю ($r=0,57$, $p<0,01$) показує, що респонденти, які мають стаж діяльності до п'яти років, вже готові приймати відповідальність за свої професійні обов'язки. Це дозволяє зробити висновок про те, що більшість респондентів готові нести відповідальність за прийняті рішення.

Серед агармонійних показників виявлено зв'язок егоцентричної спрямованості з суб'єктною результативністю ($r=0,55$, $p<0,05$), що свідчить про виникнення позитивних емоцій при виконанні респондентами відповідальних завдань, які дозволяють їм проявити себе, продемонструвати свій професійний статус.

У групі респондентів зі стажем 6-10 років виявлено позитивні кореляційні зв'язки ергічності з регуляторною інтернальністю ($r=0,48$, $p<0,05$), що відображають взаємозв'язок стійкості способів реалізації відповідальності та вольового регулювання суб'єктів у процесі виконання діяльності.

У функціонуванні компонентів соціальної відповідальності респондентів цієї групи виявлено позитивний зв'язок між когнітивною осмисленістю та предметною результативністю ($r=0,51$, $p<0,05$), але наявність зв'язку егоцентричної мотивації з поінформованістю ($r=0,44$, $p<0,05$) свідчить про

розвиток егоцентричної спрямованості відповідальності. Респонденти розглядають демонстрацію відповідальності як необхідний атрибут своєї професійної діяльності, іноді маскуючи цим справжні мотиви прийняття управлінських рішень. У цій групі респондентів виявлено позитивний зв'язок між гармонійними та агармонічними змінними компонентів соціальної відповідальності.

Стенічність взаємопов'язана з предметною ($r=0,42$, $p<0,05$) та суб'єктною ($r=0,56$, $p<0,01$) результативністю та когнітивною осмисленістю ($r=0,53$, $p<0,01$), ергічність – з предметною результативністю ($r=0,57$, $p<0,05$), а регуляторна активність – з соціоцентричною мотивацією ($r=0,40$, $p<0,05$). Ці результати свідчать про підвищення рівня відповідальності у разі підвищення рівня суб'єктивної значущості виконуваної респондентами діяльності, про прагнення виконувати професійні функції самостійно та без «тиску» зверху.

Між психологічними компонентами соціальної відповідальності у групі респондентів зі стажем 11-15 років виявлено велику кількість зв'язків між гармонійними змінними: соціоцентричність пов'язана з предметною результативністю ($r=0,66$, $p<0,01$), когнітивною осмисленістю ($r=0,63$, $p<0,01$). За таких результатів можна констатувати, що підвищення показників когнітивної осмисленості супроводжується зростанням позитивних емоцій у процесі виконання професійних функцій та зростанням орієнтації на соціально значущий результат діяльності.

Особливістю відповідальності цієї групи респондентів є підвищення відповідальності у ситуаціях, коли результат діяльності підвищує якість освіти і є особистісно значимим. Досягнення особистої відповідальності стає для них важливою метою, яку вони активно реалізують у діяльності. Водночас у частини респондентів починає проявлятися тенденція ставитися до відповідальності як до зайвих переживань та турбот, а виконання відповідальних доручень породжує негативні емоції (егоцентрична мотивація пов'язана з екстернальністю ($r=0,59$, $p<0,01$), емоційною астенічніс-

тю ($r=0,74$, $p<0,001$), регуляторною пасивністю ($r=0,62$, $p<0,05$). Можливо, це пов'язано зі зростанням втоми на тлі великої кількості вимог.

У респондентів зі стажем роботи 16-20 років зменшується кількість кореляційних зв'язків між гармонійними показниками і збільшується кількість таких зв'язків між агармонійними зв'язками.

Серед гармонійних змінних виявлено зв'язки між регуляторною інтернальністю ($r=0,78$, $p<0,001$) та суб'єктною результативністю ($r=0,56$, $p<0,05$), які відображають зростання значимості особистої участі у діяльності, а особиста відповідальність сприймається як взаємопов'язана з групою.

Регуляторна інтернальність позитивно пов'язана зі стеничністю ($r=0,53$, $p<0,05$) і негативно – з аергічністю ($r=-0,58$, $p<0,05$) та егоцентричною мотивацією ($r=-0,61$, $p<0,05$): прийняття відповідальності відбувається тоді, коли результат діяльності є показником особистого результату. При цьому позитивне ставлення до відповідальних ситуацій, що виникають, знижує поведінкову пасивність і егоцентричну мотивацію.

Аналіз кореляційних зв'язків у цієї групи респондентів виявив зв'язок регуляторної пасивності з обізнаністю ($r=0,69$, $p<0,01$), астенічністю ($r=0,56$, $p<0,05$), суб'єктною результативністю ($r=0,47$, $p<0,05$).

Респонденти, які мають великий стаж професійної діяльності, обізнані про рівень соціальної відповідальності, і це зумовлює зростання емоційних переживань про те, що у разі низьких результатів роботи може бути завдано шкоди їх особистій репутації. Як наслідок, на тлі високих вимог до результату професійної діяльності зростає психологічне виснаження та розвивається синдром емоційного вигорання. У групі респондентів зі стажем понад 20 років змінюється характер зв'язків психологічних компонентів соціальної відповідальності: спостерігається інтеграція компонентів, що визначають активність та спрямованість відповідальності. Великий стаж професійної діяльності зумовлює зростання соціоцентричних та егоцентричних мотивів відповідальності (мотиви боргу, дотримання загально-

прийнятих правил і норм, уникнення неприємних ситуацій засудження), що забезпечує відповідальне виконання діяльності за будь-яких умов та за будь-якого особистісного ставлення.

Виявлений зв'язок між динамічною ергічністю та предметною результативністю ($r=0,66$, $p<0,01$), суб'єктною результативністю ($r=0,59$, $p<0,01$), емоційною стеничністю ($r=0,68$, $p<0,01$) відбиває підвищення ретельного виконання відповідальних завдань при спрямованості на суспільно і особистісно значущий результат, що, своєю чергою, супроводжується позитивними емоціями.

В результаті соціальна відповідальність у респондентів зі стажем понад 20 років стає системною, інтегрованою, професійно важливою якістю, що забезпечує досягнення високих професійних результатів. Однак, поряд з даною позитивною тенденцією у розвитку психологічних складових відповідальності, зростають тривога, відчуття труднощів у самоорганізації своєї діяльності, які посилюються при підвищенні поінформованості про предмет відповідальності і збільшують почуття невпевненості у власних силах.

На наступному етапі дослідження було проведено контент-аналіз за методом незакінчених речень та кластерний аналіз семантичних полів у респондентів.

Отримані результати допомогли встановити, якими характеристиками вони наділяють феномен соціальної відповідальності та з якими смислами у них межує соціальна відповідальність.

З цією метою було задіяно контент-аналіз категорій та кластерний аналіз семантичних полів, пов'язаних з поняттям соціальної відповідальності у високо відповідальних та низько відповідальних респондентів.

Контент-аналіз було проведено за методом незакінчених речень – модифікована версія методики (Дж. Нюттен, О. Орлов) [298; 299]. За допомогою даної методики можна було виділити більш точне розуміння респон-

дентами терміну соціальної відповідальності і зазначення ними причин безвідповідальності.

Метод використовувався як допоміжний, що доповнювало характеристики, отримані іншими методами. Методика побудована у такий спосіб, що респонденту потрібно закінчити розпочате речення. Кожному респонденту пропонувалося закінчити 10 речень.

Для дослідження були обрані найбільш відповідальні респонденти експериментальної групи (з числа фахівців) та найбільш відповідальні респонденти контрольної групи (з числа студентів) в тій же кількості.

Для аналізу завершень незавершених речень було побудовано класифікатор. Принцип його роботи полягав у тому, що отримані відповіді було розподілено на інтернальні та екстернальні. Результати аналізу методики незакінчених речень наведено у табл. 3.15.

Таблиця 3.15

Результати аналізу методики незакінчених речень

№	Речення		Ознаки	Респонденти	
	Початок	Варіанти його закінчення		ЕГ	КГ
1	Відповідальна людина – це	Можна покластися, довіритися, не підведе, виконує справу у повному обсязі, доводить до кінця, відповідає за слова, вчинки, дії і т.п.	А	80%	50%
		Хороша, добра, успішна і т.п.	Б	20%	50%
2	Щоб бути відповідальною людиною	Розвиватись, працювати над собою, думати, доводити справу до кінця тощо.	А	70%	40%
		Добре виховали батьки, таким треба вирости тощо.	Б	60%	30%
3	Бути відповід-	Ніхто, нічого тощо.	А	50%	30%

	дальним мені заважають	Безвідповідальні люди, друзі, лінощі тощо.	Б	50%	70%
4	Я вважаю себе відповідальним, адже	Тримаю слово, відповідаю за свої вчинки тощо.	А	80%	70%
		Добре вихований, професія вимагає і т.п.	Б	20%	30%
5	Люди виявляють відповідальність, щоб	Допомагати іншим, бути самостійним, щоб могли довіряти, бути шанованим тощо.	А	60%	80%
		Уникнути покарання, не підвести інших, виконати поставлене завдання тощо.	Б	40%	20%
6	Мені допомагають бути відповідальною людиною	Я сам, не допомагають, почуття обов'язку тощо.	А	50%	30%
		Батьки, виховання, начальник, товариші тощо.	Б	50%	70%
7	Безвідповідальна людина – це	Людина, якій не можна довіряти, не можна покластися, не виконує обіцянок тощо.	А	50%	30%
		Погана, байдужа, безладна людина тощо.	Б	50%	70%
8	Відповідальність допомагає людині	Бути дорослою, успішною, впевненою у собі тощо.	А	60%	50%
		Дотримуватись законів, не допускати помилок на роботі, у всьому допомагати всім тощо.	Б	40%	50%
9	Я прагну бути відповідальним	Доб'юся бажаного, працюю над собою, навчаюся на своїх	А	50%	40%

	дальним, то- му, що	помилках тощо.			
		Начальник мене любить, лю- ди мене поважають, все буде гарзд тощо.	Б	50%	60%
10	Відпові- дальна люди- на не може	Чекати, що все вирішать за неї, не виконати обіцянку, підвести тощо.	А	70%	50%
		Бути безвідповідальною, не- дбалою тощо.	Б	30%	50%

Примітка: ознака А свідчить про суттєві або інтернальні характеристики, наведені в кінці речення; ознака Б поєднує несуттєві чи екстернальні характеристики.

Аналіз закінчення незакінчених речень (табл. 3.15) дозволяє побачити, що високо відповідальні респонденти у більшості випадків дають відповіді інтернальної спрямованості, які представляють у поняттях, що вказують на конкретну діяльність, на почуття обов'язку, а також вимоги професійної діяльності. Для контрольної групи характерні відповіді, що скоріше мають екстернальну спрямованість, яка виражається через емоційно-забарвлені характеристики, несуттєві або розмиті значення.

Кластерний аналіз семантичних полів, пов'язаних з соціальною відповідальністю, у високо відповідальних респондентів та досліджуваних контрольної групи дозволяє побачити з якими поняттями респонденти пов'язують поняття «соціальна відповідальність».

Для подальшого дослідження були обрані найбільш відповідальні респонденти ЕГ та найбільш відповідальні респонденти КГ в тій же кількості. Додатково було переглянуто особливості зв'язків, характерні і для досліджуваних з низькими показниками соціальної відповідальності. Отримані дані наведено у табл. 3.16-3.17.

Таблиця 3.16

Семантичні зв'язки поняття «соціальна відповідальність» у високо відповідальних респондентів

Рівень зв'язку	ЕГ чоловіки	ЕГ жінки	КГ чоловіки	КГ жінки
Першого порядку	- кар'єра - щастя - творчість - ризик	- робота - захоплення - гроші - кохання	- психологія - ризик - виконання обов'язків - моя сім'я - особиста незалежність	- воля
Близькі зв'язки	- навчання - однокурсник - визнання оточуючих - виконання обов'язків - кохання - щастя - спілкування з людьми - гроші	- об'єкти професійної діяльності - щастя - кохання - вільний час	- навчання - спілкування з людьми - цікаві заняття - Я -однокурсники -сексуальність	- об'єкти професійної діяльності - гроші - секуальність - виконання обов'язків - кохання

Таблиця 3.17

Семантичні зв'язки поняття «соціальна відповідальність» у низько відповідальних респондентів

Рівень зв'язку	ЕГ чоловіки	ЕГ жінки	КГ чоловіки	КГ жінки
Першого порядку	- матеріальне благополуччя		- воля	- щастя - сексуальність
Близькі зв'язки	- вигода - щастя - кар'єра - визнання на-вколишніх - стрес - хвороба - моє минуле - виконання обов'язків	- вигода - моя робота - моя профе-сія -університет - викладачі - моя кар'єра - моя сім'я - спілку-вання з людьми - воля - особиста незалежність - вільний час	- виконання обов'язків - моє навчан-ня - викладачі - творчість - спілкування з людьми - кохання в парі - хвороба - університет - невдача	- кохання - творчість - мої друзі - сім'я - однокурсники - університет - моя професія - я - моя сім'я

За результатами, отриманими у підгрупі високо відповідальних респондентів (ЕГ), можна зробити такі висновки: поняття «соціальна відповідальність» у чоловіків та жінок однаково має зв'язок першого порядку з об'єктами категорій (за Ч. Осгудом) [300] «види діяльності» та «цінності і потреби». Близькі зв'язки з іншими об'єктами тих самих категорій.

У контрольній групі для чоловіків зв'язок першого порядку є з об'єктами категорій «види діяльності» та «окремі люди та групи людей»;

близькі зв'язки спостерігаються з об'єктами аналогічних категорій. У жінок поняття «соціальна відповідальність» має зв'язок першого порядку з об'єктом «воля» (категорія «цінності та потреби»), близькі зв'язки з об'єктами категорії «види діяльності» та «цінності та потреби».

Характерною особливістю для чоловіків в обох групах є наявність об'єкта «ризик», який належить до категорії «види діяльності». У жінок цей об'єкт відсутній. Наявність даного об'єкта може свідчити про те, що чоловіки, на відміну від жінок, усвідомлюють ризики, притаманні будь-якій діяльності як професійній, так і навчальній.

За результатами, отриманими у групі низько відповідальних респондентів (ЕГ), можна зробити такі висновки: поняття «соціальна відповідальність» у чоловіків пов'язане з об'єктами категорії «цінності та потреби», близькі зв'язки з об'єктами категорій «види діяльності», «негативні події та переживання». У жінок із поняттям «соціальна відповідальність» відсутні зв'язки першого порядку. Близькі зв'язки є з об'єктами категорій «види діяльності» та «цінності і потреби».

У контрольній групі для чоловіків зв'язок першого порядку є з об'єктами категорій «цінності та потреби», близькі зв'язки з об'єктами категорій «види діяльності», «негативні події та переживання», «цінності та потреби». У жінок зв'язок першого порядку є з об'єктами категорії «цінності та потреби», близькі зв'язки з об'єктами категорій «види діяльності» та «окремі люди та групи».

Аналіз індивідуальних дендрограм респондентів дозволив виділити такі тенденції у розумінні досліджуваного поняття. У високо відповідальних респондентів спостерігаються тісні зв'язки поняття «соціальна відповідальність» з об'єктами таких категорій семантичного диференціалу, як «види діяльності» та «цінності і потреби». Респонденти сприймають відповідальність як прикладний аспект професійної та навчальної діяльності.

Отже, отримані семантичні зв'язки поняття, що вивчається, з об'єктами категорії «види діяльності» підтверджують, що соціальна відпо-

відальність є важливою якістю для виконання обов'язків і успішного досягнення намічених результатів будь-якої діяльності. Також соціальна відповідальність має відношення до ціннісних орієнтацій та морально-ціннісних мотивів особистості, що підтверджує велику кількість семантичних зв'язків соціальної відповідальності з об'єктами категорії «цінності та потреби». До цієї категорії також входять поняття, що характеризують властивості та якості особистості (наприклад, об'єкт «воля»), що дозволяє зробити висновок про сприйняття респондентами соціальної відповідальності як внутрішньоособистісного механізму. Для низько відповідальних респондентів найбільш тісно пов'язаними з соціальною відповідальністю є об'єкти категорії «цінності та потреби», поряд з об'єктами категорій «види діяльності» і «негативні події», тобто можна говорити про те, що соціальна відповідальність сприймається як внутрішньоособистий механізм, насамперед, і вже потім як прикладний інструмент діяльності та допоміжний інструмент для подолання негативних подій.

Слід зазначити, що соціальна відповідальність як специфічний феномен особистості проявляється у системі регуляції та саморегуляції її поведінки. У вивчених дослідниками моделях відповідальності особистості аналізуються різні рівні їх регульованості та довільності поведінки. Аналіз результатів наведених досліджень показує, що в системі регуляції та саморегуляції поведінки особистості морально-етичні регулятиви займають центральне місце, а відповідальність є інтегральною якістю особистості [5; 115 та ін.].

Для характеристики особистості як суб'єкта життєдіяльності надзвичайно важливий спосіб вирішення особистістю протиріч. Останній є інтегралом трьох складових: життєвої позиції, життєвої лінії та концепції (або смислу) життя, що є активною моделлю адаптаційного потенціалу [68; 117 та ін.].

Найбільш яскравим способом дослідження особистості через життєві протиріччя може бути аналіз двох феноменів – «уникнення» та «покладан-

ня відповідальності». При всій різноманітності його життєвих форм це є симптомом уникнення особистістю труднощів, зміною позиції (як правило, через суперечливість останньої або її невідповідність можливостям особистості), нездатність продуктивно вирішити протиріччя, нездатність довго витримувати їх. Феномен «покладання відповідальності» також проявляється у найрізноманітніших формах, де фактично виступає зниження ролі Я, особистої активності, відсутність ініціативи чи уникнення відповідальності.

З цією метою було проведено дослідження соціальної відповідальності досліджуваних на різних етапах їх професіоналізації. Обсяг загальної вибірки респондентів становив 448 осіб, з них 328 осіб – студенти-психологи старших курсів, 120 осіб – психологи-професіонали зі стажем роботи 5 років і більше.

У дослідженні було застосовано опитувальник, що дозволив виявити характер атрибуції відповідальності (Ш. Шварц) [312] респондентів щодо можливих змін у партнера по спілкуванню за двома параметрами: готовність приписувати собі причини змін у тих чи інших аспектах його особистості (в емоційному стані, у його ставленні до себе і до людей, у його поведінці), і міра своєї участі, і, відповідно, відповідальності за ці зміни. Як найімовірніших партнерів по спілкуванню фахівця-психолога було визначено дві категорії – клієнти та колеги.

Це дозволило виявити не лише особливості соціальної відповідальності у студентів-психологів та психологів-професіоналів, а й виявити специфіку їх соціальної відповідальності щодо різних категорій партнерів по спілкуванню у контексті професійної діяльності.

У результаті статистичної обробки даних виявлено, що у групі студентів-психологів у ситуаціях спілкування з клієнтом найбільшу кількість виборів отримали такі об'єкти, як «зміна його ставлення до себе після спілкування», «зміна його ставлення до людей після спілкування», «його по-

ведінка після спілкування», а також «зміна його настрою» як під час, так і після спілкування.

Найбільший обсяг (міру) відповідальності студенти-психологи готові приймати за зміну у клієнта ставлення до себе після спілкування (58,8%).

Міра відповідальності студентів-психологів за інші вищезгадані об'єкти перебувають у діапазоні від 36,3% до 41,8%. У найменшому обсязі студенти-психологи готові відповідати за зміни фізичного стану клієнта під час та після спілкування (6,1%).

Найбільшу кількість виборів у групі психологів-професіоналів у ситуаціях спілкування з клієнтом отримали ті ж самі об'єкти соціальної відповідальності, що й у студентів-психологів. Хоча за результатами статистичного порівняння за t-критерієм Стьюдента показники міри відповідальності за цими об'єктами не виявили значущих відмінностей, проте міра відповідальності психологів-професіоналів за клієнта за даними показниками виявилася від 36,7% до 46,7%.

При цьому найбільший обсяг (46,7%) також стосується відповідальності за зміни ставлення клієнта до самого себе після спілкування. Найменший обсяг відповідальності психологи фахівці готові нести як і, як і студенти-психологи – за зміни фізичного стану клієнта (7,5%).

У ситуаціях спілкування з колегою студенти-психологи більшою мірою готові відповідати за зміни у його настрої під час та після спілкування (50,9% та 42,1% відповідно), а також за його дії під час спілкування (33,8%).

Найменший обсяг соціальної відповідальності студенти-психологи готові нести за зміни фізичного стану колеги (2,7%).

Психологи-професіонали у ситуаціях спілкування з колегою, насамперед, готові нести відповідальність за ті самі зміни у його особистості, що й студенти-психологи. Однак у показниках обсягу відповідальності виявлено значні відмінності: порівняно зі студентами-психологами психологи-професіонали значно меншою мірою ($p \leq 0,05$) готові відповідати за зміни

настрою колеги під час (28,3%) та після спілкування (17,5%), а також через його дії під час спілкування (23,3%). Так само, як і студенти-психологи, психологи-фахівці у найменшому обсязі готові нести відповідальність за зміну фізичного стану колеги (6,7%).

Аналіз значущих ($p \leq 0,05$) кореляцій показників міри відповідальності за різними аспектами змін особистості партнера показав, що у групі студентів-психологів заходи своєї відповідальності за клієнта та заходи своєї відповідальності за колегу пов'язані між собою більшою мірою, ніж у групі психологів-професіоналів.

Крім того, у психологів-фахівців внутрішня інтегрованість показників заходів своєї відповідальності за клієнта, так само як і інтегрованість показників заходів своєї відповідальності за колегу виявилася вищою, ніж у студентів-психологів, що може свідчити про більшу усвідомленість професіоналами своєї соціальної відповідальності щодо різних категорій партнерів по спілкуванню.

У ситуаціях спілкування з клієнтом, як психологи-професіонали, так і студенти-психологи готові, насамперед, приймати на себе відповідальність за зміни в емоційному стані клієнта під час та після спілкування, за зміни ставлення клієнта до себе та за його дії після спілкування. При цьому міра відповідальності за це у психологів-фахівців виявляється на порядок нижчою, ніж у студентів-психологів, що може свідчити як про більшу реалістичність позиції відповідальної особистості у професіоналів, так і про їхню більшу готовність до суб'єктного ставлення до клієнта.

У ситуаціях спілкування з колегою психологи-фахівці та студенти-психологи також готові, насамперед, бачити себе можливою причиною змін в емоційному стані колеги під час та після спілкування, а також його дій під час спілкування. Міра відповідальності за це у психологів-професіоналів значно нижче, у порівнянні зі студентами-психологами, у яких міра відповідальності за колегу відповідає мірі прийнятої ними відповідальності за клієнта.

Психологи-фахівці та студенти-психологи демонструють подібність у змісті своєї соціальної відповідальності щодо клієнта та колеги. При цьому студенти-психологи готові подібною мірою (від 42,9% до 62,2%) приймати на себе відповідальність як за клієнта, так і за колегу. Психологи-професіонали готові приймати відповідальність переважно за клієнта (до 40,8%), ніж за колегу (до 25,8%).

Загалом соціальну відповідальність психологів-фахівців щодо різних категорій партнерів по спілкуванню слід вважати більш усвідомленою і реалістичною, у порівнянні з соціальною відповідальністю студентів-психологів. Це узгоджується із твердженнями про те, що студенти, зазвичай, більше уваги приділяють розширенню своїх можливостей, тоді як працюючі фахівці спираються на наявні в них професійні можливості.

Отже, емпіричне вивчення особливостей функціонування компонентів соціальної відповідальності дозволило виділити низку індикаторів, на підставі яких можна проводити класифікацію протиріч в аспекті соціального психічного ставлення. Ця типологія відбиває форми позитивного психічного ставлення. В основу виділення таких форм покладено різне поєднання інтелектуальних та вольових елементів психіки, мотивів поведінки, емоцій. Зміст суб'єктивної сторони відповідальності представлено у таких формах позитивного психічного ставлення: соціально-активного, позитивного (звичного), конформістського (пасивного), маргінального.

Розвиток соціальної відповідальності особистості є фактором, що зумовлює психологічні особливості та успішність не тільки навчання та виховання, а й професійної діяльності:

- в результаті вивчення рівня суб'єктивного контролю встановлено, що інтернальність особистості впливає на успішність вирішення навчальних та професійних завдань, а саме, чим вона вище, тим успішніше здійснюється діяльність. Пов'язано це можливо з тим, що інтернали, як правило, вибирають і ставлять собі посильні завдання, реально оцінюючи свої сили, і мають здатність самостійно контролювати свою діяльність;

- встановлено, що перевага цінності досягнення взаємопов'язана з рівнем інтернальності у сфері досягнень. Для інтерналів у сфері досягнень самі досягнення мають велике значення;

- як професійно-ділова якість, відповідальність постає як організуючий, системний їх прояв. Аналіз кореляційних плеяд виявив симптомокомплекс відповідальності у структурі складної діяльності професіонала.

Соціальна відповідальність є, таким чином, професійно важливою якістю.

Регуляція ресурсу соціальної відповідальності фахівців є резервом підвищення ефективності професійної діяльності, механізмом, що оптимізує їх професійне благополуччя.

Зміст соціальної відповідальності фахівця становлять структура саможавлення суб'єкта активності, у тому числі її часові параметри («Я-моральне» у минулому, «Я-моральне» у сьогоденні та «Я-моральне» у майбутньому), сформованість Я-концепції, регулятиви особистісного контролю як сприйняття самоефективності. Рівень суб'єктивного контролю пов'язаний із відчуттям гідності та відповідальності за те, що відбувається, з самоповагою (саможавленням та Я-концепцією), із соціальною зрілістю та самостійністю особистості фахівця.

Слід підкреслити сутнісну ознаку соціальної відповідальності – це врахування інтересів, цінностей-цілей суспільства, соціальної групи. На підставі цього соціальна відповідальність особистості визначається як морально-ціннісне стійке особистісне утворення, що включає стратегію соціальної поведінки особистості, де основою виступає свідома установка на добровільне, активне виконання соціальних ролей, відповідно до своїх дій та їх наслідків, цінностей та норм суспільства, а також у готовності відповідати за отриманий результат.

У проведеному емпіричному дослідженні ми звернулися до особливостей функціонування структурних складових соціальної відповідальності в онто-, соціо- та професіогенезі. У підлітковому та юнацькому віці акцент у

реалізації соціальної відповідальності робиться на досягненні суспільного значущого результату, у юнацькому віці переважає суб'єктно-особистісний результат і лише у зрілому віці зв'язок між суспільно значущим та суб'єктно-особистісним результатами стає визначальним.

Підтверджено, що у підлітковому віці досягненню суспільно значущого результату сприяють радикалізм і прагнення до незалежності, а реалізації суб'єктно-особистісного результату перешкоджає дратівливість.

У юнацькому віці підвищенню результативного компонента соціальної відповідальності сприяє екстраверсія, сумлінність та загальний інтернальний контроль. У представників юнацького віку з більш вираженою комунікабельністю, емпатією та рівнем інтернального контролю більш вираженою є й соціальна відповідальність.

У зрілому віці досягненню суспільно значущого результату сприяють товариськість, сміливість, екстраверсія.

Крім того, у дослідженні взяли участь здобувачі вищої освіти та фахівці. З огляду на їх соціальний статус можна стверджувати, що певні соціальні ролі вони вже виконують у достатньому обсязі. Це такі ролі як студент, громадянин та ін. Разом із тим, деякі соціальні ролі здобувачі вищої освіти тільки починають освоювати, як-то: професійні ролі, деякі сімейні ролі та інші соціально значущі цінності-цілі й норми суспільства, а також освоювані соціальні ролі у процесі соціального виховання у закладі вищої освіти. Доречно зазначити, що соціальна відповідальність здобувачів вищої освіти проявляється не лише у реалізації актуальних соціальних ролей, а й у тому наскільки активно, добровільно та усвідомлено освоюються потенційні соціальні ролі, інтеріоризуються соціальні норми, що охороняють цінності суспільства.

Спрощена характеристика соціальної поведінки розкривається як система соціально зумовлених мовою та іншими знаково-смысловими утвореннями дій, за допомогою яких особистість чи соціальна група бере участь у суспільних відносинах, взаємодіє із соціальним середовищем. Соці-

альна поведінка містить дії людини по відношенню до суспільства, інших людей та предметного світу. Такі дії регулюються суспільством і належать до зовнішнього регулювання та свідомості особистості, що представляє внутрішнє регулювання.

Соціальні норми виступають формою висловлювання соціальних чинників, що регулюють поведінку особистості. Вони можуть бути різні за змістом, за сферами дії, механізмами поширення, формою санкціонування, соціально-психологічними механізмами дії. Моральні норми, які є регулятором соціальної поведінки особистості, є, як правило, неписаними нормами поведінки. У соціальних нормах, які виступають громадськими установками, зверненими до особистості, виявляються суспільні потреби, умови для їх задоволення, тобто реалізація та готовність до дії з боку суспільства, держави, групи, виражена у формах контролю, заходах заохочення чи примусу, оцінки щодо суб'єктів, які виконують вимоги соціальної норми. Внаслідок цього результатом застосування громадських установок стає соціально схвалювальна поведінка осіб, до яких вони звернені [225; 226 та ін.].

Проведене дослідження особливостей функціонування складових соціальної відповідальності виявило специфіку їх взаємозв'язків залежно від стажу професійної діяльності, а також підвищення рівня відповідальності до рівня гіпервідповідальності. Професійно та соціально відповідальні респонденти усвідомлюють себе як суб'єкт діяльності, виявляють соціальну активність, ініціативність, контролюють свою навчальну та професійну діяльність.

Соціальна відповідальність особистості у професійній діяльності розкривається у таких складових її компонентів: за когнітивно-оцінним – когнітивна свідомість, обізнаність та ін.; за ціннісно-нормативним – соціоцентрична мотивація, егоцентрична мотивація, регуляторна інтернальність, регуляторна екстернальність та ін.; за організаційно-діяльнісним – динамі-

чна ергічність, динамічна аергічність, предметна результативність, суб'єктна результативність та ін.

На підставі вищезазначеного слід підкреслити, що визначення сутності та показників соціальної відповідальності особистості виступає необхідною умовою для розуміння механізмів її розвитку.

3.3. Показники та рівні сформованості соціальної відповідальності особистості в умовах трансформаційного соціумі

На *третьому етапі* емпіричного дослідження було визначено та систематизовано показники і рівні сформованості соціальної відповідальності респондентів та проведено диференціацію вибірки.

Слід наголосити, що трансформаційні процеси соціально-економічної спрямованості торкаються всіх сфер сучасного суспільства. Це призводить до виникнення нових соціальних інститутів та форм суспільних відносин. Тому актуальним, особливо останнім часом, постає питання про показники та рівні сформованості соціальної відповідальності особистості та умови розвитку соціальної відповідальності у суб'єктів соціальної дії.

Як показав попередній аналіз, розглядаючи конструкт «соціальна відповідальність», можна виокремити дві складові – соціум та відповідальність.

Категорія «відповідальність» має відмінну рису: відповідальність є невід'ємною частиною всієї діяльності особистості, пронизує індивідуальну та суспільну свідомість, виступає інтегруючою ланкою між ретроспективною і перспективною ланкою суспільного розвитку [173; 199; 235; 250 та ін.].

Соціальний аспект у категорії «відповідальність» можна позначити як ступінь готовності особистості виконувати свої обов'язки, розуміти рівень наслідків (соціальних, економічних, психологічних та ін.) своїх дій.

Конструкт соціальної відповідальності розглянуто залежно від професійної діяльності суб'єкта та з'ясовано, що з розвитком суспільства змінюється зміст цієї діяльності, що призводить до зміни у розумінні соціальної відповідальності за виконувану роботу.

Категорію «соціальна відповідальність» розглянуто як покладання та прийняття певних обов'язків на особистість, пред'явлення вимог до неї з боку суспільства. Проте визначено широкий діапазон розуміння феномену «соціальна відповідальність» і те, що її формування і розвиток носить двосторонній характер та визначається суб'єктивними і об'єктивними передумовами [180; 213; 276; 321 та ін.].

Дослідження соціальної відповідальності як морально-правової, філософської та психологічної категорії властиво з різних точок зору багатьом наукам. Соціальна відповідальність як показник розвитку особистості, як прояв її соціальної зрілості, проявляється у потребі до самореалізації себе для суспільства, а не себе у суспільстві [5; 29; 78; 103; 202 та ін.].

Нагадаємо, що питання особистої соціальної відповідальності як відповідальності людини за свої дії перед суспільством і перед собою, спочатку розглянуті у філософсько-психологічних роботах (А. Маслоу, Е. Муньє, Д. Оллпорт, Е. Фромм, М. Хайдеггер та ін.), набувають особливе значення наприкінці минулого століття, коли приходить розуміння соціальної відповідальності у більш широкому розумінні, як-то відповідальність представників бізнесу за дотримання норм і правил, неявно визначених чи не визначених законами, у багатьох сферах життєдіяльності, що впливають на якість життя як окремих соціальних груп, так і суспільства загалом.

Для визначення рівнів особистої соціальної відповідальності (до іншого, до підприємства, до суспільства) ми скористалися методикою Н. Анненкової на оцінку особистої соціальної відповідальності, що дозволила виявити ступені сформованості зазначених рівнів.

Проведене дослідження, у якому взяли участь як студенти (242 респонденти), так і представники бізнесу та менеджменту (100 респондентів)

дозволило відзначити, що у 71,9% студентів показники загальної особистої соціальної відповідальності відповідають середньому і низькому її рівням та у 28,1% – високому.

Серед представників бізнесу та менеджменту половина респондентів (50%) належить до середнього та 36% – до високого рівня соціальної відповідальності.

Аналізуючи результати за шкалою «Я – інший», слід зазначити, що 65,7% студентів характеризуються середнім та 27,7% респондентів цієї підгрупи – високим рівнем особистої соціальної відповідальності по відношенню до іншого. У той час як у 80% представників бізнесу зафіксовано показники високого рівня особистої соціальної відповідальності. З показниками середнього та низького рівнів у цій підгрупі виявлено по 10% респондентів відповідно.

Виявлено кореляційну залежність ($r=0,2843$; $p\leq 0,01$) між віком респондентів та показниками особистої соціальної відповідальності перед «іншим».

Отже, є тенденція до підвищення рівня особистої соціальної відповідальності із віком респондентів, що визначається реально сформованими у суспільстві структурою і характером соціальних відносин.

Така складова особистої соціальної відповідальності, як відповідальність перед «іншим», безпосередньо пов'язана з перетворенням соціальної відповідальності з формальної на реальну, надає їй інтерсуб'єктного характеру, що збільшується з віком респондентів та свідчить про більш соціально зрілу особистість.

Проведення кореляційного аналізу результатів методики оцінки особистої соціальної відповідальності та 16-факторного опитувальника Р. Кеттелла [266] виявило взаємозв'язок показників моральної нормативності поведінки (фактор «G») та рівня особистого соціального ставлення до «суспільства» ($r=0,5423$; $p\leq 0,05$).

Отже, особиста соціальна відповідальність до «суспільства» визначається прийняттям загальноприйнятих моральних правил та норм, високим рівнем почуття обов'язку.

Особиста соціальна відповідальність до «іншого» має обернено пропорційну залежність з показниками емоційної чутливості (фактор «I», $r=-0,66518$; $p\leq 0,01$) та дипломатичності (фактор «N», $r=-0,51013$; $p\leq 0,05$).

Отриманий результат можна пояснити партикулярним характером суспільства, згідно з яким не завжди можливе визначення того, що добре і правильно, а потім використання цього як етичний стандарт, коли значно більше уваги приділяється зобов'язанням у рамках міжособистісних відносин та обставин, які не залежать від людини.

Проведення факторного аналізу за результатами методики оцінки особистої соціальної відповідальності та 5-факторного особистісного описувальника Р. МакКрая та П. Коста [294] дозволило визначити 2 фактори, до першого з яких увійшли показники шкали «Особиста соціальна відповідальність до іншого» (-0,92) та показники шкал «прив'язаність – відокремленість» (-0,89), «довірливість – підозрілість» (-0,83), «повага до іншого – самоповага» (-0,77), «теплота – байдужість» (-0,76), «товариськість – замкненість» (-0,74), «розуміння – нерозуміння» (-0,73).

Таким чином, респондент із високим рівнем особистої соціальної відповідальності по відношенню до «іншого» має такі особистісні якості, як товариськість, довірливість і теплота у відносинах, повага та розуміння інших.

Другий фактор утворений показниками шкал «Особиста соціальна відповідальність до компанії» (-0,82) та «наполегливість – відсутність наполегливості» (0,79), «акуратність – неакуратність» (0,74).

Проведення кореляційного аналізу виявило взаємозв'язки між рівнями особистої соціальної відповідальності та показниками нормативних ідеалів.

Слід зазначити, що високий рівень особистої соціальної відповідальності респондентів характеризується низькою значущістю для них поваги та підтримки традицій і звичаїв, незначущістю прагнення до високого соціального статусу та високою значимістю автономності і незалежності, задоволення, насолоди життям.

Загалом проведене дослідження дозволило зробити такі висновки: є тенденція до підвищення загального рівня особистої соціальної відповідальності з віком респондентів, а така складова особистої соціальної відповідальності, як відповідальність перед «іншим», безпосередньо пов'язана з перетворенням соціальної відповідальності з формальної на реальну, надає їй інтерсуб'єктного характеру, що свідчить про більш соціально зрілу особистість та інтенсивно формується зі збільшенням віку досліджуваних. Респонденти з високим рівнем особистої соціальної відповідальності по відношенню до «іншого» мають такі особистісні якості, як товариськість, довірливість, теплота до оточуючих у відносинах, повага та розуміння інших. Водночас, респонденти з високим рівнем особистої соціальної відповідальності по відношенню до «компанії» не мають високого рівня наполегливості та акуратності.

Узагальнення результатів проведеного дослідження дозволило виокремити показники та рівні сформованості соціальної відповідальності респондентів:

- початковий рівень (14,6% респондентів), що характеризується незначним обсягом знань про соціальну відповідальність; поверхневими судженнями щодо соціальної відповідальності; низьким ступенем усвідомлення соціальної відповідальності у життєвій та професійній перспективі; розгубленістю та сумнівами правильності поведінки у ситуації соціальної відповідальності; безініціативністю та уникненням ситуації соціально відповідальної поведінки; уникненням рефлексії; нейтральністю емоції, протестом проти необхідності виявляти вольові зусилля у ситуації соціальної відповідальності;

- ситуативний рівень (28,1% респондентів), що характеризується повним, але не глибоким обсягом знань про соціальну відповідальність; нестійкою оцінкою важливості соціальної відповідальності у житті особистості; низьким рівнем мотивації на формування соціальної відповідальності; відсутністю рефлексії щодо вибору та прийняття на себе відповідальності за власний вибір; короткочасним емоційним відгуком на соціальну відповідальність; переважанням зовнішніх мотивів в усвідомленні соціальної відповідальності як цінності; усвідомленням необхідності соціальної відповідальності як цінності, але без включення її до ієрархії провідних цінностей;

- актуальний рівень (39,9% респондентів), що характеризується диференційованим знанням про соціальну відповідальність; усвідомлення важливості соціальної відповідальності у відносинах з іншими людьми; сталістю рефлексії щодо вибору та прийняття на себе соціальної відповідальності за власний вибір; появою позитивних емоцій у ситуації соціальної відповідальності; демонстрацією цінності соціальної відповідальності у знайомих та незнайомих ситуаціях; визнанням соціальної відповідальності як особистої цінності;

- смислоутворюючий рівень (17,4% респондентів), що характеризується широтою та глибиною знань про соціальну відповідальність; готовністю відстоювати судження та свою думку про важливість соціальної відповідальності; орієнтацією рефлексії на смисли життя; щирістю прояву емоцій у ситуації соціальної відповідальності; усвідомленням включення соціальної відповідальності до рангу провідних цінностей.

Отримані на емпіричному етапі дослідження дані щодо соціально-психологічної специфіки соціальної відповідальності особистості в онто-, соціо- та професіогенезі були враховані при побудові та реалізації системи соціально-психологічного забезпечення процесів її формування та розвитку в умовах трансформаційного соціуму.

Висновки до розділу

У розділі розкрито специфіку психологічної діагностики соціальної відповідальності особистості; здійснено аналіз особливостей функціонування компонентів соціальної відповідальності особистості в онто-, соціо- та професіогенезі; визначено та систематизовано показники сформованості соціальної відповідальності досліджуваних; виокремлено рівні сформованості їх соціальної відповідальності та проведено диференціацію вибірки.

На *першому етапі* емпіричного дослідження здійснено аналіз особливостей функціонування компонентів соціальної відповідальності досліджуваних в онто- та соціогенезі.

Проведене анкетування досліджуваних підліткового та юнацького віку виявило такі тенденції: поняття «соціальна відповідальність» усвідомлюється, але не реалізується повною мірою; знижене значення поняття соціальної відповідальності як морально-культурної цінності з тенденцією до її девальвації та архаїзації (у неповнолітніх з асоціальною спрямованістю).

Визначено, що переважна більшість респондентів зазначених груп виявила колективістську спрямованість; провідними у життєвих ситуаціях є цінності спілкування; переважає ситуативна відповідальність, а у процесі самоуправління найменш розвиненими виявилися етапи цілепокладання, планування та корекції.

На даному етапі дослідження було проведено діагностику видів (дисциплінарна відповідальність, відповідальність за себе, відповідальність за інших, особиста відповідальність), компонентів соціальної відповідальності та локусу контролю досліджуваних.

Встановлено, що для кожного виду відповідальності характерним є зв'язок із компонентами соціальної відповідальності ($p \leq 0,05$). Дисциплінарна відповідальність пов'язана з аергічністю, результативною предметністю та взяттям відповідальності на себе. Відповідальність за себе достовірно пов'язана з емпатією та дисциплінарною відповідальністю. Відповіда-

льність за інших достовірно пов'язана з аергічністю, соціоцентричністю (соціальна мотивація), результативною предметністю та суб'єктністю, емпатією та взяттям відповідальності на себе. Особиста відповідальність достовірно корелює з такими змінними як аергічність, соціоцентричність, результативна предметність, стеничність, емпатія та взяття відповідальності на себе. Власне соціальна відповідальність достовірно пов'язана з аергічністю, соціоцентричністю (соціальна мотивація), результативною предметністю, суб'єктністю та ін.

Визначено, що у неповнолітніх соціальна відповідальність складається як окрема риса особистості, що набуває, за умови позитивного впливу чинників середовища, стійкий характер. З віком суб'єктивний контроль, як регулятор соціальної відповідальності, дедалі більше залежить від ситуаційних чинників. Підлітковий вік є пороговим у регуляції соціальної відповідальності, виявляючись як інваріантна форма (стабільна риса особистості) і як ситуативна змінна.

З'ясовано, що відповідальність є показником соціальної та психологічної зрілості, який істотно впливає на становлення та розвиток особистості, та виступає важливим регулятором організації її життєдіяльності, життєвих виборів, загальнолюдських та моральних цінностей, забезпечуючи становлення суб'єкта соціально відповідальної поведінки.

Підтверджено, що соціальна відповідальність такої соціальної групи як студентство має свої особливості. По-перше, вона часто носить нестійкий характер і залежить від ситуації; по-друге, проявляється у перевазі відповідати лише за свої вчинки та небажанні брати відповідальність за інших. З'ясовано, що у першокурсників показники соціальної зрілості, а отже, усвідомлення соціальної відповідальності, недостатньо розвинені. Випускники більшою мірою усвідомлюють соціальну відповідальність перед оточуючими та собою, відчуваючи при цьому повагу до себе як до особистості. Разом із тим, студентська молодь серед соціально значущих якостей особистості виділяє саме соціальну відповідальність, цілком усві-

домлюючи, що це відповідальність перед суспільством, пов'язана з виконанням соціальних ролей і статусів, з обов'язковим дотриманням соціальних норм.

Загалом встановлено, що у підлітковому та юнацькому віці акцент у реалізації соціальної відповідальності робиться на досягненні суспільного значущого результату, у юнацькому віці переважає суб'єктно-особистісний результат і лише у зрілому віці зв'язок між суспільно значущим та суб'єктно-особистісним результатами стає визначальним. Підтверджено, що у підлітковому віці досягненню суспільно значущого результату сприяють радикалізм і прагнення до незалежності, а реалізації суб'єктно-особистісного результату перешкоджає дратівливість. У юнацькому віці підвищенню результативного компонента соціальної відповідальності сприяє екстраверсія, сумлінність та загальний інтернальний контроль. У представників юнацького віку з більш вираженою комунікабельністю, емпатією та рівнем інтернального контролю більш вираженою є й соціальна відповідальність. У зрілому віці досягненню суспільно значущого результату сприяють товариськість, сміливість, екстраверсія.

На *другому етапі* емпіричного дослідження було розкрито особливості функціонування компонентів соціальної відповідальності особистості у професіогенезі.

Виявлено специфіку взаємозв'язків компонентів соціальної відповідальності зі стажем професійної діяльності: спостерігається інтеграція компонентів, що визначають активність та спрямованість відповідальності; визначено зростання соціоцентричних та егоцентричних мотивів відповідальності (мотиви боргу, дотримання загальноприйнятих правил і норм, уникнення неприємних ситуацій засудження).

Аналіз індивідуальних дендрограм показав семантичні зв'язки соціальної відповідальності з об'єктами категорії «види діяльності». Це підтверджує, що соціальна відповідальність є важливою якістю для виконання професійних обов'язків і досягнення намічених результатів професійної ді-

яльності. Також соціальна відповідальність має відношення до ціннісних орієнтацій та морально-ціннісних мотивів особистості фахівця, що підтверджує велика кількість семантичних зв'язків соціальної відповідальності з об'єктами категорії «цінності та потреби». До цієї категорії також входять поняття, що характеризують властивості та якості особистості (наприклад, об'єкт «воля»), що дозволяє зробити висновок про сприйняття респондентами відповідальності як внутрішньоособистісного механізму.

З'ясовано, що соціальна відповідальність особистості фахівця є фактором, який зумовлює психологічні особливості та успішність професійної діяльності: в результаті вивчення рівня суб'єктивного контролю встановлено, що інтернальність впливає на успішність вирішення професійних завдань (чим вона вище, тим ефективніше здійснюється професійна діяльність). Можливо це пов'язано з тим, що інтернали, як правило, обирають і ставлять для себе посильні завдання, реально оцінюючи свої сили, і мають здатність самостійно контролювати свою діяльність. Визначено також, що перевага цінності досягнення у професійній діяльності взаємопов'язана з рівнем інтернальності у сфері досягнень; як професійно-ділова якість соціальна відповідальність постає як системний її прояв.

Узагальнено, що соціальна відповідальність особистості у професійній діяльності розкривається у таких її компонентах: за когнітивно-оцінним – когнітивна свідомість, обізнаність та ін.; за ціннісно-нормативним – соціоцентрична мотивація, егоцентрична мотивація, регуляторна інтернальність, регуляторна екстернальність та ін.; за організаційно-діяльним – динамічна ергічність, динамічна аергічність, предметна результативність, суб'єктна результативність та ін.

На *третьому етапі* емпіричного дослідження було визначено та систематизовано показники і рівні сформованості соціальної відповідальності респондентів та проведено диференціацію вибірки.

Рівні особистої соціальної відповідальності (до іншого, до компанії, до суспільства) було виокремлено за допомогою методики оцінки особистої соціальної відповідальності (Н. Анненкова).

Проведене дослідження, у яких взяли участь як студенти, так і фахівці, дозволило визначити, що за шкалою «Я – інший» у 65,7% студентів характеризуються середнім та 27,7% високим рівнем особистої соціальної відповідальності по відношенню до іншого. У той час як у 80% фахівців зафіксовано показники високого рівня особистої соціальної відповідальності. З показниками середнього та низького рівнів у цій підгрупі виявлено по 10% респондентів відповідно. Крім того, виявлено кореляційну залежність ($r=0,2843$; $p\leq 0,01$) між віком респондентів та показниками особистої соціальної відповідальності перед «іншим». Отже, є тенденція до підвищення рівня особистої соціальної відповідальності з віком досліджуваних, що визначається реально сформованими у суспільстві структурою і характером соціальних відносин. Водночас, така складова особистої соціальної відповідальності, як відповідальність перед «іншим», безпосередньо пов'язана з перетворенням соціальної відповідальності з формальної на реальну, надає їй інтерсуб'єктного характеру та свідчить про більш соціально зрілу особистість.

Кореляційний аналіз результатів методики оцінки особистої соціальної відповідальності та 16-факторного опитувальника Р. Кеттелла виявив взаємозв'язок показників моральної нормативності поведінки (фактор «G») та рівня особистого ставлення до «суспільства» ($r=0,5423$; $p\leq 0,05$). Показано, що особиста соціальна відповідальність до «суспільства» визначається прийняттям загальноприйнятих моральних правил та норм, високим рівнем почуття обов'язку. З'ясовано, що особиста соціальна відповідальність до «іншого» має обернено пропорційну залежність з показниками емоційної чутливості (фактор «I», $r=-0,66518$; $p\leq 0,01$) та дипломатичності (фактор «N», $r=-0,51013$; $p\leq 0,05$).

Проведення факторного аналізу за результатами методики оцінки особистої соціальної відповідальності та 5-факторного особистісного опитувальника Р. МакКрая та П. Коста дозволило визначити фактори, до першого з яких увійшли показники шкали «Особиста соціальна відповідальність до іншого» (-0,92) та показники шкал «прив'язаність – відокремленість» (-0,89), «довірливість – підозрілість» (-0,83), «повага до іншого – самоповага» (-0,77), «теплота – байдужість» (-0,76), «товариськість – замкненість» (-0,74), «розуміння – нерозуміння» (-0,73). Отже, респонденти із високим рівнем особистої соціальної відповідальності по відношенню до «іншого» мають такі особистісні якості, як товариськість, довірливість і теплота у відносинах, повага та розуміння інших. Другий фактор утворений показниками шкал «Особиста соціальна відповідальність до компанії» (-0,82) та «наполегливість – відсутність наполегливості» (0,79), «акуратність – неакуратність» (0,74).

Аналіз особливостей функціонування компонентів соціальної відповідальності особистості в онто-, соціо- та професіогенезі дозволив виокремити показники рівні її сформованості у досліджуваних: початковий, ситуативний, актуальний, смислоутворюючий.

Отримані на емпіричному етапі дослідження дані щодо соціально-психологічної специфіки соціальної відповідальності особистості в онто-, соціо- та професіогенезі були враховані при побудові та реалізації системи соціально-психологічного забезпечення процесу її розвитку в умовах трансформаційного соціуму.

РОЗДІЛ 4

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ОПТИМІЗАЦІЇ ПРОЦЕСУ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЙНОГО СОЦІУМУ

4.1. Методологічні основи системи соціально-психологічного забезпечення процесу розвитку соціальної відповідальності особистості в умовах трансформаційного соціуму

Від народження людина перебуває в оточенні соціального середовища; в ході дорослішання відбувається її інтеграція у різні види діяльності: навчальну, дозвіллєву, професійну та інші, а водночас і вступ у відповідні соціальні групи. Здійснювана діяльність та навколишнє соціальне середовище здатні культивувати як позитивні, так і негативні якості, що зумовлює активізацію соціальних інститутів у пошуку нових умов, які забезпечують розвиток соціальної відповідальності та формування суспільно-корисних характеристик особистості, актуальних для наміченого вектору соціально-економічного розвитку держави [4; 50; 98; 104; 116 та ін.].

Наразі, коли результати діяльності, як духовної, так і інтелектуальної, можуть призвести до незворотних наслідків, що загрожують суспільній стабільності, особливої актуальності набуває проблема соціальної відповідальності особистості, що є результатом її свідомого самоуправління [8; 11; 35; 106; 178 та ін.].

Незважаючи на те, що початкові форми соціальної відповідальності простежуються у період первинної соціалізації, остаточне формування соціальної відповідальності особистості відбувається у ранній дорослості, зокрема, у період молодості (18-25 років). Реальний стан особистості у суспільних відносинах формує коло її обов'язків, диктує специфіку поведінки. З огляду на ці вимоги і маючи можливість вибору, молодь постає перед

необхідністю приймати на себе відповідальність за виконання своїх соціальних функцій [96; 190; 191; 200 та ін.].

Провідною діяльністю в період молодості є професійне навчання, або трудова діяльність, або обидва види діяльності одночасно. Важливу позицію в бюджеті часу молодшої людини займає і культурно-дозвілєва діяльність. У ході зазначених видів діяльності молодь освоює норми міжособистісних взаємин, а також професійно-трудова уміння. Підвищується її спроможність до творчої діяльності, а працездатність досягає максимального рівня [2; 5; 171; 190; 246 та ін.].

Аналіз залучення особистості до соціальної практики є наразі одним із актуальних напрямків наукових досліджень. Зокрема, реальне залучення молоді до соціальної практики визначається як найважливіша умова розвитку її соціальної відповідальності, що є одним із основних чинників духовно-морального розвитку особистості та її професійного благополуччя [29; 59; 119; 257 та ін.].

Запропонована нами система соціально-психологічного забезпечення процесу розвитку соціальної відповідальності особистості в умовах трансформаційного соціуму має компонентну структуру та включала цільовий, змістовний, діяльнісний, оціночно-рефлексивний компоненти і була спрямована на розвиток цінностей та моделей соціально відповідальної поведінки, зокрема завдяки цілісності навчального та розвивального процесів.

Опис цільових орієнтирів у процесі розвитку соціальної відповідальності особистості представлено у цільовому компоненті розробленої системи, який обумовлений соціальним замовленням на гармонійно розвинуту особистість та на підготовку висококваліфікованого фахівця, що має активну життєву позицію та соціальну відповідальність.

Конкретизація мети системи соціально-психологічного забезпечення процесу розвитку соціальної відповідальності особистості в умовах трансформаційного соціуму розкривається у таких завданнях: підвищення соціальної активності учасників шляхом їх залучення до діяльності закладів,

організацій, різноманітних сфер життєдіяльності міста, регіону, країни; формування сталих колективів та об'єднань просоціальної спрямованості, що базуються на засадах демократії та суб'єктності; супровід учасників у їх життєвому самовизначенні та побудові часової перспективи майбутнього, творчому пошуку, розвитку здібностей тощо.

Методологічними основами розробки системи соціально-психологічного забезпечення процесу розвитку соціальної відповідальності особистості в умовах трансформаційного соціуму слугували системно-інтегративний, аксіологічний, індивідуально-орієнтований, суб'єктно-діяльнісний, інформаційно-комунікативний, особистісно-компетентнісний підходи [14; 80; 100; 111; 164; 165; 167; 169; 181; 221; 228; 244 та ін.].

Система соціально-психологічного забезпечення процесу розвитку соціальної відповідальності особистості в умовах трансформаційного соціуму була побудована на основі принципів наступності, системності та цілісності, усвідомлення та самостійності, природовідповідності та культуровідповідності, комплексності, суб'єкт-суб'єктної взаємодії, практичної спрямованості.

Ключовою складовою діяльнісного компонента системи соціально-психологічного забезпечення процесу розвитку соціальної відповідальності особистості в умовах трансформаційного соціуму були традиційні та інноваційні форми та методи роботи: різного типу молодіжні спільноти науково-дослідної, творчої, суспільної та спортивно-оздоровчої спрямованості; виїзні навчально-методичні семінари, зокрема для учнівського та студентського активу, для учнів-випускників та студентів-першокурсників; традиційні культурно-масові фестивалі, конкурси; діяльність волонтерських ініціативних груп та загонів; тематичні виставки, екскурсії та зустрічі з цікавими людьми.

Оціночно-рефлексивний компонент системи соціально-психологічного забезпечення процесу розвитку соціальної відповідальності особистості в умовах трансформаційного соціуму дозволяв, завдяки аде-

кватному діагностичному інструментарію, оцінити відповідність результатів діяльності вимогам соціального замовлення, а саме розвиток особистості, яка має розуміння та вміння застосування соціальних норм і правил, спрямованої на взаємодію та співпрацю, яка володіє високою соціальною активністю та просоціальними життєвими цінностями, соціальною відповідальністю за результати своїх дій.

Система соціально-психологічного забезпечення процесу розвитку соціальної відповідальності особистості в умовах трансформаційного соціуму включала підготовчий, основний та заключний етапи.

Підготовчий етап передбачав інформування про сутність прав і обов'язків, про норми і правила поведінки людини в соціумі і способи її регулювання; набуття знань про найбільш важливі соціально-економічні поняття, закони, категорії.

Основний етап включав актуалізацію життєвого досвіду учасників, мотивацію соціально відповідальної поведінки, моральних прагнень до реалізації відповідальних вчинків, спонукання свідомо регулювати свої дії, створення ситуацій, що вимагають усвідомленого вибору лінії поведінки, прийняття відповідальних рішень та оцінювання їх наслідків, завдяки організації взаємодії та в ході суспільно значущої діяльності; включеність у конкурентний відбір, що вимагає демонстрації зібраності, працездатності, ініціативності, точності, дисциплінованості, готовності до прямого включення у процес управління матеріальними цінностями та людськими ресурсами тощо.

Заключний етап передбачав закріплення здобутого досвіду у різних формах суспільно значущої діяльності (науково-дослідницькій, культурно-просвітницькій, соціальному проєктуванні, студентському самоуправлінні, громадських та молодіжних організацій тощо), включення у діяльність навчальної, соціально-професійної групи та містив реалізацію набутого досвіду у різних формах діяльності, у реформуванні та управлінні діяльністю компанії, організації тощо.

Соціально-психологічний аспект залучення особистості у різні види діяльності вбачався у тому, що вона надає цілеспрямованості її розвитку, актуалізації суб'єктної позиції особистості в процесі освоєння цінностей суспільства, які, стаючи особисто значимими, реалізуються практично як особисті досягнення, що передбачає зв'язок із внутрішнім світом особистості.

Підкреслено, що процес розвитку соціальної відповідальності молоді обумовлений, з одного боку, соціально-психологічними, віковими її особливостями як соціальної групи, якій притаманні: оригінальна форма мислення, емоційна надмірність, схильність до переоцінки власних можливостей, щирість, максималізм, гіпертрофована вимогливість до оточуючих, категоричність, критичне дотримання авторитетів; з іншого боку, визначається тією суспільною мікросферою, в яку щоденно включена своєю життєдіяльністю молодь, вимогами тієї соціально-професійної групи, в якій вона має реалізовувати свої потенціали у майбутньому.

З погляду на вищезазначене, системні заходи впливу передбачали:

- сформувати позитивне ставлення до соціальної відповідальності і соціально відповідальної поведінки в цілому та у конкретній галузі діяльності;

- сформувати знання про соціальну відповідальність, про сутність прав та обов'язків, цінності, мораль, норми поведінки, допустимі та неприпустимі соціальні дії;

- створити умови, що забезпечують розвиток та саморозвиток особистості, її готовність повноцінно та морально приймати соціально відповідальні рішення.

Реалізація представленої моделі та розробленої системи соціально-психологічного забезпечення процесу розвитку соціальної відповідальності особистості в умовах трансформаційного соціуму можлива на основі дотримання класичних принципів, до яких належать принципи: систематич-

ності, наступності, усвідомлення та самостійності, практичної спрямованості та ін.

Принцип систематичності передбачає створення системи розвитку соціальної відповідальності особистості, взаємопов'язаність усіх елементів.

Принцип наступності передбачає поступовість розвитку соціальної відповідальності, проходження низки етапів, закріплення отриманих на попередньому етапі вмінь, на наступному етапі.

Принцип усвідомлення та самостійності передбачає розвиток правильного ставлення до навколишньої дійсності та відповідних переконань.

Принцип практичної спрямованості передбачає закріплення знань і навичок у процесі соціально значущої діяльності.

Слід зазначити, що соціальна криза, яка породжується соціальною інертністю молоді, дозволяє стверджувати, що низька соціальна відповідальність породжує готовність відповідати лише за події власного життя, виключаючи при цьому участь у суспільному житті країни.

Вирішити суперечність, що склалася, покликаний, зокрема, соціально відповідальний простір закладу освіти, здатний впливати на молодь за допомогою навчально-виховних і соціально-культурних технологій.

Оскільки зміст такого простору обумовлений потребами культурного розвитку, освіти та соціалізації молоді, у ньому має бути укладено різноманіття сфер та видів освітніх послуг, освітніх середовищ, які обслуговують цю вікову категорію: академічна, екологічна, дозвіллева, творча та ін. Зокрема, середовище дозвілля володіє високим виховним потенціалом і здатне надати молодій людині необхідні умови для реалізації соціальної творчості.

Система організації дозвілля молоді зумовлена її інтересами та потребами у вільний час. Досліджуючи дозвілля у структурі вільного часу, Р. Стеббінс [218] виділяє «серйозне» дозвілля, яке представляє стійкі заняття любителя (*amateur, hobbyist*) учасника громадської (само)діяльності

– волонтера (Volunteer), які захоплюють молоду людину численними можливостями та властивою їм комплексністю. «Серйозне» дозвілля сприяє особистісному зростанню, самореалізації, самоактуалізації молоді у різних видах діяльності та підвищення її соціальної відповідальності.

Соціальна активність учасників у культурно-дозвілєвій діяльності в межах запропонованої системи представлена участю у громадських рухах, молодіжних організаціях, спрямованих на захист осіб, які потребують соціальної підтримки, на розвиток міжкультурних комунікацій тощо; клубної, волонтерської та благодійної діяльності.

Наголошується, що будь-який прояв активності має неодмінно носити творчий, позитивний характер, але, в жодному разі, не деструктивний, що підриває гармонійне співіснування людства та навколишнього середовища.

Однією з форм організації культурно-дозвілєвої діяльності, що сприяла розвитку соціальної відповідальності, засвоєнню учасниками соціальних норм та формуванню необхідних соціальних якостей, а також можливою бути інтегрованою у культурно-освітній простір закладу освіти, є клуб.

Оскільки під соціальним змістом клубу розуміється роль, що виконується клубом щодо потреб суспільства, очевидним стає й той факт, що клубна діяльність, основними функціями якої є пізнавальна, комунікативна, перетворювальна та ціннісно-орієнтаційна, має низку можливостей соціалізувати дозвілля учасників, а також встановити суспільний контроль дозвілля учасників з нерозвиненими соціальними якостями.

Процес самореалізації учасників у клубній діяльності обумовлений вирішенням основного протиріччя: між досягнутим рівнем самореалізації та потребою у найбільш повній самореалізації особистості.

Самореалізація учасників за допомогою соціальної відповідальності – це напрям, який слугував відправною точкою у концепції сучасних молодіжних клубних організацій. Клубна діяльність здатна стати рушійною

силою у розвитку соціальної відповідальності учасників за умови виконання таких завдань:

- формування потреби у турботі про інших людей;
- активізація учасників у суспільному житті шляхом ефективного використання отриманих знань та здібностей;
- підвищення рівня емпатії.

Таким чином, залучення учасників до клубної діяльності сприяє як розвитку, так і прояву соціальної відповідальності, коли відбувається реалізація творчих здібностей у процесі досягнення мети, яка стоїть перед клубом як соціальним інститутом та спрямована на активну взаємодію.

Як відомо, одним із пріоритетів переходу до інноваційного соціально орієнтованого типу економічного розвитку вбачається орієнтація системи освіти на розвиток творчої соціально відповідальної особистості. Отже, використання потенціалу культурно-освітнього простору закладів освіти, зокрема, ефективна організація вільного часу учасників у вигляді клубної діяльності, здатна надати максимум можливостей для соціально активної, суспільно корисної, творчої діяльності молодих людей, що одночасно сприяє успішному розвитку таких соціально значущих якостей як толерантність, емпатія, соціальна стійкість і соціальна відповідальність.

Аналіз результатів діагностики дозволив розробити відповідну систему заходів, що має на меті вдосконалення процесу розвитку соціальної відповідальності учасників, зокрема в організації додаткової освіти за допомогою волонтерської діяльності.

Завданнями програми є:

- удосконалення соціальної відповідальності у прояві когнітивно-оцінного компонента;
- формування ціннісно-нормативного компонента соціальної відповідальності;
- розвиток організаційно-діяльнісного компонента соціальної відповідальності.

Форми організації волонтерської діяльності: індивідуальна, групова, фронтальна.

Форми організації занять: лекції, дискусії, трудова діяльність у пошуково-дослідній групі, розробка соціальних проєктів, майстер-класи, круглий стіл, красзнавчі читання, семінари та ін.

Програма щодо вдосконалення процесу розвитку соціальної відповідальності молоді в організації додаткової освіти за допомогою волонтерської діяльності, запропонована в межах розробленої системи, була побудована на таких принципах: цілеспрямованості, науковості, доступності, усвідомлення та активності, наочності, індивідуального та групового підходу, поваги до особистості, вибору адекватних методів та форм соціально-психологічної роботи.

Крім того, зазначена програма у межах розробленої системи ґрунтувалася на засадах волонтерської діяльності: самоуправління, добровільності, законності, безперервності та систематичності, усвідомлення особистісної та соціальної значущості своєї діяльності, відповідального ставлення до діяльності.

Програма включала такі основні напрямки діяльності:

- організація та участь у пошуково-дослідних проєктах;
- організація та проведення екскурсійної діяльності;
- організація та участь у проєктах архівної діяльності;
- організація та участь у проєктах з експозиційно-виставкової діяльності;
- організація та проведення різноманітних тематичних свят.

Програма щодо вдосконалення процесу розвитку соціальної відповідальності учасників через волонтерську діяльність, що входила у систему соціально-психологічного забезпечення цього процесу складалася з трьох етапів:

I етап включав формування, об'єднання і комплектування волонтерської групи, розстановку пріоритетів, розподіл соціальних ролей усередині групи, первинне планування діяльності.

II етап передбачав занурення у різноманітну діяльність, спрямовану на досягнення поставленої мети та вирішення завдань з опосередкованим використанням методів, форм, засобів реалізації програми; підготовку та проведення заходів, аналіз та самоаналіз виконаної роботи.

III етап передбачав підбиття підсумків виконаної роботи, аналіз та самоаналіз розвитку соціальної відповідальності в ході реалізації програми.

Слід зазначити, що суб'єктам процесу розвитку соціальної відповідальності учасників необхідно пам'ятати такі рекомендації:

- урахування соціально-психологічних характеристик учасників;
- урахування особливостей та принципів волонтерської діяльності;
- співвідношення у роботі критеріїв (компонентів) розвитку соціальної відповідальності учасників;
- дотримання відповідних умов проведення заходів, що становлять дотримання правил та принципів діяльності організації додаткової освіти.

З погляду на вищезазначене важливим вбачалося розкриття особливостей актуалізації соціальної відповідальності у межах творчого акту.

Для актуалізації соціальної відповідальності у межах творчого акту як творення себе у собі і у світі набувають значення такі властивості учасників: здатність відрізнити головне від другорядного; вміння чітко представляти та формулювати інтереси кожного учасника; прагнення спиратися на власні сили; здатність ризикувати (вимірювати та визначати ризики); вміння опрацьовувати інформацію; емоційна зрілість і стійкість, опора на вищі емоційно-цінні установки та норми; вміння підходити до проблеми з різних точок зору; готовність до змін (антикризовий підхід, передбачливість); реалістичність (адекватне сприйняття дійсності); спостережливість; прагнення вийти з проблемної ситуації, побачити її у контексті більшої су-

купності явищ; взаєморозуміння; розуміння логіки та перспектив розвитку; вміння отримувати позитивний досвід з того, що відбувається (у тому числі з помилок); оптимізм; критичне ставлення до себе.

Це не повний перелік особистісних властивостей, що опосередковує процес розвитку соціальної відповідальності учасників. Крім того, коли ми починаємо міркувати про збіг або розбіжність тих чи інших проявів соціальної відповідальності (безвідповідальності) особистості, про транспарентність названих вище властивостей учасників, то виявляється, що існують: несумісність та розбіжність різних властивостей учасників; певна різниця понять «збіг» і «сумісність». Більше того, сумісність може бути повною та частковою, у зв'язку з чим збіг правомірно розглядати як прояв повної сумісності. Часткова сумісність характеризується не збігом (ідентичністю) характеристик (властивостей) предмета, а їх взаємною доповнюваністю [11; 208; 216; 249 та ін.].

Якщо використовувати фундаментальний принцип взаємної доповнюваності, то можна виявити процесуальний характер феномену соціальної відповідальності, яка не є статичною рівновагою між інтересами, цінностями самої особистості та суспільства. Така рівновага динамічна, тобто постає як процес постійного узгодження інтересів особистості та суспільства, регулярної їх верифікації, переоцінки ціннісних координат, у межах яких таке узгодження відбувається [72; 105; 106 та ін.].

Соціальна відповідальність особистості не зводиться до її відповідальності за свої вчинки, вона набагато ширша і глибша, оскільки включає у себе, крім цього, апріорний момент узгодження почуття цінності та суджень про цінність, розуміння інтересів і потреб.

З'ясування мотиваційної сторони дії, що передує самій дії, є неодмінною умовою адекватного розуміння соціальної відповідальності особистості.

Особистість прагне до самоствердження через свої вчинки і їй властиво здійснювати таке самоствердження. З цього не випливає, що особис-

тість перебуває в антогоністичному протистоянні з суспільством, а її логічний акт ствердження («так, це так, це відповідає моїм інтересам» тощо) повинен виводитися з апетивних реакцій, а логічний акт заперечення («ні, це не так, це – не для мене» тощо) – з репульсивних реакцій.

Заперечуючи проти психологізації питання про творчі (суб'єктні) здібності особистості, вчені вважають, що суб'єктні властивості мають бути спрямовані те що, щоб бути гідним членом суспільства [14; 181; 221; 268 та ін.]. Отже, ми стикаємося з ще одним аспектом інтерпретації особистої соціальної відповідальності – особистою гідністю.

Таким чином, зміст поняття «збіг» (принципів, форм, способів соціальної дії особистості та суспільства) нерозривно пов'язаний з категорією гідності. Бути соціально відповідальним означає бути гідним членом суспільства. У категорії «гідність» привертає увагу структура терміну, що вказує на апріорну природу соціальної відповідальності особистості, яку не можна ототожнювати з будь-якою санкцією (покаранням або винагородою) [173; 221 та ін.]. У зв'язку з цим доречно припустити її альтруїстичну (безкорисливу) природу. Якщо ми приймемо таке припущення, то стає очевидною соціально-онтологічна різниця між соціальною відповідальністю особистості, яка здійснює творчий акт, та особистістю, що керується при здійсненні творчого акту мотивами користі та егоїзму.

Соціальна відповідальність особистості може (і має) регламентуватися нормами права. Проте виникає закономірне питання про те, як регламентувати соціальну відповідальність особистості, якщо за своєю природою вона альтруїстична. Навряд чи можна заперечувати припущення про альтруїстичну природу реальної соціальної відповідальності особистості тільки на тій підставі, що всі наші судження (у тому числі про цінність) мають певну логічну примусовість, а наш власний інтерес для нас первинний. Проте так само було б передчасним виведення альтруїстичної природи феномену особистої соціальної відповідальності з моралі, яка, як відомо, є продуктом

історичного розвитку суспільства і тому по відношенню до особистості виступає як щось зовнішнє, що знову-таки логічно примушує.

Отже, повертаємося до поняття сумісності. Сам зміст цього поняття вказує на спільний характер регламентації. Регламентувати соціальну відповідальність лінійно, зверху-вниз об'єктивно безперспективно, оскільки за таким характером регламентації знімається проблема сумісності (інтересів та цінностей особистості та суспільства). Такий підхід містить загрозу конфлікту, що і відбувається на поверхні соціальних відносин [36; 37 та ін.].

Коли за соціальних біфуркацій руйнуються довіра, взаєморозуміння, причетність, відбувається аберація ціннісних орієнтацій особистості, коли поняття «авторитет влади», «дисципліна» перестають бути ціннісними поняттями (установками). В одних випадках така аберація має спонтанний характер, в інших – перманентний. Не слід забувати й про те, що саме відповідність цілей та способів дій особистості, суспільства та влади є основною умовою для розвитку реальної та формальної соціальної відповідальності. Інакше кажучи, прагнення розвивати особисту соціальну відповідальність шляхом надання максимально суспільного характеру творчому акту не є гарантією досягнення поставленої мети.

Є й інший рівень розвитку соціальної відповідальності особистості – міжособистісна взаємодія. Тут також постійно виявляється розбіжність цілей та засобів їх досягнення, які використовує кожна зі сторін соціальної взаємодії. Класичними прикладами стали ситуації, коли делеговані співробітникам права не збігаються з переліком зобов'язань, встановлених раніше за них та до них. Все це прояви деформації міжособистісних комунікацій [5 та ін.].

Велике значення у розвитку соціальної відповідальності особистості має виважене (адекватне) ставлення як до себе, так і до об'єкта (суб'єкта) своєї соціальної (взаємно) дії. Так само, як абсолютизація об'єктивної сто-

рони міжособистісних відносин може призвести до моральних збочень, до них може призвести і абсолютизація їх суб'єктивної сторони.

Моральне значення вчинку визначається не тільки суб'єктивними актами, а й тим, на що вони спрямовані. Надмірна турбота про себе породжує фарисейство. Воно полягає в тому, що людина робить добро заради добра, зосереджує увагу не стільки на коханій істоті, скільки на тому, щоб я була доброю, праведною, справедливою. Правило «чини так, щоб ти міг поважати себе» не тотожне правилу «стався до іншого так само, як ти хотів би, щоб він ставився до тебе». У першому випадку йдеться про самоповагу, тобто визнання власної гідності, у другому – про елементарний розрахунок (придбання іміджу, статусу, авторитету). Однак самоповага може увійти в суперечність із повагою – ставленням до тебе з боку оточуючих. У зв'язку з цими міркуваннями про гідність особистості (як основи формування її соціальної відповідальності) виникає питання: що відбувається з особистістю в умовах жертвності, коли особистість абсолютизує об'єкт свого соціального зв'язку, коли вона повністю відмовляється від себе заради ближнього. Колишні уявлення про забуття власного Я як прояв альтруїзму неспроможні. Альтруїзм зовсім не є жертвним ставленням, він не тотожний фанатизму. Безкорисливість, що лежить в основі альтруїстичної поведінки, означає лише те, що людина не бажає власного благополуччя на шкоду та за рахунок інших. Проте вона, будучи соціально відповідальною, не може (і не повинна) відмовлятися від свого Я заради «Ти», «Вони», «Ми». Соціальна відповідальність передбачає бажання та вміння особистості вирішувати (усувати) виникаючі між Я і «Ти», «Ми» та «Вони» протиріччя до загальної (а не односторонньої) користі для всіх. Саме в такому («взаємовигідному») вирішенні проблеми полягає функція соціальної відповідальності.

Основним предикатом гідності особистості є її моральний суверенітет. Це означає, що особистість повинна бути в змозі самостійно і відповідально робити моральний вибір, вибирати ціннісні орієнтири, формулюва-

ти їх як мотиви власної поведінки. І хоча благих побажань (намірів) явно недостатньо, саме духовна домінанта є головною основою для розвитку особистості, її здатності до здійснення творчого акту та її соціальної відповідальності.

Отже, особливу роль у розвитку соціальної відповідальності відіграє свобода особистості, тобто особиста автономність, обумовлена її духовним розвитком. Відповідальність особистості не лише за мотиви своєї поведінки, а й за об'єктивний зміст вчинку, за його здійснення та наслідки можна обґрунтувати ще й таким чином. Соціальна відповідальність можлива лише у тому випадку, якщо існує свобода дії; відповідати можна лише за те, що перебуває у владі людини. Свобода волі полягає в тому, що Я є творчим джерелом своїх бажань і рішень, не вимушена до їх прояву ні зовнішніми умовами, ні своїм емпіричним характером. Зовсім інший характер має свобода дії: вона існує там, де бажання і рішення, що виникли, не зустрічають перешкоди для свого здійснення. У контексті цих міркувань виникає питання: чи буде людина, яка керується добрими намірами, але порушує закон, встановлений без її участі, відповідальна за таке порушення. З правової точки зору – так, з точки зору духовно-моральної та соціальної відповіді може бути надана в залежності від того, який саме закон вона порушила, якою мірою порушений нею закон відповідає її суб'єктивним цінностям і об'єктивним інтересам, так само як і цінностям та інтересам інших людей. Предметність закону та його форма – поняття різні. Предметність закону полягає у громадському визнанні особистості, її інтересів та цінностей. Форма ж закону може бути не тільки абстрактною, а й вельми суперечливою. Звідси випливає, що, з одного боку, соціальна відповідальність особистості є її здатністю здійснювати творчий акт щодо ефективного проектування своїх цінностей та інтересів у світ свого буття. З іншого боку, соціальна відповідальність – це також сприйняття та засвоєння цінностей та інтересів зовнішнього світу у вигляді роботи зі смислами. Для цього особистість має бажати та вміти долати загрози духовного та соці-

льного відчуження та соціального партнерства, залишатися активним учасником системи соціальної взаємодії.

Кожен новий ступінь у розвитку суспільства породжує свої проблеми, суперечності та кризові ситуації, вирішення яких потребує нових підходів. У свою чергу, інформаційне суспільство висуває на передній план соціокультурні питання. Соціальна відповідальність особистості є її здатністю здійснювати творчий акт щодо ефективного проектування своїх цінностей та інтересів у світ свого буття. З іншого боку, соціальна відповідальність – це також сприйняття та засвоєння цінностей та інтересів зовнішнього світу у вигляді роботи зі смислами. Для цього особистість має бажати та вміти долати загрози духовного та соціального відчуження, залишатися активним учасником системи соціальної взаємодії [173; 199; 235 та ін.].

В якості засобу розвитку соціальної відповідальності було обрано соціальне проектування, під яким розуміється обґрунтоване конструювання соціального об'єкта як стану та як процесу, що відповідає заданим вимогам та намічається до побудови у близькому чи віддаленому майбутньому.

Соціальне проектування – це проектування соціальних об'єктів, соціальних якостей, соціальних процесів та відносин. На відміну від проектування технічних об'єктів, при зміні яких не враховується суб'єктивний фактор, при проектуванні соціальних об'єктів цей фактор має враховуватися насамперед.

Об'єкт соціального проектування – організація соціальних зв'язків, відносин в усіх галузях і всіх рівнях життєдіяльності суспільства, а також її складові.

Відповідно до цього визначено соціальний проєкт – це виражена у відповідній знаковій формі (словесний опис, блок-схеми, графи, матриці, мережі взаємодії та ін.) ідеальна модель сконструйованого відповідно до заданих вимог та наміченого до побудови соціального об'єкта.

Стратегічною метою соціального проєктування є створення оптимальної організації колективних відносин з урахуванням об'єктивних умов життєдіяльності різних соціальних груп.

Суб'єктом соціального проєктування є різні носії управлінської діяльності – як окремі особистості, так і організації, трудові колективи, соціальні інститути тощо, які мають на меті організоване та цілеспрямоване перетворення соціальної дійсності.

Необхідна атрибутивна сторона суб'єкта проєктування – його соціальна активність, безпосередня участь у процесі проєктування. Від знання та вміння, творчості та майстерності, культури та рівня мислення суб'єкта проєктної діяльності, від конкретних здібностей молоді аналізувати та синтезувати інформацію та видавати оригінальні ідеї багато в чому залежить якість розроблених моделей та проєктів.

Параметри соціального проєктування:

- суперечливість соціального об'єкта;
- багатовекторність розвитку соціального об'єкта;
- неможливість опису соціального об'єкта кінцевим числом термінів будь-якої соціальної теорії (принципова неформалізованість);
- багатфакторність буття соціального об'єкта;
- наявність безлічі суб'єктивних складових, що визначають співвідношення належного і сутнісного щодо розвитку соціального об'єкта;
- суб'єктивні чинники формування соціального очікування, соціального прогнозу та соціального проєктування;
- фактори, що визначають різні критерії оцінки зрілості розвитку соціального об'єкта.

Соціальне проєктування – це модель соціального впливу і практична реалізація цього впливу, тому вона має також об'єктивні передумови, які роблять цю дію необхідною і соціально значущою.

Можна виділити такі передумови соціального проєктування:

- суспільна потреба у цілеспрямованій зміні та розвитку тих чи інших соціальних систем чи соціальних об'єктів, їх властивостей чи взаємовідносин;

- соціальна необхідність у подоланні стихійного розвитку соціальних процесів та забезпечення їх спрямованості в галузь задоволення соціальних потреб;

- потреба в реалізації соціальної творчості;

- соціальна необхідність у планомірному, передбачуваному, прогнозованому та керованому розвитку соціальних систем та процесів;

- потреба у створенні динамічних соціальних систем, що характеризуються збалансованістю відносин усередині самої системи та гармонізацією відносин з іншими системами;

- орієнтація на оптимальні форми буття соціальної системи, її ефективності, раціональності;

- соціальна потреба в реалізації конструктивного характеру соціальних процесів;

- соціальна потреба у зниженні рівня соціальної деструкції, рівня соціальної ентропії, невпорядкованості, неорганізованості та нестабільності.

Соціальний проєкт, як комунікат, є системою особливих знаків, підібрано розташованих і пов'язаних певною залежністю, свідомо розроблених науково обґрунтованих характеристик, що дають конкретні знання про майбутній бажаний стан соціальної системи або процесу.

Слід відзначити, що соціальний проєкт є прескриптивною (приписуючою) моделлю. У проєкті відображено майбутній бажаний стан системи, що виникає за певних дій людей, наявності певних фінансових, трудових, матеріальних та інших ресурсів, у тому числі інтелектуальних, пізнавальних, евристичних, ціннісних [176].

У проблемне поле соціального проєктування потрапляють об'єкти різної природи:

- об'єкти, що піддаються організованому впливу: елементи, підсистеми та системи матеріального та духовного виробництв (засоби та предмети праці, соціальна технологія, техніка як сукупність знарядь праці, засоби життя, духовна культура, соціальна діяльність тощо);

- людина як суспільний індивід і суб'єкт історичного процесу соціальних відносин з її потребами, інтересами, ціннісними орієнтаціями, установками, соціальним статусом, престижем, ролями в системі відносин;

- різні елементи та підсистеми соціальної структури суспільства (трудові колективи, регіони, соціальні групи тощо);

- різноманітні суспільні відносини (політичні, ідеологічні, управлінські, естетичні, моральні, сімейно-побутові, міжособистісні тощо);

- елементи способу життя (життєві позиції, способи життєдіяльності, якість та стиль життя тощо).

Центральний аспект соціального проєктування – розробка оптимальних параметрів соціальних зв'язків та їх організаційних форм, засобів та умов доступу до значущих для життєдіяльності суб'єктів об'єктів, механізмів розподілу цінностей, його принципів, засобів соціального контролю та стимулювання соціальної активності суб'єктів, способів участі у спільній життєдіяльності як засобів утвердження потреб, інтересів, засобів зняття соціальної напруженості, механізмів соціального просування, соціальної структури тощо.

Оскільки соціальні відносини реалізуються завдяки діяльності суб'єктів, остільки самі суб'єкти як носії зв'язків також проєктуються виходячи з їхнього місця, ролі, функцій у системі соціальних зв'язків, впливу на них, ефективної участі в них.

Таким чином, основною кінцевою стратегічною метою соціального проєкту є створення оптимальної організації колективних відносин з урахуванням об'єктивних умов та життєдіяльності різних соціальних груп.

Етапи проєктування – система прийомів, методів, правил, процедур, операцій створення соціального проєкту.

Загальноприйнятою є така схема здійснення соціального проєктування: з'ясування проблеми (проблемна ситуація); соціальне замовлення; соціальний паспорт; цілі проєкту; завдання проєкту; розвідувальний прогноз; нормативний прогноз; верифікація та коригування; модель; конструкт; проєкт.

З'ясування проблеми. Предметна проблемна ситуація (організаційна, соціальна) – певне соціальне протиріччя, що потребує організації цілеспрямованих дій щодо його усунення чи вибору однієї з можливих альтернатив соціального розвитку.

Соціальне замовлення. Замовлення виступає як певна соціальна установка на розробку конкретних заходів щодо реалізації матеріальних і духовних потреб людей, розв'язання протиріч, пошуку компромісу. Соціальне замовлення формується в процесі усвідомлення необхідності вирішення соціальної проблеми, що виникла, без чого неможливе подальше ефективне функціонування та розвиток спільності, успішне просування вперед.

Паспортизація об'єкта – отримання точних даних про систему, процес чи явище, опис їх стану, функціонування та розвитку. Паспорт – це зведений документ, у якому відображаються кількісні та якісні параметри системи, що впливають на функціонування та розвиток, проводиться аналіз структури елементів.

Цілі. Ціль є детермінантою початку будь-якої діяльності. Справжнє розуміння суб'єктами мети – запорука успіху. Процес побудови мети відповідає у мисленні процесу практичної діяльності. Цілепокладання включає в себе три основні ланки:

- відображення потреби (мотив);
- відображення шляхів та способів її задоволення (планування, програмування дій);
- відображення кінцевих результатів, наслідків (прямих та побічних, бажаних та небажаних).

Обґрунтування мети має починатися з визначення дії, яку слід вжити; у кожній із встановлених цілей потрібно виділити найважливіший результат; вказати терміни передбачуваного досягнення мети; визначити витрати на досягнення мети та окремо на матеріали та обладнання; встановити контрольні критерії, які можуть свідчити про те, що мету досягнуто, забезпечити впевненість у тому, що діяльність, спрямована на досягнення мети, контролюється тим, хто ці цілі встановив.

Формулювати мету можна у різний спосіб, зокрема і графічно. «Дерево цілей» – це пов'язаний орієнтований граф, що виражається відносинами між різними цілями, їх оцінками, етапами та проблемами їх досягнення.

Побудова «дерева цілей» вимагає детального вивчення соціального замовлення, проблемної ситуації, об'єктів проєктування, зовнішніх умов, матеріально-технічних, фінансових, трудових, енергетичних та інших ресурсів, систем обмежень тощо. Важливо вже на стадії визначення цілей передбачити всі протиріччя між ними та уникнути подальших конфліктів, тобто вже на цьому етапі проєктування необхідно встановити причини несумісності цілей, намітити шляхи їх усунення.

Перед кожною системою висуваються відразу кілька цілей. Одну з них важливо конструювати як головну, узагальнюючу, на досягнення якої спрямоване функціонування всієї системи.

Завдання. Після визначення цілей, спираючись на них, важливо встановити основні завдання, які стоять перед системою. Завдання – це формулювання індивідуальної чи суспільної потреби, яка чекає на своє задоволення. Завдання проєктування формуються з урахуванням ретельного вивчення стану системи, її матеріальних, трудових, фінансових ресурсів, і нормативів, задоволення певних соціальних потреб. Щоб завдання «працювали», вони мають бути виражені конкретно, за допомогою певних індикаторів: приватні завдання не мають бути розчинені у загальних; їх не

можна надмірно деталізувати, сковувати ініціативу суб'єкта соціального проектування.

Прогнозування – один із найважливіших етапів проєктної діяльності. Прогнозування у широкому сенсі – передбачення, отримання будь-якої інформації про майбутнє. У вузькому значенні – спеціальне наукове дослідження, предметом якого є перспективи розвитку явищ.

Соціальне прогнозування – це передбачення тенденцій та перспектив можливого розвитку соціальних систем, об'єктів, суспільних явищ, процесів. Об'єктом соціального прогнозування можуть бути всі соціальні системи, всі явища, які є у суспільстві. Головне завдання прогнозування – наукова розробка прогнозів. Нагадаємо, що прогноз – це науково обґрунтоване судження про можливі стани об'єкта в майбутньому або про альтернативні шляхи та терміни їх здійснення. Прогноз описує майбутнє стан системи. Прогноз як пізнавальна модель має дескриптивний (описовий) характер [69; 303; 304 та ін.].

В основі прогнозування лежать три взаємодоповнюючі джерела інформації про майбутнє: екстраполяція в майбутнє тенденцій, закономірностей розвитку, які добре відомі в минулому та сьогоденні; моделювання об'єктів дослідження, подання їх у спрощеній формі, схематичному вигляді, зручному для отримання висновків прогнозного характеру; прогнозна оцінка експерта.

У дослідженні використовувалися такі способи розробки прогнозів, що доповнюють один одного: анкетування (інтерв'ювання, опитування); екстраполювання та інтерполювання – побудова динамічних (статистичних та логічних) рядів розвитку показників прогнозованого процесу; моделювання – побудова пошукових та нормативних моделей з урахуванням ймовірної та бажаної зміни прогнозованого об'єкта. Слід наголосити, що прогнозування є складовою процесу розробки соціального проєкту; у відриві від проєктування прогнозування втрачає свій практичний зміст. Соціальне прогнозування дозволяє враховувати різні варіанти руху та розвитку соці-

альних систем. Вироблення вірних прогнозів дозволяє зробити досконалішим управління, ефективним – проектування.

Створення проекту загалом. Упродовж шести місяців досліджувані готували свої соціальні проекти. За цей час вони провели аналіз актуальних проблем місцевої спільноти в рамках своєї майбутньої спеціальності, підготували та науково обґрунтували свої пропозиції щодо вирішення цих проблем, розробили програму своєї участі у вирішенні проблем.

Отже, в якості провідного засобу формування соціальної відповідальності учасників системи соціально-психологічного забезпечення процесу розвитку соціальної відповідальності особистості в умовах трансформаційного соціуму було обрано соціальне проектування, під яким розуміється обґрунтоване конструювання соціального об'єкта як стану та як процесу, що відповідає заданим вимогам та намічається до побудови в близькому чи віддаленому майбутньому. Соціальне проектування – це проектування соціальних об'єктів, соціальних якостей, соціальних процесів та відносин. На відміну від проектування, наприклад, технічних об'єктів, при зміні яких не враховується суб'єктивний фактор, при проектуванні соціальних об'єктів цей фактор враховується насамперед. Об'єкт соціального проектування – організація соціальних зв'язків, відносин в усіх галузях і всіх рівнях життєдіяльності суспільства, а також її складові. Стратегічною метою соціального проектування є створення оптимальної організації колективних відносин з урахуванням об'єктивних умов життєдіяльності різних соціальних груп. Необхідна атрибутивна сторона суб'єкта проектування – його соціальна активність, безпосередня участь у процесі проектування. Від знання та вміння, творчості та майстерності, культури та рівня мислення суб'єкта проектної діяльності, від конкретних здібностей учасників аналізувати та синтезувати інформацію та видавати оригінальні ідеї залежить розвиток їх соціальної відповідальності.

4.2. Зміст та ефективність системи соціально-психологічного забезпечення процесу розвитку соціальної відповідальності особистості в умовах трансформаційного соціуму

Загальна кількість учасників на формувальному етапі дослідження становила 762 особи віком від 15 до 28 років з початковим та ситуативним рівнями соціальної відповідальності – 458 учасників склали експериментальну групу і 304 учасника – контрольну групу. Відбір учасників у групи відбувався за принципом добровільності.

Формувальний етап дослідження був присвячений реалізації моделі розвитку соціальної відповідальності та розробленої на її основі системи соціально-психологічного забезпечення процесу розвитку соціальної відповідальності особистості в умовах трансформаційного соціуму. Вся експериментальна діяльність будувалася з наступних завдань: виробити позитивне ставлення учасників до відповідальної поведінки, домогтися усвідомлення ними сутності вимог, що пред'являються суспільством; сформувавши знання про соціальну відповідальність, про сутність прав та обов'язків особистості, цінності, про мораль, норми поведінки, моральність, про допустимі та неприпустимі соціальні дії; створити умови для набуття досвіду відповідальної поведінки у рамках соціально значущої діяльності.

Термін реалізації системи соціально-психологічного забезпечення процесу розвитку соціальної відповідальності учасників становив 1 рік у режимі – 1 захід на тиждень. Було передбачено такі форми організації заходів протягом місяця – 1 заняття з формування знань про соціальну відповідальність, про сутність прав та обов'язків особистості, цінності, мораль, норми поведінки, моральність, про допустимі та неприпустимі соціальні дії; 1 дозвілєвий захід (за інтересами); 1 соціально-комунікативний захід (у формі квесту, майстер-класу для різних груп учасників та ін.); 1 захід у вигляді волонтерства з метою створення умов для набуття досвіду відповідальної поведінки у рамках соціально значущої діяльності. Загалом

система соціально-психологічного забезпечення процесу розвитку соціальної відповідальності включала більше 50 заходів на рік.

Таким чином, крім основних тренувань організовувалися 4 спільні заходи різної спрямованості на місяць (по одному на тиждень).

Активні форми організації занять із формування соціально-правових знань: ділова гра, міні-лекції, тренінги, мозковий штурм, рольова гра, інтерактивне обговорення ситуацій, кейс-stady та ін.

Форми організації дозвіллевих заходів загалом були спрямовані на розвиток відповідального ставлення до себе та оточуючих та залежали від інтересів учасників.

До програми було включено 12 занять, спрямованих на розвиток соціальної відповідальності учасників. Вони об'єднані у чотири блоки: нормативно-правовий, комунікативний, дозвіллевий, сімейний. Жоден із цих блоків програми сам по собі недостатній для розвитку соціальної відповідальності учасників, і саме їх комплекс надавав необхідний ефект.

Організація роботи будувалася таким чином, що кожна нова зустріч закріплює досвід попередньої, повторює певні процедури та ритуали. Це створює атмосферу безпеки, впевненості та психологічного комфорту.

Система соціально-психологічного забезпечення процесу розвитку соціальної відповідальності була спрямована на посилення позитивної ідентифікації з іншими учасниками, стимулювання опору негативному тиску, розвиток почуття справедливості та взаєморозуміння, розширення соціальних контактів та кордонів.

Важливим елементом системи був вибір зон соціальної відповідальності. Одна група учасників проводила гру, майстер-клас, свято чи квест, інша – стежила за порядком та часом, третя – збирала групу та готувала матеріал для заходів.

Зупинимося більш детально на основних змістовних напрямках системи соціально-психологічного забезпечення процесу розвитку соціальної відповідальності особистості в умовах трансформаційного соціуму.

Заняття з формування знань про соціальну відповідальність, про сутність прав та обов'язків особистості, цінності, про мораль, норми поведінки, моральність, про допустимі та неприпустимі соціальні дії (когнітивно-оцінний критерій). Кожне заняття складалося з 4-5 модулів. Кожен модуль мав логічний початок, продовження та фінал. Заняття будувалися з урахуванням чергування теоретичного та практичного матеріалу.

Вітання. Цей модуль включає привітання всіх учасників групи, пояснення теми заняття і завдань, які необхідно виконати на заняття. Метою даного етапу було створення позитивного налаштування на заняття, розвиток навичок соціально відповідальної поведінки.

Привітання дозволяло згуртувати групу, підвищити загальну активність, створити атмосферу для початку основної теми заняття. Основний модуль включав міні-лекцію, на якій ведучий лаконічно і зрозуміло передавав досить великий обсяг нової інформації. Ведучий був модератором, який допомагав досягти загального розуміння ключових моментів, пояснював основні терміни, задавав зручний стиль спілкування. Методи, що використовувалися для активізації засвоєння учасниками необхідних знань:

- мозковий штурм, групова робота, внаслідок якої відбувалося народження нових та оригінальних ідей;

- рольові ігри, що дозволяли відпрацювати конкретну навичку; рольова гра допомагала закріпити теоретичні знання та перейти до застосування вивченого теоретичного матеріалу на практиці. Вона спрямовувалася на зростання активності учасників групи;

- ділові ігри, в ході яких відбувалося прийняття рішень у спеціально змодельованій соціальній ситуації, що вимагало аналізу та вироблення алгоритму оптимальних дій;

- інтерактивне обговорення – соціальна взаємодія учасників групи для здобуття нового досвіду чи знання;

- кейс-study – групове дослідження ситуацій, аналіз сутності проблеми, пошук можливого рішення, вибір найкращого рішення тощо.

Школа спілкування. Цей модуль був спрямований на розвиток конструктивних комунікативних навичок, освоєння соціально прийнятного стилю спілкування та вдосконалення уміння продуктивно спілкуватися. У рамках даного модуля ефективно застосовувалися ігрові вправи, оскільки гра – це модель життєвої ситуації, в процесі якої набувався необхідний досвід. Гра надавала можливість знаходити ефективні форми взаємодії учасників один з одним і виправляти помилки у штучній ситуації, а надалі уникати подібних помилок у реальному житті.

Творча діяльність. Мета цього модуля – активізувати здатність діяти відповідально у ситуаціях новизни та невизначеності. Для проведення даного модулю важливою була доброзичлива атмосфера, заохочення та позитивна оцінка ведучим кожного учасника групи.

Цей модуль включав:

- творчі ігри, які допомагали розвивати творче мислення та уяву в атмосфері групового азарту. Творча гра ставила перед учасниками групи нестандартне завдання, що змушувало відволіктися від буденності та прямолінійного мислення та вимагало відповідальності;

- ігри-змагання – командні ігри (склад команди не більше п'яти осіб), розвивали уміння працювати у команді та досягати єдиного командного результату, відстоювати свою позицію та встановлювати соціальні контакти;

- метод фокальних об'єктів – завдання щодо вдосконалення та доопрацювання простих речей із застосуванням нестандартного мислення;

- ігрові вправи – спрямовані на розвиток креативності (дивергентного мислення). У ході таких вправ учасники висловлювали незвичайні ідеї, пропонували оригінальні рішення, відхилялися від традиційних схем мислення.

Завершення. Цей обов'язковий модуль включав рефлексію заняття, обговорення, що сподобалося, що запам'яталося і прощання.

Модуль дозволяв сформулювати та закріпити загальні враження учасників групи про заняття, акумулювати позитивний досвід та нейтралізувати негативний.

Процес завершення заняття включав:

- зворотний зв'язок – отримання реакцій (емоційних і раціональних) про заняття;

- резюме – вербалізація того корисного, що отримали учасники групи;

- прощання – емоційна точка, фіксування того позитивного, що отримали учасники групи.

Заняття з формування знань про соціальну відповідальність, про сутність прав та обов'язків особистості, цінності, про мораль, норми поведінки, моральність, про допустимі та неприпустимі соціальні дії були необхідні для успішної адаптації та інтеграції до системи суспільних відносин, розвитку особистісних ресурсів.

Дозвілєві заходи. До системи було включено заходи різної спрямованості: інтелектуально-естетичні, спортивні, екскурсійні. Відповідно до спрямованості системи соціально-психологічного забезпечення процесу розвитку соціальної відповідальності учасників формувалася тематика дозвілєвих заходів, спрямована на освоєння цінності соціальної відповідальності.

При організації дозвілля необхідно враховувати, що це зона активного спілкування, яка має задовольняти потреби у контактах. Такі заходи створювали сприятливу атмосферу для усвідомлення себе, своїх якостей, переваг та недоліків у порівнянні з іншими учасниками.

Організацію відповідального дозвілля мало різні функції:

- просвітницьку, де відбувається пізнання нового у найрізноманітніших галузях знання;

- професійну, де набуваються знання і розвивають здібності для певного виду діяльності;

- рекреаційну, оскільки правильно організоване дозвілля допомагає зняти напругу, в рамках нього відбувається відновлення і відтворення втрачених сил;

- гедоністичну, коли учасники отримують задоволення від найрізноманітніших дозвіллевих заходів, дізнаються про щось нове і отримують можливість творити на цій основі.

До культурно-дозвіллевої діяльності було включено й відпочинок, й розваги. Відпочинок поділявся на активний та пасивний. Пасивний відпочинок характеризується станом спокою, який знімає втому та відновлює сили, допомагає отримати емоційну розрядку. Це відвідування кінотеатру, концертів духовної музики, народної творчості, відвідування виставок та музеїв. Активний відпочинок включав проведення туристичних походів, турнірів тощо. Розваги мали компенсаційний характер.

Одна з форм роботи – це участь у святах. Свято – це особливий стан душі, емоційне піднесення, викликане переживаннями будь-якої урочистої події, частина з яких пов'язана з історією країни, з її традиціями, звичаями та обрядами. Свята завжди виконують важливі суспільні функції, мають глибокий сенс, у них учасник відчуває себе членом колективу, спільноти. Активна участь у створенні та проведенні свят сприяє вихованню навичок і звичок культури поведінки, почуття колективізму та товариства, тобто соціально-значимих аспектів, зокрема соціальної відповідальності.

Отже, дозвіллеві заходи мають багатогранний і різнобічний характер. Правильно організована дозвіллева діяльність слугувала не лише засобом змістовного відпочинку, а й засобом формування ціннісно-нормативного компонента соціальної відповідальності.

Соціально-комунікативні заходи. Як відомо, спілкування є провідною діяльністю у житті і відіграє найважливішу роль у ньому. Саме у спілкуванні учасники засвоювали систему моральних принципів, типових для су-

спільства та соціального середовища. Спілкування сприймається як дуже важливе і особисте, що дозволяє проявляти себе як особистість і реалізуватися. Чим більш розвинені комунікативні навички, тим впевненіше учасник почувається у групі, тим більше можливостей він має для розширення кола свого спілкування.

У програмі ми намагалися створити такі умови, де учасники змогли б проявити себе не тільки у групі однолітків (наприклад, участь у квестах), а й перевірили свої сили в умінні спілкуватися з учасниками різних соціальних груп.

Для розвитку та апробації досвіду соціальних відносин було організовано та проведено заходи різного рівня: майстер-класи та проведення свят для учасників різних вікових груп, квест для хлопців з реабілітаційного центру для неповнолітніх, проведення міських свят. Респонденти виступали як у ролі активних учасників, так і у ролі організаторів. Майстер-класи, квести та свята надали змогу отримати унікальний соціальний досвід, можливість проявити свої організаторські вміння та навички. Такі заходи допомогли учасникам краще пізнати себе та включитися у позитивне та відповідальне перетворення соціального середовища.

Волонтерська діяльність. У системі соціально-психологічного забезпечення процесу розвитку соціальної відповідальності було відображено такі форми волонтерської діяльності: участь в акціях допомоги військовослужбовцям, участь в акціях до Дня здоров'я, Дня вишиванки тощо.

Як приклад волонтерської діяльності за програмою вдосконалення процесу розвитку соціальної відповідальності наведемо тематичну екскурсію «Канікули на селі» (на основі виставки «Мій рідний край»).

Ціль заходу: усвідомлення соціальної відповідальності молоді у взаємодії з дітьми під час проведення заходу.

Цільова аудиторія заходу: діти старшого дошкільного віку.

Час проведення заходу: 30 хвилин.

Реквізити: комп'ютер, проектор, екран, картон, олівці.

Діючі особи: ведучий, екскурсовод, оператор. (Дітей проводять у зал, де проходить виставка «Мій рідний край»).

Ведучий: Пропоную вам подивитися презентацію художників нашого краю та їх творчість. У роботах представлений образ усіма нами улюбленого села, адже ми пам'ятаємо ті теплі емоції, які виникають у нас, коли ми приїжджаємо у гості до бабусь та дідусів. Давайте спробуємо з вами переміститися в інший час і припустити, що сьогодні ви їдете на канікули в село. (Звучить музика про канікули, звуки природи, пташки співають). У роботах ми бачимо річку. Усі ми дуже любимо воду, купатися, пускати кораблики. Але сьогодні перед нами стоїть складне завдання, ми вирушимо у подорож на плоту, який збудуємо самі. Ви коли-небудь плавали на човні чи плоті? Ми вирушимо у подорож дружною командою. (Діти збирають пліт із коробки, потім гребуть до першої зупинки).

Так, із завданням ви впоралися, тепер перед нами наступне завдання. Відгадати загадки, пов'язані з селом, а відповіді ви зможете знайти у роботах художників. Щоб у морози піч топити, ми повинні їх нарубати. І в сінях або в хліві їх скласти (дрова). У лісі народився, а вдома господарює (віник). Зуби має, а зубного болю не знає (граблі).

Зараз ми перетворимося на художників і спробуємо щось намалювати, використовуючи білий аркуш і простий олівець. Так ми з вами познайомимося із графікою. Для цього вам потрібно розділитись на дві команди та спільними зусиллями намалювати будиночок своєї мрії. (Діти малюють, тим часом екскурсовод розповідає про графік). Мова графіки та головні його виразні засоби – це лінія, штрих, контур, пляма та тон. Активно бере участь у створенні загального враження білий аркуш паперу. Досягти виразного малюнка можна навіть при використанні лише чорного кольору. Саме тому графіку часто називають мистецтвом чорного та білого. Графічні твори, на відміну живописних, передають найголовніше без зайвих деталей. Вони начебто відображають ідею твору. Графічні роботи можуть бути чорно-білими, іноді кольоровими.

Отже, пропоную вибрати вам роботу і розповісти нам, чому вона вас зацікавила, і з чим пов'язаний ваш вибір. Ось ми й пройшли з вами випробування, трохи терпіння і праці, і ми опинимося в селі, але перед нами болото, щоб пройти через нього, треба згадати вірш про село, природу, про погоду, або вигадати чотиривірші. Молодці, багато віршів ви знаєте і ось дорога нам відкрита, болото висохло і перед нами село. Тепер ми з вами сфотографуємося, посидимо біля будинку на лавочці, пропоную згадати найвеселіші пригоди, які траплялися з вами в селі (прощання екскурсовода).

Учасники брали активну участь у діяльності на благо інших, добровільно допомагали у реалізації різних соціальних акцій та проєктів, таким чином, маючи можливість самоствердитися та самовизначитися. Отже, волонтерство – ще один результативний засіб розвитку соціальної відповідальності учасників.

Відповідно до результатів констатувального етапу дослідження встановлено, що необхідна цілеспрямована робота у напрямку розвитку соціальної відповідальності учасників, у ході якої можна подолати проблеми в існуючій професійній підготовці майбутніх фахівців: низький рівень готовності до застосування отриманих професійних знань у майбутній професійній діяльності; ізольованість професійної підготовки від сучасних потреб суспільства та запитів потенційних роботодавців; низька професійна мотивація, обумовлена відсутністю бачення ролі майбутньої професії у суспільстві; відсутність у процесі професійної підготовки сучасних методів, що формують громадянську, соціально відповідальну поведінку у суспільстві; низький ступінь володіння аналізом навколишнього середовища як простору майбутньої професійної самореалізації [35; 168; 194 та ін.].

Перелік цих труднощів дозволив сформулювати зміст соціально-психологічної роботи у межах системи соціально-психологічного забезпечення процесу розвитку соціальної відповідальності особистості: попередня робота з проєктування у змісті навчальних предметів компонента про-

фесійних знань, який можна використовувати для вирішення актуальних соціальних проблем у місцевій спільноті; розробка «Положення про конкурс соціальних проєктів»; навчання основам соціального проєктування; проведення конкурсу соціальних проєктів; аналіз результатів захисту соціальних проєктів у підвищенні якості професійної підготовки.

Найбільш ефективним способом вирішення таких завдань є експертний метод. Застосування експертного методу передбачало врахування безлічі факторів та дотримання низки вимог та правил. Зупинимося на основних із них.

Оскільки експерти формують свою думку незалежно один від одного, після чого їх думки усереднюються, такий вимір за загальноприйнятою класифікацією вважається багаторазовим. Якщо прийняти кваліфікацію експертів однаковою, це буде багаторазове вимірювання з рівноточними значеннями відліку. Зазвичай вважається, що кількість експертів із проблеми має бути 7-10 осіб, рідше – 10-15, у виняткових випадках – 15-20 експертів. Експерти мають бути компетентними, висококваліфікованими, досить досвідченими фахівцями. Дуже корисним є їхнє попереднє спеціальне навчання і необхідним є їх інструктаж. На завершальному етапі формування експертної групи доцільним вбачалося проведення тестування, самооцінки, взаємооцінки експертів та перевірки узгодженості думок. Експертний метод вимірів будувався на довірі експертам. Вони були вільні у виборі способів формування власної думки. Для цього вони могли використовувати будь-які матеріали, статистичні дані, власні враження, бесіди, опитування, анкети, тести тощо – весь арсенал сучасних вимірювачів соціальної відповідальності. Нашим зобов'язанням було надати їм будь-яку інформацію або можливість для її отримання, сприяти формуванню в експертів неупередженого, аргументованого погляду, створити умови для продуктивної роботи.

Для того, щоб використовувати можливості соціальних ініціатив в освітньому процесі і при цьому не порушити систему оцінки соціальної

відповідальності, що склалася, було запропоновано викладачам розробити систему рейтингової оцінки на основі методики комплексної, критеріальної, кількісної оцінки діяльності освітньої установи експертним методом.

Для цього методу характерним також є визначення вагових коефіцієнтів за кожним критерієм оцінки соціальної відповідальності. В якості провідної групи експертів виступали викладачі, представники громадськості та потенційні роботодавці майбутніх фахівців. Найбільш поширеними способами у даному випадку було ранжування показників, що зважуються, та їх попарне зіставлення. Цей спосіб призводить до досить коректних результатів, оскільки дозволяє уточнювати значення вагових коефіцієнтів методом послідовного наближення.

Спочатку отримані результати використовувалися як вагові коефіцієнти думок експертів у другому наближенні; потім процедура повторювалася до того часу, поки точність визначення вагових коефіцієнтів досягне заданої. Узгодження думок трьох вищезгаданих груп експертів проводилося під час дослідження методом Дельфі. Цей метод вперше було запропоновано американськими вченими Т. Дж. Гордоном та О. Хелмером. Характерними рисами цього методу є:

- автономність – експерти не зустрічаються один з одним, щоб уникнути впливу авторитету будь-кого з них;

- багатоетапність – після кожного туру опитування експерти знайомляться з думками один одного і за необхідності подають письмові обґрунтування своїх точок зору. Погоджуючись чи не погоджуючись із думками колег, вони можуть переглядати свою точку зору;

- контроль – після кожного туру перевіряється узгодженість думок експертів доти, доки розкид окремих думок не знизиться до наперед обраного значення. При особливо відповідальних вимірах експертним методом можуть враховуватися вагові коефіцієнти кваліфікації експертів.

Підсумком роботи з трьома групами експертів став рейтинговий аналіз за десятибальною шкалою критеріїв оцінки соціальної відповідальності.

Результати аналізу представлені у табл. 4.1.

Таблиця 4.1

Рейтинговий аналіз критеріїв розвитку соціальної відповідальності учасників експертами

Критерії оцінки	Викладачі	Представники громадськості	Потенційні роботодавці
Широта професійної підготовки спеціаліста	7,6	8,2	7,1
Науковість професійної підготовки спеціаліста	8,4	5,7	6,4
Творчість у професійній підготовці	7,3	6,6	7,2
Практико-орієнтованість у професійній підготовці	6,1	9,7	8,2
Затребуваність професійної підготовки спеціаліста	8,4	8,8	9,3

Як видно з табл. 4.1, існує відмінність експертів трьох груп в оцінці критеріїв за ступенем їхньої значущості для розвитку соціальної відповідальності майбутнього фахівця. Так, викладачі як найбільш значущий критерій називають підвищення науковості професійної підготовки, а найнижчу рейтингову оцінку вони ставлять практико-орієнтованості професійної підготовки.

Потенційні роботодавці як пріоритет виділяють критерій затребуваності професійної підготовки або, іншими словами, підготовку майбутнього фахівця «на замовлення». Дійсно, багатьом підприємствам та організаціям доводиться оперативно займатися перепідготовкою своїх нових співробітників – випускників, тому вони зацікавлені в тому, щоб заклади освіти включали до процесу професійної підготовки фахівців їхні особливі вимоги та пропозиції. З іншого боку, роботодавці особливо зацікавлені у фа-

хівцях, які мають практику роботи, тому для них на високому, другому місці стоїть критерій практико-орієнтованості професійного навчання.

Представники громадськості, серед яких були представники влади та громадських організацій, багато в чому згодні з групою роботодавців, але особливим чином виділяють широту професійного кругозору майбутнього фахівця, яка, на їхню думку, дозволяє останньому розвивати соціальну відповідальність.

Робота щодо узгодження позицій трьох груп експертів дозволила викладачам частково скоригувати свою позицію щодо оцінки розвитку соціальної відповідальності студентської молоді та погодитися з необхідністю використання додаткової рейтингової оцінки.

Критерії розвитку соціальної відповідальності стали основою участі у розробці соціальних проєктів. Основними вимогами «Положення про конкурс соціальних проєктів» були:

- спрямованість змісту соціального проєкту на вирішення актуальних для місцевого співтовариства проблем;
- відповідність змісту проєкту специфіці професійної підготовки майбутнього спеціаліста;
- включення до складу конкурсної комісії, яка оцінює якість соціального проєкту за такими показниками, як реалістичність, соціальна значущість, ефективність, реалізованість тощо, викладачів, представників громадськості (органів влади, керівників установ) та потенційних роботодавців (керівників державних підприємств та бізнес-структур).

Конкурс проводився з метою розвитку соціальної відповідальності, формування громадянської самосвідомості, практичних навичок та проєктної культури у майбутній професійній діяльності щодо вирішення актуальних соціально-економічних проблем регіону.

Предметом конкурсу була робота у формі соціального проєкту, що включає дослідження та програму вирішення актуальної для регіону проблеми.

Учасникам пропонувалася така тематична спрямованість соціальних проєктів:

1. Соціальна безпека особистості, різних груп населення та спільнот у регіоні.

2. Діяльність органів місцевого самоуправління, функціонування соціальної інфраструктури міста та регіону, громадських об'єднань та бізнесу щодо вирішення соціально-економічних та соціально-гуманітарних проблем.

3. Потенціал зайнятості у місті та регіоні для різних соціальних груп населення (розвиток виробництва в цілому, окремих фірм та підприємств, створення робочих місць та навчання спеціальностям, вирішення проблем безробіття та соціально-психологічної реабілітації безробітних).

4. Соціально-економічні послуги для різних соціальних груп населення (освіта, культура, спорт, зони відпочинку, туризм, громадське харчування, медичні послуги, соціальна, юридична допомога сім'ї та підліткам, допомога у працевлаштуванні та зайнятості тощо).

5. Науково-дослідна робота, експертна та консалтингова допомога з аналізу та пошуку актуальних рішень для регіону соціально-економічних проблем.

Критеріями оцінки соціального проєкту у Положенні про конкурс були:

- актуальність та структурованість заявленої у проєкті проблеми для соціально-економічного розвитку регіону;

- глибина та об'єктивність проведеного аналізу стану проблеми, на вирішення якої спрямований проєкт;

- новизна та теоретична обґрунтованість запропонованого варіанта вирішення соціально-економічної та/або соціально-гуманітарної проблем;

- реалістичність вирішення соціально-економічної та/або соціально-гуманітарної проблеми та обґрунтованість необхідного ресурсного забезпечення;

- ступінь участі автора соціального проєкту у вирішенні актуальної для регіону проблеми.

Для підготовки молоді до розробки авторських соціальних проєктів було розроблено курси на вибір «Основи соціального проєктування» (38 годин) та «Соціальна відповідальність бізнесу» (38 годин).

Індивідуальні консультації проводили викладачі відповідно до спеціальності, в рамках якої готувався проєкт. Зміст семінарів торкався вектору соціальних ініціатив людини у місцевій спільноті. У ході семінарів вивчалися питання методології та методики соціального проєктування.

Зміст планування та проведення робіт з висування учасниками соціальних ініціатив, що здійснюються на основі розробки та захисту ними соціальних проєктів, слугував основою системи соціально-психологічного забезпечення процесу розвитку соціальної відповідальності особистості, в рамках якої розкривалися зміст, специфіка та форми підготовки, висування та захисту власних соціальних ініціатив, як засобу розвитку соціальної відповідальності особистості в умовах трансформаційного соціуму.

Нижче наведено низку проєктів, які дозволяли оцінити соціальну відповідальність учасників системи щодо вирішення виділених соціальних проблем у місцевій спільноті (табл. 4.2).

Допомогу у вирішенні проблем та обґрунтуванні способів соціального проєктування учасникам надавали викладачі, представники органів влади та бізнес-структур та органів управління, тому можна стверджувати, що соціальні проєкти стали результатом колективної творчості. Це дозволило розширити процес професійної підготовки здобувачів вищої освіти, проаналізувати та узагальнити наявний у регіоні досвід суспільно значущої діяльності учасників. Процес співтворчості учасників та викладачів став реальністю в ході вироблення авторського вирішення соціальної проблеми на основі наявного професійного знання. Орієнтація учасників на захист авторського соціального проєкту зробила необхідним вироблення останніми власної позиції з розв'язуваної проблеми, вміння переконливо доводити

можливість її вирішення та набуття впевненості у власних силах щодо її вирішення.

Таблиця 4.2

Зміст соціальних проєктів учасників

Соціальні проблеми	Проєкти	Спеціальності учасників
Соціально-економічний розвиток міста	«Підтримка малого бізнесу»; «Моніторинг економічного потенціалу міста»; «Державні соціальні стандарти в умовах міста»; «Моніторинг оцінки якості життя населення»	«Облік і оподаткування»; «Менеджмент»
Соціальні проблеми мешканців міста	«Юридична клініка»; «Толерантність серед здобувачів вищої освіти»; «Соціально-психологічна допомога молодій сім'ї»	«Облік і оподаткування»; «Менеджмент»; «Соціальна робота»; «Психологія»
Проблеми студентства міста	«Студентська біржа праці»; «Спортивний студентський клуб»; «Центр допомоги студентській сім'ї з дитиною»	«Облік і оподаткування»; «Менеджмент»; «Соціальна робота»; «Психологія»

Розроблений план вирішення проблеми силами самого учасника дозволяв йому не лише провести глибокий науковий аналіз соціальної проблеми, а й запропонувати практичні шляхи її вирішення, значущі для розвитку соціальної відповідальності.

Останній етап конкурсу соціальних проєктів учасників – публічний захист проєктів перед конкурсною комісією – дозволив їм, з одного боку, виявити певні якості майбутнього спеціаліста, який має працювати в умовах ринкової конкуренції, а з іншого боку – презентувати суспільству модель професіонала, здатного до ініціативи та самостійності, що має широкий спектр професійних знань та соціальну відповідальність.

Заключний (контрольний) етап дослідження мав діагностичний характер.

Для визначення змін рівня розвитку соціальної відповідальності учасників було проведено повторну діагностику, з використанням методик, аналогічних констатувальному етапу дослідження.

Мета контрольного етапу: відстеження ефективності роботи з розвитку соціальної відповідальності учасників за результатами системних заходів впливу.

Завдання:

1. Повторно провести діагностику розвитку соціальної відповідальності на завершальному етапі дослідно-експериментальної роботи.
2. Порівняти одержані результати з показниками констатувального етапу дослідження.
3. Зробити узагальнення та висновки щодо ефективності реалізованої системи з розвитку соціальної відповідальності учасників.

Для отримання достовірних даних повторно було проведено діагностику, де застосовували методики:

- тест «Експрес-діагностика відповідальності» (ЕДВ) (В. Прядеїн), що дозволяв визначити сформованість уявлень про цінності та норми суспіль-

ної моралі, які визначали розуміння учасників про коло своїх обов'язків та відповідальності у їх виконанні (когнітивно-оцінний критерій);

- методика «Ціннісні орієнтації» (М. Рокич), що дозволяла виявити актуальність для учасників цінностей відповідального ставлення до свого здоров'я та вчинків, до суспільно корисної діяльності, у порівнянні з іншими ціннісними орієнтирами (ціннісно-нормативний критерій);

- тест «Прийняття відповідальності» за матеріалами адаптованої методики С. Розенцвейга, що дозволяв оцінити здатність до прогнозування та контролю власних поведінкових рішень, рефлексії своїх вчинків (організаційно-діяльнісний критерій).

Крім того, були узагальнені результати спостережень ведучого.

У ході контрольного (заключного) етапу дослідження було отримано такі результати.

Аналіз рівня соціальної відповідальності учасників за когнітивно-оцінним критерієм на контрольному етапі показав, що учасники більш об'єктивно оцінюють свій рівень розвитку соціальної відповідальності на різних вікових етапах; ці результати збігаються зі спостереженнями ведучого.

На контрольному етапі третина учасників відзначають виражену соціальну відповідальність; близько 20% учасників не завжди готові брати на себе відповідальність у різних ситуаціях.

Слід відзначити, що загалом в учасників збільшилася здатність оцінювати важливість соціальних подій у суспільстві (про що свідчить різниця у співвідношенні показників у ретроспективі). На кінець формувального експерименту багато учасників об'єктивно оцінюють свою поведінку і готові взяти на себе відповідальність за те, що відбувається (здійснюють контроль у проведенні системних заходів, самостійно обговорюють і планують різні заходи тощо).

Проведена робота сприяла розвитку соціальної відповідальності учасників за результатами діагностики за методикою В. Прядеїна (за когнітивно-оцінним критерієм).

Встановлено, що учасники оцінюють свій рівень соціальної відповідальності як виражену якість своєї особистості. У баловому еквіваленті їх сума близька до показників високого рівня відповідальності, тобто учасники готові контролювати себе і виявляють готовність та бажання брати участь у соціально-значущій діяльності. Проте, близько 20% учасників діють за ситуацією, перекладають свою відповідальність на інших.

Відбулися зміни у діагностиці ціннісних орієнтацій за методикою М. Рокича. Ці зміни пов'язані з тим, що учасники в ході занять з розвитку соціальної відповідальності поглибили знання про устрій суспільства, про свої права та обов'язки, а у тренінгах та інших видах соціально-значущої діяльності відпрацювали соціальні вміння та навички.

Так, соціальна відповідальність входить до десятки найбільш значущих життєвих цінностей. Учасники усвідомлюють її важливість і ставлять нарівні з незалежністю та впевненістю у собі та своїх силах.

З'ясовано, що в учасників зросла самоповага та розуміння значущості своєї діяльності на благо оточуючих. Вони готові підтримувати запропоновані їм соціальні контакти, дотримуватися норм та правил, встановлених у суспільстві. Це доводить і діагностика «Прийняття відповідальності» за методикою С. Розецвейга.

В учасників відзначається сформованість інтернального рівня суб'єктивного контролю (це відзначає і ведучий). Учасники виявляють емпатійне ставлення до оточуючих (у тому числі й до тих, які здійснили помилку) у різних ситуаціях. Учасники здатні спокійно обговорювати успіхи та невдачі, контролювати значущі події свого життя. Проте, 11,3% учасників демонструють уникнення обов'язків, негативізм у вирішенні спірних питань, але у бальному еквіваленті сума їх балів наближена до показників ситуативної соціальної відповідальності. Спільно з іншими учасниками,

вони частіше займають нейтральну позицію, готові перекласти відповідальність на інших, їх вміння контролювати себе залежить від обставин ситуації та реакції інших учасників. Все це свідчить про те, що соціальна відповідальність сформована на ситуативному рівні.

Проте намітився суттєвий прогрес у розвитку соціальної відповідальності переважної більшості учасників. Як зазначає ведучий, у процесі роботи в межах розробленої системи можна було спостерігати, як змінювалося ставлення учасників до інших учасників та їхніх життєвих проблем. З'явилася соціальна відповідальність, зросла самоповага. В процесі активної соціально-значущої діяльності відбувалося усвідомлення своїх проблем, в учасників з'явилася можливість коригувати свою поведінку, змінювати ставлення до соціальних явищ навколишнього світу та отримувати позитивний імпульс у визнанні їхньої діяльності; розширилося коло спілкування, розкривалися організаторські та творчі здібності; учасники стали отримувати задоволення від результатів своєї діяльності.

Проведений формувальний експеримент щодо розвитку соціальної відповідальності учасників показав, що результати в експериментальній та контрольній групах різняться.

Це підтверджують дані контрольних заходів, отримані на етапі формувального експерименту. Результати початкової (I зріз) та підсумкової (II зріз) стадій дослідження на етапі формувального експерименту представлені у табл. 4.3-4.4.

У табл. 4.3 подано аналіз рівня сформованості знань учасників про соціальну відповідальність (когнітивно-оцінний критерій).

Таблиця 4.3

**Рівень сформованості знань учасників про соціальну відповідальність
(когнітивно-оцінний критерій)**

Групи	I зріз			II зріз		
	низький рівень	середній рівень	високий рівень	низький рівень	середній рівень	високий рівень

	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
КГ	152	30	94	30,9	58	19,1	106	23,1	139	30,3	59	12,9
ЕГ	228	75	153	50,3	77	25,3	29	6,3	275	60	154	33,6
Статистика	$\chi^2 = 1,51$						$\chi^2 = 18,26$					

З табл. 4.3 видно, що позитивна динаміка в експериментальній групі значно вища, ніж у контрольній. Сформованість високого рівня знань про соціальну відповідальність в експериментальній групі збільшилася з 77 до 154 осіб (зростання майже у двічі), у контрольній – лише з 58 до 59 осіб.

Число респондентів із низьким рівнем навченості в експериментальній групі скоротилося зі 228 до 29 осіб (зниження на 43,4%), а в контрольній – лише зі 152 до 106 респондентів (15,1%). Це дає підстави стверджувати, що перша соціально-психологічна складова, а саме організація процесу навчання формує знання про соціальну відповідальність. Зміна статистики χ^2 від рівня 1,51 до 18,26 підтверджує достовірність результатів статистичної відмінності груп.

Таблиця 4.4

**Застосування учасниками знань про соціальну відповідальність
(організаційно-діяльнісний критерій)**

Характер діяльності	Експериментальна група				Контрольна група			
	I зріз		II зріз		I зріз		II зріз	
	n	%	n	%	n	%	n	%
Відтворювальний	189	41,3	38	8,3	148	48,7	106	34,9
Аналогічний	144	31,4	83	18,1	69	22,7	92	30,3
Алгоритмічний	88	19,2	126	27,5	43	14,1	48	15,8
Інноваційний	23	5,0	109	23,8	31	10,2	39	12,8
Проектний	14	3,1	102	22,3	13	4,3	19	6,2
Всього	458	100	458	100	304	100	304	100

З табл. 4.4 видно позитивну динаміку у розвитку соціальної відповідальності учасників, при цьому в експериментальній групі вона більш ви-

ражена. Так, кількість учасників, здатних лише відтворювати інформацію та зразки освоєваної діяльності, в експериментальній групі змінилася з 189 до 38 осіб (зниження – 33,0%), у контрольній групі їх кількість знизилася з 148 до 106 осіб (13,8%).

В експериментальній групі респонденти з відтворювального характеру діяльності перейшли на аналогічний, а з аналогічного та алгоритмічного – на інноваційний та проєктний характер діяльності.

Кількість респондентів, які вміють вирішувати інноваційні завдання, в експериментальній групі зросла на 86 осіб, у контрольній – на 8 осіб.

В експериментальній групі кількість респондентів, які освоїли проєктні технології, також збільшилася на 88 осіб (зростання – 19,2%).

Таким чином, зіставлення показників розвитку навчальних умінь у респондентів експериментальної та контрольної груп, рівня складності розв'язуваних ними завдань та проблем, характеру їх діяльності дозволяє зробити висновок, що друга соціально-психологічна складова, а саме забезпечення інтеграції навчальної та суспільно значущої діяльності учасників, сприяє розвитку соціальної відповідальності.

Порівнюючи отримані результати, можемо відзначити, що розвиток соціальної відповідальності учасників пов'язаний з розвитком навчальної мотивації.

На основі аналізу отриманих результатів виокремлено дві групи учасників із високим та низьким рівнем навчальної мотивації.

Перша група учасників – із високим рівнем навчальної мотивації. Це проявляється у таких характеристиках: спрямованість на навчально-професійну діяльність, на розвиток самоосвіти та самопізнання. Вони, як правило, старанно планують своє життя, ставлять конкретні цілі. Їх відрізняють висока потреба у збереженні власної індивідуальності, прагнення до незалежності від інших та бажання зберегти неповторність, своєрідність власної особистості, своїх поглядів та переконань, свого способу життя, прагнення якнайменше піддаватися впливу масових тенденцій. Поява жит-

тевих планів, загострена здатність до співчуття та занурення у стан інших, здатність переживати емоційно ці стани як свої. Прагнення до досягнення відчутних та конкретних результатів у будь-якому виді діяльності, зокрема, у навчальній діяльності. Здатність до співпереживання, до активного морального ставлення до людей, себе і до природи; здатність до засвоєння традиційних ролей, норм, правил поведінки у суспільстві. У цей період життя учасник вирішує, в якій послідовності він застосує свої здібності для реалізації себе у діяльності та у житті. Друга група учасників – із низьким рівнем мотивації. Для цієї групи учасників професійна сфера ще не має значення, яке для них мають сфери навчання та захопленя. Респонденти рідко замислюються про своє майбутнє; професійне життя є для них явно чимось непривабливим та невідомим. Їх набагато більше влаштовує безтурботне життя, в якому навчання змагається з їхніми улюбленими заняттями. Майбутні плани не мають реальної опори у майбутньому і не підкріплюються особистою відповідальністю за їх реалізацію. Це пов'язано з тим, що учасники ще перебувають у стадії самовизначення. Формувальний етап дослідження показав, що навчальна мотивація учасників експериментальної групи за результатами впровадження системних заходів розвинена більшою мірою, ніж у контрольній групі, хоча вихідні позиції за цією змінною були приблизно рівними (табл. 4.5).

Таблиця 4.5

**Рівень сформованості мотивації учасників
(ціннісно-нормативний критерій)**

Рівень сформованості мотивації	Експериментальна група				Контрольна група			
	I зріз		II зріз		I зріз		II зріз	
	n	%	n	%	n	%	n	%
Високий	196	42,8	283	61,8	106	34,9	122	40,1
Низький	262	57,2	175	38,2	198	65,1	182	59,9
Всього	458	100	458	100	304	100	304	100

Так, в експериментальній групі зростання високої мотивації становило 19%, а в контрольній – лише 5,2%. Це дозволяє зробити висновок, що запропонована соціально-психологічна складова, тобто створення соціально відповідального професійно-освітнього середовища через включення учасників у соціальне проєктування та реалізацію програм навчально-виховної роботи, сприяє розвитку їх соціальної відповідальності.

Для подальшого аналізу ефективності системи соціально-психологічного забезпечення процесу розвитку соціальної відповідальності особистості в умовах трансформаційного соціуму в якості діагностичних методик були використані ті ж самі методики дослідження, що й на етапі констатувального експерименту (табл. 4.6), а саме: методика дослідження рівня суб'єктивного контролю (РСК); методика дослідження самоствавлення В. Століна; методика психодіагностичного тестування (ПДТ) В. Мельникова, Л. Ямпольського; методика оцінювання соціальної відповідальності В. Марищука.

Таблиця 4.6

Результати діагностичних методик формувального етапу дослідження

Методики дослідження	Контрольна група			Експериментальна група			χ^2
Методика дослідження рівня суб'єктивного контролю (РСК) (кількість учасників)							
Параметри	Екс	НТ	Інт	Екс	НТ	Інт	χ^2
Із	147	76	81	82	157	219	10,87
Ів	174	85	45	103	154	201	11,83
Методика самоствавлення В. Століна (кількість учасників)							
Параметри	Ознака не виражена	Ознака виражена	Ознака яскраво виражена	Ознака не виражена	Ознака виражена	Ознака яскраво виражена	χ^2

Глобальне само-ставлення	144	81	79	87	160	211	7,33
Само-ставлення	163	72	69	109	147	202	8,87
Рівень конкретних дій (готовності до них) щодо свого «Я»	172	92	40	90	194	174	9,69
Методика психодіагностичного тестування (ПДТ) В. Мельникова, Л. Ямпольського (кількість учасників)							
Параметри	Низький рівень	Середній рівень	Високий рівень	Низький рівень	Середній рівень	Високий рівень	χ^2
Совісність	125	115	64	92	180	186	9,78
Асоціальність	146	102	56	248	154	56	7,03
Методика оцінювання соціальної відповідальності В. Марищука (кількість учасників)							
Параметри	Низький рівень	Середній рівень	Високий рівень	Низький рівень	Середній рівень	Високий рівень	χ^2
Соціальна відповідальність	137	104	63	104	143	211	6,46

Примітка: Екс – екстернали, Инт – інтерналі, НТ – невизначений тип, Із – інтернальність загальна, Ів – інтернальність у сфері виробничих відносин.

Узагальнення результатів розвитку соціальної відповідальності в учасників (табл. 4.7) було здійснено на основі аналізу даних кожного учасника за ступенем сформованості у них соціальної відповідальності.

Таблиця 4.7

Узагальнені результати формувального етапу дослідження

Рівні соціальної відповідальності	Контрольна група		Експериментальна група	
	n	%	n	%
Гедоністичний	134	44,1	122	26,6
Прагматичний	105	34,5	172	37,6
Автономний	65	21,4	164	35,8
Всього	304	100	458	100

Сутність аналізу полягає у тому, що в групу учасників, яку можна охарактеризувати як групу з гедоністичним рівнем соціальної відповідальності, включені ті учасники, які мають не менше 75% діагностованих параметрів низького рівня з числа використовуваних. При цьому респонденти не мають жодного параметра високого рівня.

У групу автономного рівня включені ті учасники, які мають не менше 75% діагностованих параметрів високого рівня з числа використовуваних і немає жодного параметра низького рівня.

Для рівня значущості $\alpha=0,05$ квантиль вибірок контрольної та експериментальної груп перевищує рівень критичного значення квантилю розподілу $\chi^2_{кр} = 5,991$ за всіма отриманими параметрами, що дозволяє зробити висновок про те, що розбіжності в експериментальній та контрольній групах існують.

Отже, порівняльний аналіз результатів показує покращення показників розвитку соціальної відповідальності учасників:

- за методикою дослідження рівня суб'єктивного контролю в експериментальній групі після проведеного експерименту кількість інтерналів (параметр загальної інтернальності) статистично значуще збільшилася, тоді як у контрольній групі змінилася незначуще. Відповідно, кількість інте-

рналів (параметр виробничої інтернальності) в експериментальній групі збільшилася, а в контрольній такі зміни не є статистично значущими;

- за методикою вивчення самоствавлення В. Століна в експериментальній групі після проведеного експерименту кількість учасників, що мають яскраво виражену ознаку глобального самоствавлення, збільшилася, у той час як у контрольній групі їх кількість практично не змінилася; число учасників, які мають яскраво виражену ознаку самоствавлення, в експериментальній групі збільшилося на статистично значущому рівні. У контрольній групі таких змін не зафіксовано; число учасників за рівнем конкретних дій щодо власного Я в експериментальній групі також збільшилося.

- за методикою психодіагностичного тестування В. Мельникова та Л. Ямпольського в експериментальній групі після проведеного експерименту кількість учасників, які мають високий рівень показника совісності, збільшилася, а у контрольній групі такі зміни не є статистично значущими; високий рівень показника асоціальності в експериментальній групі знизився;

- за методикою оцінювання соціальної відповідальності В. Марищука в експериментальній групі кількість учасників, які продемонстрували високий рівень розвитку соціальної відповідальності, суттєво збільшилась.

До доказів ефективності проведеної дослідно-експериментальної роботи з розвитку соціальної відповідальності учасників можна віднести: зростання їх успішності; підвищення соціальної активності в інноваційній, проєктній діяльності; підвищення задоволеності, усвідомлення ними власної соціальної позиції.

Формування соціальної відповідальності передбачає зовнішній вплив (стимулювання діяльності) та активізацію особистісного потенціалу.

Відповідно до цього у межах розробленої системи було апробовано методику розвитку соціальної відповідальності в учасників та проведено експеримент з визначення її ефективності.

Методика розвитку соціальної відповідальності включає діагностичну, формувальну та корекційно-стимулюючу частини.

Реалізація методики передбачала проходження таких етапів: саморозуміння, прийняття себе, прийняття іншого, вибір та прогнозування діяльності, реалізація.

Діагностична частина була побудована відповідно до розробленої структури соціальної відповідальності за принципом взаємоуточнення та взаємодоповнення.

Перевірка сформованості компонентів соціальної відповідальності проводилася за спеціально підібраними методиками.

Формувальна частина методики включала два блоки.

Перший блок був націлений на усвідомлення учасниками відповідальності та розкриття своїх можливостей у її реалізації. Формування усвідомлення прав конструктивної взаємодії передбачало використання завдань для самостійної роботи з двох напрямів: формування відповідальності за себе; формування відповідальності за іншого.

Другий блок методики спрямований на вирішення завдання розвитку умінь вибору оптимальної поведінки. Це завдання виконувалася через вирішення проблемних ситуацій. Подані рішення були діагностичним конструктом, що виявляє відповідальне ставлення до себе, ставлення до іншого і відстежує моменти «відходу» від відповідальності, що розцінювалися як небажання вникати у проблему і виявлялися у переказі ситуації або її вирішенні шляхом насильницьких засобів. Поряд із зазначеними проблемними ситуаціями робота велася і за тими, з якими учасники зіткнулися в реальності, зокрема під час проходження практики.

Особлива увага приділялася моментам прояву в учасників впевненості чи невпевненості у собі. Дослідження показують, що впевненість є детермінантою відповідальності та існують різні механізми реалізації соціальної відповідальної поведінки залежно від того, з якою формою впевненості пов'язана поведінка. Так, якщо відповідальність пов'язана з впевне-

ністю, яка ґрунтується на зовнішній похвалі, соціальному схваленні та підтримці, то при зміні ситуації, коли зникають зовнішні опори, поведінка особистості може стати реактивною, безвідповідальною. Якщо ж відповідальність пов'язана з упевненістю як особистісною характеристикою, що виявляється незалежно від наявності-відсутності соціального схвалення, підтримки, то навіть за несприятливої для особистості та її діяльності ситуації очікується відповідальна реалізація поведінки.

Для формування впевненості у собі учасникам пропонувалася робота з ситуаціями, що викликають труднощі.

Особливе місце у формуванні впевненості відіграє використання рольових ігор. Вони являють собою певну репетицію поведінки, рольове відтворення життєвих ситуацій, яка зазвичай починається з нескладних ситуацій, актуальних для більшості учасників, наприклад, персональної розмови з людиною тощо. Поступово учасники підходять до програвання більш складних ситуацій.

Корекційно-стимулююча частина методики дозволяла оцінити можливість та ефективність соціально-психологічних впливів та, будучи важливою частиною управління навчально-розвивальним процесом, здійснювалася через:

- метод «контракту» – зобов'язання учасника щодо виконання плану самостійної роботи з дисципліни, що вивчається. Одночасно це дозволяло сприяти розвитку відповідальності та виконувало функцію контролю за її реалізацією та проявом, згідно з розробленими критеріями. Контракт передбачав вибір складності майбутньої роботи, обсяг, терміни її завершення;

- бально-рейтингову систему оцінки діяльності учасника. Ця система виконувала дві функції: по-перше, засоби та управління навчальним процесом; по-друге, системи контролю.

До управління навчальним процесом допускалися самі учасники, коригуючи цей процес зсередини, відповідно до індивідуальних можливостей та бажань.

Отже, за допомогою бально-рейтингової системи та методу «контракту» забезпечувалися умови формування соціальної відповідальності, надавалася свобода вибору, знання його наслідків, забезпечувалася співучасть в управлінні, виключалася надмірна опіка та жорсткий контроль. Контроль відігравав роль взаємного, узгодженого стилю спільної роботи, з постійним уточненням методів та засобів досягнення мети.

Розвиток соціальної відповідальності учасників виявлено у підвищенні відповідальності у навчальній діяльності за трьома критеріями: обов'язковість у виконанні наміченого (здавання роботи у строк); доведення розпочатої справи до кінця (виконання роботи в повному обсязі, згідно із заявленим рівнем складності), забезпечення якісного виконання діяльності.

Група учасників, які здали роботу у строк, у повному обсязі, з гарною якістю на третьому курсі становила 23%, на четвертому – 78%.

В експериментальній групі відбулися статистично достовірні зміни щодо всіх гармонійних параметрів відповідальності. Статистично достовірні відмінності виявлено і за загальним сумарним показником відповідальності до і після формувального експерименту. В експериментальній групі він складав 296 балів, у контрольній – 249 балів, що становить 75% та 65% від діапазону шкали відповідно.

Достовірне зниження за показником «ставлення до труднощів» в експериментальній групі свідчить про те, що учасники почали звертати менше уваги на обставини, що перешкоджають реалізації відповідальних справ.

В експериментальній групі відбулося достовірне зниження показника заперечення активності, зростання інтернальності та значущості як життєвих сфер, так і термінальних цінностей.

Створення професійно-особистісних, ситуаційно-моделюючих та розвивально-творчих умов надало можливість стверджувати, що рівень соціальної відповідальності учасників експериментальної групи змінюється з позитивним вектором.

З'ясовано, що за результатами апробації системних заходів підвищилася схильність учасників експериментальної групи дотримуватися прийнятих правил, соціальних норм, рольових обов'язків, надійність у відносинах з іншими та активність у спільних справах (за шкалою соціальної відповідальності) ($p \leq 0,05$).

Вірогідно збільшилася інтернальність учасників, зокрема за шкалами загальної інтернальності ($T=68,00$; $p=0,003$), інтернальності у сфері міжособистісних відносин ($T=96,00$; $p=0,001$) та інтернальності у сфері невдач ($T=102,00$; $p=0,001$).

Зафіксовано позитивні зміни за показниками самовпевненості ($T=277,50$; $p=0,000$), самоуправління та самопослідовності ($T=262,00$; $p=0,005$), а також сумлінності ($T=254,50$; $p=0,004$) та психічної врівноваженості ($T=231,50$; $p=0,001$).

Зросли показники ергічності ($T=329,00$; $p=0,005$), що свідчить про самостійне та ретельне виконання відповідальних завдань, без додаткового контролю; стеничності ($T=387,00$; $p=0,008$), що вказує на позитивні емоції під час виконання відповідальних справ; інтерналізації локусу контролю ($T=139,00$; $p=0,014$), а отже незалежності від зовнішніх обставин під час виконання відповідальних справ; соціоцентричності ($T=411,00$; $p=0,008$), як свідчення підвищення соціально значущої мотивації, вираженої у виконанні відповідальних справ та пов'язаної з почуттям обов'язку, переважанням суспільних інтересів над особистими; осмислення ($T=318,00$; $p=0,007$), як усвідомлення стрижневої основи соціальної відповідальності, її сутності; предметності ($T=256,00$; $p=0,004$), що вказує на продуктивність, самовідданість та сумлінність під час виконання колективних справ.

Встановлено, що знизилися показники за параметром «особистісні труднощі» ($T=92,00$; $p=0,001$). Це вказує на те, що емоційний стан (настрій, тривожність, невпевненість) не стають на заваді у реалізації відповідальності. Зафіксовано підвищення інструментально-стильового прагнення до виконання відповідальних справ та мотиваційно-смиислового прагнення, тобто прагнення бути відповідальним, щоб не підвести інших людей ($p \leq 0,05$).

Визначено, що зросли прогностичні можливості учасників експериментальної групи, зокрема екстраполяція ($T=270,00$; $p=0,000$), а також їх емпатія ($T=253,00$; $p=0,005$), взяття на себе відповідальності ($T=248,00$; $p=0,004$), самокритичність ($T=222,50$; $p=0,001$), спрямованість на взаємодію ($T=119,00$; $p=0,001$), моральна нормативність поведінки ($T=211,00$; $p=0,001$).

Виявлено підвищення здатності до самоуправління, як-то: аналізу протиріч ($T=62,00$; $p=0,003$), цілепокладання ($T=88,00$; $p=0,001$), контролю ($T=79,00$; $p=0,002$), корекції ($T=108,00$; $p=0,001$), а також психологічної готовності усвідомлювати відповідальність за те, що відбувається; робити вибір між особистою та соціальною спрямованістю відповідальності; виявляти рівень суб'єктивного контролю над будь-якими значущими подіями.

За результатами діагностичних зрізів у контрольній групі, учасники якої не залучалися до системних заходів формувального впливу, статистично значущої динаміки у розвитку їх соціальної відповідальності не зафіксовано.

Отже, можна зробити висновок про ефективність системи соціально-психологічного забезпечення процесу розвитку соціальної відповідальності учасників. Загалом проведена робота сприяла розвитку соціальної відповідальності учасників, зокрема за когнітивно-аналітичним, ціннісно-мотиваційним, діяльнісно-рефлексивним критеріями. Крім того, зросла самоповага. В процесі активної соціально-значущої діяльності відбувалося усвідомлення своїх проблем, з'явилася можливість коригувати свою пове-

дінку, змінювати ставлення до соціальних явищ навколишнього світу та отримувати позитивний імпульс у визнанні власної діяльності; розширилося коло спілкування, розкрилися організаторські та творчі здібності тощо.

Доведено доцільність побудови системи соціально-психологічного забезпечення процесу розвитку соціальної відповідальності учасників на основі взаємозв'язку підходів: аксіологічного (активізуючого досвід моральних та відповідальних відносин з оточуючими людьми), діяльнісного (що реалізується у суспільно корисній діяльності), особистісно-орієнтованого (що стимулює самостійність особистості; рефлексію своїх вчинків).

4.3. Провідні складові ефективної реалізації системи соціально-психологічного забезпечення процесу розвитку соціальної відповідальності особистості в умовах трансформаційного соціуму

Як показало проведене дослідження, соціальна відповідальність має значення у всіх сферах життєдіяльності особистості і суспільства в цілому. Вона є одним із фундаментальних принципів людського буття та моральності.

Розгляд різних підходів до розуміння структури, змісту загальнолюдської системи цінностей, ціннісних орієнтацій та прояву соціальної відповідальності особистості дозволяє узагальнити, що існує взаємозворотня залежність рівня розвитку соціальної відповідальності та структури системи цінностей, оскільки структура системи цінностей, співвідношення у ній термінальних і інструментальних цінностей залежить від об'єкта відповідальності: з одного боку, якщо у системі цінностей домінуючими є термінальні цінності, то відповідальність буде носити індивідуалізований, особистісний характер, адже об'єктом відповідальності є сам індивід, його потреби та інтереси [60; 73; 182; 201; 219; 248 та ін.]. З іншого боку, якщо в системі цінностей превалюють інструментальні цінності, то відповідальність матиме соціальну спрямованість, оскільки її об'єктом буде соціум із

усіма його атрибутами. Рівень сформованості соціальної відповідальності та визначення соціальної дії у структурі життєдіяльності індивіда залежить від домінування інструментальних цінностей [35; 62; 70; 73; 112 та ін.]. Чим більше домінанта інструментальних цінностей, тим вище рівень розвитку соціальної відповідальності, який визначає вибір ціннісно-раціонального соціального впливу у структурі життєдіяльності особистості.

Вивчення теорії та методики професійної освіти, практичного досвіду вітчизняних та зарубіжних фахівців, критичної оцінки рекомендацій керівних органів освіти дозволяє виявити низку проблем, що є, зокрема, у системі вищої освіти [49; 109; 113 та ін.].

По-перше, система освіти все ще іноді спирається на так званий знаннєвий підхід. Це, природно, призводить до існування методик освіти, що відрізняються одна від одної, а в освітній практиці – до переважання суб'єктивних підходів в організації підготовки фахівців, необґрунтованих заходів удосконалення цього процесу.

По-друге, нормативно-правова база освіти має відповідати кращим світовим зразкам. Іноді не регламентуються такі важливі сторони вищої освіти, як кураторство, наукова діяльність здобувачів вищої освіти тощо. Окремі законодавчі норми недостатньо реалізуються на практиці, що негативно позначається на організації ефективного навчально-виховного процесу у напрямку розвитку соціальної відповідальності молоді.

По-третє, вдосконаленню процесу підготовки майбутніх фахівців не вистачає системності. За позитивними аспектами не простежується системна відпрацьована практика, здатна суттєво вплинути на якість та ефективність роботи вищої школи загалом.

У той же час, для системи підготовки майбутніх фахівців у закладах вищої освіти характерні такі принципово важливі тенденції:

- вдосконалення підготовки йде постійно, еволюційним шляхом відповідно до умов, що змінюються, та наукових досягнень;

- кардинальні, принципово важливі зміни у системі вищої освіти, як правило, відбувалися і відбуваються на етапах суттєвих, докорінних перетворень у різних сферах суспільного життя країни;

- система вищої освіти організується та здійснюється відповідно до загальних правових засад та принципів роботи вищої школи країни та з урахуванням специфіки підготовки майбутніх фахівців.

Мета, на яку має бути орієнтована така система, – подальший розвиток соціальної відповідальності особистості та підготовка її до організованого процесу професіоналізації, формування сукупності загальних умінь щодо подальшого самостійного оволодіння конкретною спеціальністю.

Аналіз найбільш суттєвих зв'язків та залежностей освітнього процесу у закладах вищої освіти свідчить про те, що в процесі підготовки майбутніх фахівців виявляються закони та закономірності різного рівня та порядку: найбільш загальні закони розвитку природи, суспільства та мислення; закономірності соціального порядку – формування особистості, пізнавальної діяльності; соціально-психологічні закономірності.

Провідним підходом освітнього процесу є закон моделювання (відтворення) у процесі підготовки спеціаліста умов майбутньої професії. Сутність та зміст цього закону проявляється та реалізується у таких принципах: принцип поєднання гармонійного розвитку особистості та її професіоналізації; принцип професійної спрямованості освітнього процесу, що сприяє ефективному професійному становленню фахівця; принцип оптимізації освітнього процесу, приведення структури всіх навчальних дисциплін у відповідність до сучасних підходів до їх змісту та цілей підготовки фахівців, що змінюються; принцип систематичності, послідовності та комплексності у розвитку особистості, реалізація міждисциплінарного підходу, встановлення міжпредметних зв'язків [7; 114; 244 та ін.].

Другим підходом до освітнього процесу є закон відповідності характеру діяльності освітян характеру діяльності здобувачів вищої освіти, їх пізнавальним можливостям та духовним потребам [7; 30; 87 та ін.]. Вимоги

цього закону багатогранні, але основні з них можна виразити у таких принципах:

– принцип відповідності цілей та технологій освітнього процесу потребам та мотивам професійної діяльності сучасного фахівця, професійне становлення особистості у процесі постійного вирішення під керівництвом викладачів внутрішніх та зовнішніх протиріч, вольове стимулювання та самовдосконалення;

- принцип оптимального поєднання диференційованого та індивідуального підходів у процесі підготовки фахівців, створення та забезпечення умов для формування творчої індивідуальності та активності;

- принцип єдності вимогливості та поваги до майбутніх фахівців, довіри до їх особистості, моральної чистоти та творчості.

Як третій підхід можна назвати закон про прямо пропорційну залежність підвищення якості та результативності процесу підготовки фахівців у закладі вищої освіти та соціально-психологічно обґрунтованого розвитку їх соціальної відповідальності. Його сутність можна виразити у таких принципах:

- принцип гармонійного поєднання управління професійним становленням здобувачів вищої освіти з їх соціальною відповідальністю, підтримка ініціативності, індивідуальності та творчості;

- принцип цілісного та гармонійного розвитку особистості, створення умов для розкриття, цілісного та всебічного формування її сутнісних сил;

- принцип усвідомлення, активності та соціальної відповідальності викладачів та здобувачів вищої освіти в освітньому процесі, перетворення знань на стійкі професійні переконання, формування позитивного ставлення до професії, розвиток звички професійної діяльності та поведінки.

Четвертим важливим підходом до процесу підготовки фахівців у вищій школі є закон забезпечення єдності навчання, виховання, розвитку,

освіти, самовдосконалення майбутніх фахівців. Основні принципи реалізації цього закону та їх зміст:

- принцип навчання, що виховує;
- принцип розвивального навчання;
- принцип соціально-психологічної підготовленості до професійної діяльності;
- принцип самоосвіти та самонавчання здобувачів вищої освіти, самовдосконалення себе як особистості і як фахівця.

Перелічені вище засади підготовки майбутніх фахівців спрямовують діяльність адміністративного та професорсько-викладацького складу закладу вищої освіти на науково обґрунтоване управління освітнім процесом та розвиток соціальної відповідальності особистості.

Сучасна підготовка фахівців у вищій школі є інтеграцією таких процесів: процесу проектування підготовки спеціаліста, процесу функціонування підготовки спеціаліста протягом усього періоду навчання та процесу інтеграції як процесу взаємовпливу перших двох процесів.

Наразі, у період загострення протиріч в соціальних, політичних, економічних процесах, що визначають життя держави та громадянського суспільства, посилення духовного, соціального, національного, освітнього розшарування населення країни, мета науково обґрунтованої державної системи освіти має бути чіткою та гнучкою, заснованою на глибокому розумінні сутності особистості, її становленні та розвитку, з одного боку, як частини суспільної системи, що бере участь у всіх її різноспрямованих процесах, а з іншого, як духовно та цивільно вільної особистості, що реалізує себе у вільному виборі програми дій, у прийнятті принципових рішень та соціально відповідальній поведінці [20; 55; 90-92; 215 та ін.].

Однією з основних цілей, визначених у нормативних документах, є формування у здобувачів вищої освіти професійно значущих якостей, але не менш важливою є сформованість соціально значущих якостей особистості, таких як соціальна відповідальність; лише в цьому випадку професі-

оналізм розвиватиметься і зростатиме. Зазначені цілі конкретизуються у розв'язанні завдань, серед яких висуваються такі:

- формування самосвідомості, ціннісного ставлення до таких понять, як «честь», «совість»;

- залучення здобувачів вищої освіти до системи культурних цінностей, історії, традицій, формування потреби в їх вивченні та примноженні;

- формування загальнолюдських норм моралі (доброти, взаємовиручки, взаємопідтримки та ін.), загальної культури та культури професійного спілкування та взаємодії;

- розвиток внутрішньої свободи та усвідомлення необхідності дотримання законності, правопорядку, об'єктивної самооцінки та саморегуляції поведінки, почуття власної гідності, самоповаги та поваги оточуючих;

- виховання поваги до закону, формування професійної та суспільної активності, розвиток соціальної відповідальності за виконання професійного та громадського обов'язку;

- розвиток творчого мислення, потреби у творчому ставленні до виконання професійних обов'язків;

- розвиток потреби у здоровому способі життя, фізичному вдосконаленні, готовності та здатності переносити фізичні та психологічні навантаження, розвиток навичок забезпечення особистої безпеки та ін.

Вирішення цих завдань здійснюється, головним чином, цілеспрямованою соціально-психологічною роботою. Чільне місце належить й навчанню, як основному виду діяльності здобувачів вищої освіти. Успішність вирішення навчально-виховних завдань здебільшого залежить від того, наскільки повно та ефективно використовуються освітні можливості процесу навчання.

При розгляді процесу розвитку соціальної відповідальності особистості з різних позицій та аспектів найбільш пріоритетним є розгляд цього процесу як системи, в основі якого лежить системний підхід. Системний

підхід передбачає розглядати освіту як складну соціальну систему, в рамках якої існують та можуть проектуватися інші системні комплекси. Системний підхід передбачає, що всі явища, процеси у навчально-виховній діяльності розглядаються в цілісній єдності, взаємозумовленості та взаємозалежності компонентів, елементів, блоків, частин тощо.

Освітня система виступає як складне, специфічне, соціальне, структурно-функціональне утворення, у межах якого здійснюється моделювання, проектування процесів, що дозволяють якісно вирішувати завдання навчання та розвитку особистості, в тому числі розвитку її соціальної відповідальності. Тому освітня система є сукупністю взаємопов'язаних, взаємозалежних та взаємозумовлених елементів, що утворюють цілісний безперервний процес формування та розвитку особистості, навчальних колективів, їх якостей та відносин, необхідних для їх підготовки до професійної діяльності та розвиток соціальної відповідальності.

Звідси процес розвитку соціальної відповідальності є організованою, послідовною, цілеспрямованою, систематичною діяльністю щодо впливу на свідомість, почуття та волю особистості з метою формування у неї відповідних якостей, норм поведінки, відповідно до вимог соціальної відповідальності.

Провідним і найбільш загальним є поняття «освітня система», яка включає всі інші системні утворення. Освітня система дозволяє вирішувати такі основні завдання: визначати шляхи та умови щодо реалізації концепції освіти; зміцнювати та розвивати взаємозв'язки структурних елементів та компонентів освітнього процесу (цільового, змістовного, організаційного, процесуального, оцінного, управлінського, коригувального та ін.); інтегрувати зусилля всіх суб'єктів освітньої діяльності на користь реалізації системи цілей, ідей, програм тощо; розширювати діапазон соціально-психологічних впливів завдяки створенню, освоєнню середовища освіти, виховного простору, використання можливостей навколишнього соціального та економічного середовища; створювати умови для самореалізації та

самоствердження особистості викладача та здобувача вищої освіти, їх творчого самовираження, прояву індивідуальності та зростання, демократизації та гуманізації ділових та особистісних відносин; зосереджувати зусилля на вирішенні основних питань, ефективності функціонування освітньої системи; забезпечувати наступність, узгодженість та єдність дій професорсько-викладацького складу; прагнути забезпечувати досягнення поставлених цілей та вирішення освітніх завдань шляхом динамічності змісту, організації та технологій здійснення; моделювати та проєктувати різні системні утворення та процеси, серед яких основними є навчально-виховний процес та соціально відповідальний освітній простір закладу вищої освіти.

Досвід діяльності багатьох закладів освіти показує, що розвивальні можливості освітнього процесу щодо викладання різних навчальних дисциплін використовуються далеко не повно. У навчальних програмах з низки навчальних дисциплін у розділі організаційно-методичних вказівок яких не міститься рекомендацій щодо методики вирішення розвивальних завдань. Найбільш суттєвими загальними недоробками у цьому плані є: фрагментарне, бездоказове розкриття основних проблем курсів; слабкий зв'язок теорії з життям та практикою; переважання інформаційно-ілюстративного та репродуктивного методів навчання без емоційної складової, яка б впливала не тільки на інтелект, а й на почуття, волю молодшої людини; обмеженість методичних прийомів управління пізнавальною діяльністю; недостатньо високий рівень вимогливості, обґрунтованості та справедливості в оцінці навчальної діяльності; відсутність належної цілеспрямованості в реалізації виховних можливостей викладання навчальних дисциплін. Слабке використання виховних можливостей дисциплін загальнопрофесійного та спеціального циклів, що викладаються, пояснюється великим обсягом навчального матеріалу, інформаційним перевантаженням. Проте досвід передових закладів освіти показує, що при умілому і продуманому викладі навчального матеріалу та використанні розвивальних можливостей занять більш успішно вирішуються виховні, навчальні

завдання. Практика повсякденно та наочно підтверджує, що за наявності у молоді інтересу, позитивних мотивів до вчення, ефективність навчання та виховання підвищується, а викладачі всіх дисциплін можуть реалізовувати засобами свого предмету розвивальні можливості. Серед основних таких можливостей можна виділити розвиток професійного творчого мислення молоді (навчання вмінню аналізувати, зіставляти різні факти, вибирати та оцінювати прийняті рішення тощо); збагачення молоді знаннями, що переходять в особисті переконання, які дозволяють впевнено діяти, грамотно поводитися в різних ситуаціях; формування світогляду на історичних та сучасних наукових положеннях; розвиток інтересу до наукового осмислення фактів дійсності; розвиток волі особистості та її здібностей у досягненні поставленої мети; розвиток соціальної активності особистості та розвиток соціальної відповідальності; встановлення взаємовідносин співробітництва та демократизму і формування на цій основі професійно-моральних якостей, зокрема соціальної відповідальності.

З метою посилення розвивальної спрямованості викладання навчальних дисциплін в напрямку розвитку соціальної відповідальності важливо враховувати те, що у діяльності фахівців дедалі більшу роль відіграють функції, пов'язані з аналізом обстановки, зіставленням різних чинників, вибором та оцінкою прийнятих рішень. При цьому зростає значення морально-етичних аспектів професійної діяльності, що, своєю чергою, викликає необхідність ув'язувати в процесі викладання всі правові, організаційні та психологічні сторони предмету, який вивчається, з розкриттям особистісного, морального чинника професійної діяльності.

Насамперед, у ході навчання реалізується формувально-розвивальна функція, сутність якої полягає у формуванні у нових та розвитку наявних особистісно-професійних якостей. Це стрижнева, базова функція процесу виховання. Ступінь її реалізації визначає якість та ефективність розвивальної роботи в цілому. У процесі навчання здійснюється також функція мобілізації, яка полягає у забезпеченні дії, поведінки, необхідної для вирі-

шення поточних навчальних та соціальних завдань. Викладачі в процесі навчання виконують профілактичну функцію, яка полягає в тому, щоб застерегти від помилок, невірних кроків у поведінці, утримати від аморальних вчинків, своєчасно скоригувати подальші дії. Реалізація цієї функції здійснюється, головним чином, шляхом роз'яснення вимог і норм права та моралі, правил поведінки, і навіть особистого прикладу. У ході навчання реалізується й така функція, як спонукання особистості до самовиховання, яка полягає у підкріпленні її мотивів та зусиль, спрямованих на розвиток особистості.

Незважаючи на своєрідність кожної функції, всі вони проявляються у єдності. Результативність процесу розвитку соціальної відповідальності визначається, головним чином, практичними справами, діями та вчинками. Тому ефективність соціально-психологічної роботи забезпечується у вигляді аналізу результатів розвитку соціальної відповідальності, що дозволяє керувати цим процесом та своєчасно вносити до нього відповідні корективи. Розвивальному навчанню властиві якісна визначеність, стійкі внутрішні зв'язки та відносини, що носять закономірний характер. Так, переконаність, принциповість, громадська і громадянська активність та інші якості не можуть бути сформовані, якщо навчання не матиме наукового характеру, якщо змістовна сторона викладання страждатиме на розпливчастість і нечіткість понять і визначень. У світовій освітній теорії та практиці вже давно склалася думка, що розвивальний процес не повинен бути заручником якихось кон'юнктурних ситуацій. Тому як ідейна основа системи розвитку соціальної відповідальності мають бути вироблені та перевірені багатовіковою практикою принципи гуманізму. Гуманізм, насамперед, означає людяність: любов до людей, високий рівень психологічної терпимості (толерантності), толерантність у людських відносинах, повагу до особистості та її гідності. У кінцевому підсумку поняття «гуманізм» є системою ціннісних орієнтацій, у яких лежить визнання людини як вищої цінності.

Гуманізм – це сукупність ідей та цінностей, що стверджують універсальну значущість людського буття загалом та окремої особистості зокрема. При такому трактуванні гуманізм, як певна система ціннісних орієнтацій та установок, набуває значення суспільного ідеалу. Людина сприймається як найвища мета у суспільному розвитку, у процесі якого забезпечується створення необхідних умов повної реалізації всіх її потенцій, досягнення гармонії у соціально-економічній та духовній сферах життя особистості. При цьому у сучасному трактуванні гуманізму акцент робиться на цілісне, універсальне становлення особистості. Ця універсальність осмислюється як гармонійний розвиток інтелектуальних, духовно-моральних та естетичних її потенцій.

Таким чином, з позицій гуманізму кінцева мета розвитку соціальної відповідальності полягає в тому, щоб кожна особистість могла стати повноцінним суб'єктом діяльності, пізнання та спілкування, тобто вільною, самостійною, відповідальною за все, що відбувається в цьому світі. Отже, міра гуманізації процесу розвитку визначається тим, наскільки цей процес створює передумови для самореалізації особистості, розкриття всіх закладених у ній природних задатків, її здатність до свободи, відповідальності та творчості.

Зі змістовної сторони реалізація принципів гуманізму означає прояв загальнолюдських цінностей. Тому підхід до процесу розвитку соціальної відповідальності з позицій загальнолюдських цінностей означає його деідеологізацію, тобто відмову від нав'язування позицій, установок, переконань певної соціальної сили; акцент на духовно-моральний, інтелектуальний та естетичний розвиток особистості на основі освоєння нею всього культурного багатства, накопиченого в історії людства.

Гуманістичний підхід вимагає, щоб як головна мета навчально-виховного процесу розглядалося створення передумов для самореалізації особистості. Гуманістична орієнтація освіти може бути реалізована лише у відповідних формах навчально-виховного процесу. У найзагальнішому

плані це передбачає високий рівень індивідуалізму та диференціації навчання, акцент на пробудження активності та ініціативності здобувачів вищої освіти, застосування у відносинах викладача та здобувачів вищої освіти основних принципів співробітництва [7; 114; 244 та ін.]. Теорія та практика роботи у закладах освіти припускають велику кількість методів розвитку соціальної відповідальності: переконання, бесіда, роз'яснення, приклад, стимулювання, доручення, контроль, оцінка та інші.

Все різноманіття методів може бути представлене у вигляді трьох ідентифікаційних груп, виділених за ознакою провідної мети. Це методи формування свідомості особистості, її поглядів, переконань, світогляду; методи формування поведінки; методи мотивування та стимулювання діяльності та поведінки.

Метод впливу на особистість – це система прийомів, що дозволяють вирішувати ті чи інші завдання. Ще одне важливе поняття у цьому ряду – форма організації соціально-психологічного впливу.

Виділяють такі найважливіші форми організації впливу: навчальний процес, позааудиторна робота, сімейне виховання, виховна діяльність молодіжних організацій, виховна діяльність закладів культури, мистецтва та засобів (в тій мірі, у якій вона доступна).

Пусковим механізмом процесів саморозвитку освітньої системи є творчість викладачів, їх участь в інноваційних процесах, співпраця зі здобувачами освіти, включення їх у життєтворчість, всебічне стимулювання самодіяльності та креативної, дослідницької діяльності, створення вільних освітніх зон, осередків нової культури тощо [7; 114; 244 та ін.].

Система багато в чому залежить від її здатності авторизації досвіду та оволодіння новим економічним механізмом, що забезпечує її фінансово-економічну самостійність. Процес входження у світовий культурний та освітній простір диктує необхідність звертатися і до тих цінностей, які передбачають підготовку в контексті регуляторів її організації. З'являються нові методологічні орієнтири, що дозволяють розглядати розвиток існую-

чої системи освіти, її перетворення на гуманістичну у вигляді розвитку особистісних структур свідомості особистості, тобто «знизу», створюючи специфічні умови для реальної самоорганізації освітньої діяльності.

Принципи, які виступають у ролі умов, засобів і орієнтирів затребуваності особистісного потенціалу самоорганізації, ініціюють діяльність свідомості на пошук смислу, побудови власної картини та своїх дій у ній. Це принципи саморозвитку проблемного мислення, олюднення цінностей, переживання змісту цінностей, феноменологічної редукції, етнокультуровідповідності, особистісного функціонування, суб'єктивного контролю, урахування соціально-професійного досвіду, відкритості навчальної інформації, самоідентифікації, включення повсякденного розуміння, затребуваності моральної характеристики ефекту та інші. Кожен із них представляє не лише орієнтир, а й зразкову програму дій, яку викладач інтерпретує та адаптує до себе та конкретних здобувачів освіти.

Однією з вимог до навчання є високий особистий приклад і авторитет викладача. Багато в чому вирішення складних та відповідальних завдань виховання здобувачів освіти залежить від рівня підготовленості викладачів, їхньої культури, цілеспрямованості, наполегливості, професійного та морального рівня, від знання наукових та методичних основ виховання. Викладачі повинні мати не лише фундаментальні знання, професійні навички та вміння, а й розвинене професійне мислення, пристосоване до проєктно-творчої діяльності в нестандартних ситуаціях. Безперечно, вірним у цьому зв'язку є запрошення для ведення спецкурсів та практикумів зі спеціальних дисциплін та дисциплін спеціалізації фахівців-практиків.

Проведення виробничих практик на підприємствах, в організаціях та установах дозволяє впевненіше почуватися випускникам при влаштуванні на роботу, бути конкурентоспроможним та затребуваним. Практичний досвід свідчить, що рівень професіоналізму викладача багато в чому визначається його професійною підготовленістю, умінням спілкуватися зі здобувачами вищої освіти та вмінням навчити їх цьому спілкуванню між собою,

тобто його особистісними якостями та здатністю здійснювати продуктивну взаємодію з іншими людьми. Викладач виступає головним координатором, коментатором, опонентом, своєрідним фільтром усіх розвивальних впливів. Тому найважливіше завдання викладача – виховати в здобувачів освіти постійну потребу у самоаналізі, самооцінці, самовихованні.

Демонструючи відданість традиціям та цінностям академічної спільноти, викладач сприяє їх засвоєнню самими здобувачами освіти, усвідомленню ними своєї приналежності до вузівської корпорації та професійної спільноти. Побудова процесу навчання та виховання у закладі вищої освіти на основі комунікативно-діяльнісного підходу в цілісному навчально-виховному процесі, де здобувач вищої освіти виступає як суб'єкт діяльності, суб'єкт розвитку, передбачає організацію предметно-практичної діяльності у певному соціальному контексті, що створює позитивний емоційно-мотиваційний фон. Важливою умовою при цьому виступають гуманістичні настанови по відношенню до кожного здобувача освіти: прийняття кожного таким, яким він є, прояв емпатійного ставлення до кожного, довірче, діалогове спілкування. Цей підхід містить у собі ідею особистісної спрямованості освіти; загальнолюдські засади гуманізму; ідею демократизації відносин як основи формування демократичної особистості; поглиблення індивідуального підходу; принцип природовідповідності навчання та виховання; ідею активізації та використання внутрішніх саморегулюючих механізмів розвитку особистості.

Аналіз освітньої теорії та практики свідчить, що для ефективного та керованого процесу розвитку соціально відповідальної особистості характерна тенденція широкого впровадження нових технологій та форм, нових видів занять, а також активної взаємодії викладачів та здобувачів вищої освіти.

Впровадження нових технологій має здійснюватися за такими напрямками: реалізація проблемного та проблемно-діяльнісного підходів у процесі навчання; використання концептуальних положень теорії поетап-

ного формування розумових дій; узагальнення професійно значимої інформації; застосування основних ідей сугестії в оволодінні професійними знаннями, навичками та вміннями; алгоритмізація та програмування окремих модулів навчального процесу; апробація вивчення найважливіших розділів навчального плану за допомогою інтелектуального та емоційного «занурення»; використання професійно орієнтованих ідей освітнього співробітництва; реалізація ігрових форм організації навчальних занять та інші.

Наразі в освітній практиці існують такі загальноприйняті концепції та технології навчання: традиційна технологія навчання на основі асоціативно-рефлекторної концепції; технологія навчання на основі концепції поетапного формування розумових дій та як окремий випадок на основі концепції формування розумових понять; проблемно-діяльнісне навчання та інші. Вибір технології навчання та виховання визначає вибір конкретної методичної системи роботи у закладі вищої освіти [7; 114; 244 та ін.]. Все частіше використовуються нові види занять. Цікавим є використання ігрових комплексів: аналіз конкретної ситуації (юридичної, психологопедагогічної); організаційно-розумна гра; відпрацювання професійних ролей; організаційно-діялісна гра щодо прийняття в ролі спеціаліста професійних рішень; професійний тренінг (соціально-поведінковий, управлінський, соціально-комунікативний). За відгуками викладачів проведення занять на основі вищезгаданих технологій дозволяє не тільки повніше розкрити себе, а й активізувати пізнавальну діяльність здобувачів вищої освіти; на це звертають увагу 45,9% викладачів, які мають досвід роботи від трьох до п'яти років, 36,8% аспірантів, які ведуть викладацьку діяльність.

Різноманітність та доцільність нових занять робить освітній процес гнучким та якісним, а застосування методів активного навчання («метод круглого столу», інтелектуального штурму, дискусії, актуалізація проблеми та ін.) дозволяє здобувачам вищої освіти відчувати себе невід'ємною частиною цього процесу.

На основі синтезу особистісного світогляду, мислення, поведінкових навичок та адаптованості до навколишнього середовища з'являється та формується сукупність соціальних та професійних відносин до оточуючих та до себе як до особистості, формуються професійні переконання та знання, які здобувач зрозумів, усвідомив, пережив і відчув, виробляється своя позиція, власне бачення майбутньої діяльності.

Впровадження у навчальний процес міжпредметних курсів, циклів – один зі шляхів розвитку соціальної відповідальності. Традиційне навчання конкретним навчальним дисциплінам орієнтоване на розширення обсягу матеріалу, що призводить до перевантаження здобувачів вищої освіти, завдає шкоди розвитку творчого мислення, погіршує діалектику аналізу та синтезу в пізнавальній діяльності. З іншого боку, сучасній людині все частіше доводиться враховувати взаємозв'язок явищ та процесів соціального та професійного середовища. Їй належить вирішувати професійні та соціальні проблеми, що вимагають не тільки всебічного їхнього розуміння, а й комплексного застосування знань, умінь та навичок. Наприклад, фінансовому менеджеру необхідно бути і компетентним керівником, і маркетингом, і аналітиком, і математиком, а менеджеру організації – керівником, який знає і володіє психологією, риторикою, статистикою.

Як зазначалося вище, з метою вирішення названих проблем для конкретних спеціальностей доцільно розробляти та реалізовувати навчальні програми, як, наприклад, програми курсів на вибір: «Основи соціального проектування» та «Соціальна відповідальність в сучасному соціумі».

Результати та аналіз впроваджених у навчальний процес курсів на вибір дозволяють зробити такі висновки: у здобувачів освіти формуються професійні знання, навички та вміння, розвивається творчий стиль мислення; комплексне вирішення професійних проблем стимулює формування соціовідповідальних та професійних мотивів; курси на вибір є ефективним засобом контролю за зміною світоглядних поглядів та рівнем підготовле-

ності здобувача вищої освіти до майбутньої професії, його соціальної відповідальності та адаптованості до зовнішнього середовища.

Як показують результати дослідження, обґрунтовані навчальні програми підвищують якість навчально-виховного процесу підготовки фахівця вищої школи та ефективність виховання моральних якостей і соціальної відповідальності загалом.

Освітній процес є багатоплановою і поліморфною взаємодією – це і навчально-педагогічна взаємодія (викладач – здобувач вищої освіти), і взаємодія здобувачів вищої освіти між собою, і міжособистісна взаємодія, яка може по-різному впливати на розвиток соціальної відповідальності.

Як відомо, Р. Блейк, Д. Моутон, К. Томас [256] виділяють п'ять стратегій взаємодії (сукупність домінуючих особливостей поведінки людини у відносинах з іншими людьми, що виявляються в тій чи іншій соціальній ситуації): суперництво (конкуренція), компроміс, співробітництво, пристосування та уникнення (ухилення). Наразі взаємодія набуває організаційної форми співробітництва, яке, у свою чергу, характеризується активністю, усвідомленістю, цілеспрямованістю взаємних дій обох сторін, які виступають з позиції суб'єктів, де узгоджена дія результується і передбачається психічним станом контакту.

Співробітництво як спільна діяльність, як організаційна система характеризується: просторовою та часовою присутністю, єдністю мети, організацією та управлінням діяльністю, розподілом функцій, дій, операцій, наявністю позитивних міжособистісних відносин. Таке спілкування є формою навчальної взаємодії, співробітництва. Воно одночасно реалізує комунікативну, перцептивну та інтерактивну функції, використовуючи при цьому всю сукупність вербальних, образотворчих, символічних та кінетичних засобів.

З досвіду роботи слід зазначити, що ефективним є навчальний процес, коли кожна дисципліна окремо націлена на вирішення виховних завдань, які мають свою соціально-вікову специфіку на різних стадіях реалі-

зації освітніх програм. На молодших курсах переважне значення мають завдання соціально-громадянського та загальногуманітарного розвитку. Для третіх-четвертих курсів пріоритетним стає творче залучення здобувачів вищої освіти до обраної спеціальності. Акцент робиться на формування навичок та якостей, необхідних у майбутній професії. На старших курсах завершується формування особистісних та професійних якостей майбутнього спеціаліста, при цьому зростає питома вага індивідуальної роботи зі здобувачами освіти.

Не можна не брати до уваги соціально-психологічний портрет здобувачів вищої освіти, який зазнав значних змін. Здобувачі вищої освіти змушені матеріально забезпечувати себе, інколи і за рахунок навчання. Вони схильні до стресів, допускають прояви асоціальної поведінки. Одним із джерел цих рис є погана організація навчального процесу, невідповідність навчальних програм та методів навчання вимогам часу, домінування авторитарного стилю керівництва та спілкування, що не враховує інтересів здобувачів вищої освіти, їх права вибору організаційних форм навчальної діяльності, участі в управлінні закладом вищої освіти. Необхідно пам'ятати, що участь здобувачів вищої освіти в такому управлінні – це не лише реальна форма студентської демократії та засіб соціально-правового самозахисту здобувачів вищої освіти, а й школа менеджменту та розвитку соціальної відповідальності.

У сучасних умовах об'єктивно назріла необхідність підготовки фахівців з управлінським досвідом. Найважливішим фактором, що впливає на підвищення соціальної активності, соціальної відповідальності та особистісної зацікавленості здобувачів вищої освіти, є реалізація комплексу виховних заходів на основі розвитку студентського самоуправління та участі здобувачів вищої освіти в управлінні діяльністю закладів освіти, у громадських та молодіжних організаціях, у діяльності соціально-професійної групи. Зокрема, основною метою діяльності студентського самоуправління є створення умов для розкриття творчого потенціалу та підвищення рівня

професійної та соціальної підготовленості випускників. Досвід показує, що навички організаційної роботи у студентських структурах підвищують рейтинг випускників та роблять їх затребуваними в галузі державного управління, адміністративно-господарської роботи, у бізнесі, політиці та інших сферах діяльності.

Створення середовища розвитку соціальної відповідальності через включення здобувачів вищої освіти до соціального проєктування відбувається в ході проєктування та реалізації соціальних програм районного, міського, регіонального та державного масштабів. Ці програми спрямовані на консолідацію молоді даного регіону, її зусиль у вирішенні власних соціальних проблем, на активізацію роботи студентських громадських об'єднань, а налагодження співпраці з різними освітніми установами, у тому числі недержавними закладами освіти, сприяє ефективності діяльності у цьому напрямі.

Реалізація цих соціально-психологічних умов у ході проведеної дослідно-експериментальної роботи здійснювалася в комплексі.

Науковим та практичним завданням стає створення умов розвитку соціально відповідальної особистості, адже сучасне суспільство вимагає відповідальних відносин серед кожного суб'єкта взаємодії. Така ситуація може змінитися, лише за значних змін у різних структурах суспільства. Необхідно створювати ситуації, у яких відбувається усвідомлення особистістю невід'ємності та значущості соціальної відповідальності та власної значущості у цих процесах.

Слід наголосити, що найбільша соціальна відповідальність накладається на саму особистість, адже вона є системоутворюючим елементом соціальної відповідальності на різних рівнях (особистісному, громадському, рівні бізнесу, влади).

Успішна реалізація процесу розвитку соціальної відповідальності у суспільстві залежить від роботи над собою кожного його члена, тобто ко-

жної особистості. Стає очевидним, що необхідне державне ініціювання процесів розвитку соціальної відповідальності у суспільстві.

Як зазначалося вище, основними соціально-психологічними складовими розвитку соціальної відповідальності особистості у теоретичній моделі визначалися організаційні, індивідуально-психологічні, корекційно-розвивальні.

До організаційних складових належать вдосконалення соціально відповідального освітнього простору, діагностика вихідного рівня соціальної відповідальності, прогнозування системи професійних цінностей та індивідуальної стратегії особистості у процесі навчання. Найбільш повно це можливо вирішити в умовах проведення додаткових курсів, де можлива організація професійного супроводу особистісних трансформацій у сфері соціальної відповідальності.

До цих складових належить також проєктування моделі взаємодії з фасилітації відповідальності. Формування соціальної відповідальності має здійснюватися з урахуванням конкретної спеціалізації в умовах моделювання ситуацій прояву відповідальності, зокрема у навчально-професійному середовищі.

До соціально-психологічних складових розвитку соціальної відповідальності належить й розвиток мотивації відповідального ставлення особистості до обраної професійної діяльності, до проєктування особистісно-професійної траєкторії розвитку, надання акмеопсихологічної підтримки, розвиток здатності до партнерської взаємодії, усвідомлення себе в професії, розвитку інструментальної та мотиваційної основи відповідальності за своє професійне становлення.

До корекційно-розвивальних складових розвитку соціальної відповідальності належать профілактика особистісних та професійних деформацій у сфері розвитку відповідальності, формування досвіду соціальної відповідальності особистості у ході практико-орієнтованої тв суспільно значущої діяльності.

Отже, соціально-психологічними складовими, що сприяють ефективності процесу розвитку соціальної відповідальності особистості, є організація процесу навчання основам знань про соціальну відповідальність, про сутність прав та обов'язків, норми та правила поведінки людини в суспільстві та способи її регулювання, про цінності, мораль та моральність, про допустимі та неприпустимі наслідки прийняття рішень, про соціальні наслідки соціально-економічного розвитку; забезпечення інтеграції навчальної та суспільно значущої діяльності; створення професійно-освітнього середовища розвитку соціальної відповідальності через включення у соціальне проєктування та реалізацію програм навчально-виховної роботи; актуалізація життєвого досвіду, мотивація соціально відповідальної поведінки, моральні устремління до реалізації відповідальних вчинків, спонукання свідомо регулювати свою діяльність, створення ситуацій, що потребують усвідомленого вибору лінії поведінки, прийняття рішень та оцінювання їх наслідків, зокрема за допомогою організації навчальної взаємодії та під час суспільно значущої діяльності; закріплення здобутого досвіду в різних формах суспільно значущої діяльності (науково-дослідницькій, культурно-просвітницькій, соціального проєктування, самоврядування, громадських та молодіжних організацій тощо), включення в діяльність соціально-професійної групи.

На основі проведено дослідження було доведено актуальність проблеми розвитку соціальної відповідальності особистості в онто-, соціо- та професіогенезі і необхідність державного ініціювання та підтримки цього процесу у суспільстві. Показано, що в якості провідних складових (організаційних, соціально-психологічних, корекційно-розвивальних) ефективної реалізації системи соціально-психологічного забезпечення процесу розвитку соціальної відповідальності особистості в умовах трансформаційного соціуму мають виступати: ведення соціально-психологічної роботи в освітніх установах різного типу та навчально-виховних закладах соціальної реабілітації із визначенням переваг соціально відповідальної поведінки,

створенням соціально відповідального професійно-освітнього середовища та включенням особистості, як суб'єкта соціальної відповідальності, до соціально значущої діяльності; залучення засобів масової інформації до висвітлення питань, пов'язаних із соціальною відповідальністю особистості на всіх рівнях взаємодії; сприяння формуванню просоціальних установок, стандартів розвитку соціально відповідальної поведінки; здійснення наукових досліджень з теоретичних та практичних аспектів соціальної відповідальності суб'єктів (від особистості до державних інститутів); ініціювання проведення конкурсів з проблем соціальної відповідальності особистості (як учня, як майбутнього фахівця, як професіонала, як державного службовця, як людини бізнесу та ін.); сприяння поширенню системи державних та громадських інститутів, діяльність яких спрямована на допомогу сім'ї у культурному, правовому та психосоціальному розвитку дітей і молоді у напрямку формування їх соціальної відповідальності.

Крім того, соціально-психологічними складовими реалізації системи соціально-психологічного забезпечення процесу розвитку соціальної відповідальності молоді в умовах трансформаційного соціуму є: використання у навчальній та позанавчальній роботі форм та методів, спрямованих на формування компетенцій соціальної взаємодії, самоорганізації та самоуправління; створення соціально відповідального простору, що дозволяє задовольняти потреби та інтереси особистості через використання технологій співробітництва, мережевої взаємодії; встановлення суб'єкт-суб'єктних взаємовідносин.

Висновки до розділу

У розділі визначено методологічні та змістовно-процесуальні особливості системи соціально-психологічного забезпечення процесу розвитку соціальної відповідальності особистості в умовах трансформаційного соціуму; наведено результати формувального етапу дослідження та проведено їх узагальнення з визначенням провідних складових ефектив-

ної реалізації запропонованої системи в умовах трансформаційного соціуму.

Загальна кількість учасників на формувальному етапі дослідження становила 762 особи віком від 15 до 28 років з початковим та ситуативним рівнями соціальної відповідальності – 458 учасників склали експериментальну групу і 304 учасника – контрольну групу. Відбір учасників у групи відбувався за принципом добровільності.

Формувальний етап дослідження був присвячений реалізації моделі розвитку соціальної відповідальності та розробленої на її основі системи соціально-психологічного забезпечення процесу розвитку соціальної відповідальності особистості в умовах трансформаційного соціуму. Розроблена система включала цільовий, змістовний, діяльнісний та оціночно-рефлексивний компоненти.

Методологічною основою розробки запропонованої системи слугували системно-інтегративний, аксіологічний, індивідуально-орієнтований, суб'єктно-діяльнісний, інформаційно-комунікативний, особистісно-компетентнісний підходи та принципи наступності, системності та цілісності, усвідомлення та самостійності, природовідповідності та культуровідповідності, комплексності, суб'єкт-суб'єктної взаємодії, практичної спрямованості.

Система соціально-психологічного забезпечення процесу розвитку соціальної відповідальності особистості містила підготовчий, основний та заключний етапи.

Підготовчий етап передбачав інформування про сутність прав і обов'язків, про норми і правила поведінки людини в соціумі і способи її регулювання; набуття знань про найбільш важливі соціально-економічні поняття, закони, категорії.

Основний етап включав актуалізацію життєвого досвіду учасників, мотивацію соціально відповідальної поведінки, моральних прагнень до реалізації відповідальних вчинків, до свідомого регулювання своїх дій та вчинків; створення ситуацій, що потребують усвідомленого вибору лінії просоціальної поведінки, прийняття відповідальних рішень та оцінювання

їх наслідків, зокрема у процесі суспільно значущої діяльності; включеність у конкурентний відбір, що вимагає демонстрації зібраності, працездатності, ініціативності, точності, дисциплінованості та високої соціальної відповідальності.

Заключний етап передбачав закріплення здобутого досвіду у різних формах суспільно значущої діяльності (науково-дослідницькій, культурно-просвітницькій, соціального проектування, студентського самоуправління, громадських та молодіжних організаціях тощо) та містив реалізацію набутого досвіду у різних її формах.

Термін реалізації системи соціально-психологічного забезпечення процесу розвитку соціальної відповідальності учасників становив 1 рік у режимі – 1 захід на тиждень. Загалом система соціально-психологічного забезпечення процесу розвитку соціальної відповідальності включала більше 50 заходів на рік. Було передбачено такі форми організації заходів протягом місяця – 1 заняття з формування знань про соціальну відповідальність, про сутність прав та обов'язків особистості, цінності, мораль, норми поведінки, моральність, про допустимі та неприпустимі соціальні дії; 1 дозвілєвий захід (за інтересами); 1 соціально-комунікативний захід (у формі квесту, майстер-класу для різних груп учасників); 1 захід у вигляді волонтерства. Системні заходи мали на меті створення умов для набуття досвіду соціально відповідальної поведінки, зокрема у межах соціально значущої діяльності. Так, запропонована система містила соціально-психологічну програму вдосконалення процесу розвитку соціальної відповідальності учасників через волонтерську діяльність, формами організації якої були індивідуальна, групова, фронтальна робота. У процесі активної соціально-значущої діяльності відбувалося усвідомлення своїх проблем, з'являлася можливість коригувати свою поведінку, змінювати ставлення до соціальних явищ навколишнього світу та отримувати позитивний імпульс у визнанні власної діяльності; розширювалося коло спілкування, розкривалися організаторські та творчі здібності, що сприяло підвищенню соціальної відповідальності учасників експериментальної групи.

Встановлено, що найбільш ефективними формами роботи у межах розробленої системи виявилися: ділова гра, міні-лекції, дискусії, тренінги, мозковий штурм, інтерактивне обговорення ситуацій, кейс-stady, рольові та творчі ігри, ігри-змагання, метод фокальних об'єктів, робота у пошуково-дослідній групі, розробка соціальних проєктів, майстер-класи, краєзнавчі читання та ін.

Зазначено, що в якості одного з провідних засобів розвитку соціальної відповідальності учасників було обрано соціальне проєктування, яке передбачало обґрунтоване конструювання соціального об'єкту як стану та як процесу, що відповідає заданим вимогам та намічається до побудови у близькому чи віддаленому майбутньому. Критеріями оцінки соціального проєкту були визначені: актуальність та структурованість заявленої у проєкті проблеми (зокрема, для соціально-економічного розвитку міста, регіону); глибина та об'єктивність проведеного аналізу стану проблеми, на вирішення якої спрямований соціальний проєкт; новизна та теоретична обґрунтованість запропонованого варіанту вирішення проблеми (соціально-економічної, соціально-гуманітарної та ін.); обґрунтованість необхідного ресурсного забезпечення; ступінь участі та соціальної відповідальності автора проєкту у вирішенні актуальної проблеми.

Підкреслюється, що створення професійно-особистісних, ситуаційно-моделюючих та розвивально-творчих умов надало можливість стверджувати, що рівень соціальної відповідальності учасників експериментальної групи змінюється з позитивним вектором. До доказів ефективності проведеної дослідно-експериментальної роботи з розвитку соціальної відповідальності учасників віднесено: зростання їх успішності; підвищення соціальної активності у волонтерській, громадській та творчій діяльності; усвідомлення ними власної соціальної позиції.

З'ясовано, що за результатами апробації системних заходів підвищилася схильність учасників експериментальної групи дотримуватися прийнятих правил, соціальних норм, рольових обов'язків, надійність у відносинах з іншими та активність у спільних справах (за шкалою соціальної відповідальності) ($p \leq 0,05$).

Вірогідно збільшилася інтернальність учасників, зокрема за шкалами загальної інтернальності ($T=68,00$; $p=0,003$), інтернальності у сфері міжособистісних відносин ($T=96,00$; $p=0,001$) та інтернальності у сфері невдач ($T=102,00$; $p=0,001$).

Зафіксовано позитивні зміни за показниками самовпевненості ($T=277,50$; $p=0,000$), самоуправління та самопослідовності ($T=262,00$; $p=0,005$), а також сумлінності ($T=254,50$; $p=0,004$) та психічної врівноваженості ($T=231,50$; $p=0,001$).

Зросли показники ергічності ($T=329,00$; $p=0,005$), що свідчить про самостійне та ретельне виконання відповідальних завдань, без додаткового контролю; стеничності ($T=387,00$; $p=0,008$), що вказує на позитивні емоції під час виконання відповідальних справ; інтерналізації локусу контролю ($T=139,00$; $p=0,014$), а отже незалежності від зовнішніх обставин під час виконання відповідальної діяльності; соціоцентричності ($T=411,00$; $p=0,008$), як свідчення підвищення соціально значущої мотивації, вираженої у виконанні відповідальних справ та пов'язаної з почуттям обов'язку, переважанню суспільних інтересів над особистими; осмислення ($T=318,00$; $p=0,007$), як усвідомлення стрижневої основи соціальної відповідальності, її сутності; предметності ($T=256,00$; $p=0,004$), що вказує на продуктивність, самовідданість та сумлінність.

Встановлено, що знизилися показники за параметром «особистісні труднощі» ($T=92,00$; $p=0,001$). Це свідчить про те, що емоційний стан (настрій, тривожність, невпевненість) не стають на заваді у реалізації відповідальності. Зафіксовано підвищення інструментально-стильового та мотиваційно-сміслового прагнення до виконання відповідальних справ ($p \leq 0,05$).

Визначено, що зросли прогностичні можливості учасників експериментальної групи, зокрема екстраполяція ($T=270,00$; $p=0,000$), а також їх емпатія ($T=253,00$; $p=0,005$), взяття на себе відповідальності ($T=248,00$; $p=0,004$), самокритичність ($T=222,50$; $p=0,001$), спрямованість на взаємодію ($T=119,00$; $p=0,001$), моральна нормативність поведінки ($T=211,00$; $p=0,001$).

Виявлено підвищення здатності до самоуправління, як-то: аналізу протиріч ($T=62,00$; $p=0,003$), цілепокладання ($T=88,00$; $p=0,001$), контролю ($T=79,00$; $p=0,002$), корекції ($T=108,00$; $p=0,001$), а також психологічної готовності усвідомлювати відповідальність за те, що відбувається та виявляти рівень суб'єктивного контролю над будь-якими значущими подіями.

За результатами діагностичних зрізів у контрольній групі, учасники якої не залучалися до системних заходів формувального впливу, статистично значущої динаміки у розвитку їх соціальної відповідальності не зафіксовано.

Отже, система соціально-психологічного забезпечення процесу розвитку соціальної відповідальності особистості є дієвим засобом розвитку всіх компонентів її соціальної відповідальності (когнітивно-оцінного, ціннісно-нормативного, організаційно-діяльного).

Узагальнення результатів формувального етапу дослідження дозволило визначити провідні складові (організаційні, соціально-психологічні, корекційно-розвивальні) ефективної реалізації системи соціально-психологічного забезпечення процесу розвитку соціальної відповідальності особистості в умовах трансформаційного соціуму.

ВИСНОВКИ

1. Проведений теоретико-методологічний аналіз підходів до вивчення проблеми соціальної відповідальності особистості у науковому просторі показав, що це складна інтегральна якість особистості, яка виступає показником соціальної зрілості та обумовлює її поведінку на основі усвідомлення соціальних норм і цінностей, їх прийняття, здатності оцінювати наслідки та результати власних дій. Особливість соціальної відповідальності особистості полягає у тому, що вона входить у всі види її діяльності як якісний показник, спрямовує її дії відповідно до прийнятих у суспільстві соціальних норм та формується як результат тих зовнішніх вимог, які до неї висувають суспільство, професійна спільнота тощо. Ці вимоги, сприйняті особистістю, стають внутрішньою основою мотивації її соціально відповідальної поведінки. Наголошується, що соціальна відповідальність особистості визначається об'єктивними і суб'єктивними передумовами. При цьому об'єктивна сторона такої відповідальності – це вимоги суспільства, які пред'являються до неї, її соціальних якостей та місця у системі суспільних відносин; суб'єктивна сторона соціальної відповідальності – це емоційне переживання та осмислення характеру суспільних вимог, що виступає як соціальна якість особистості та проявляється у таких її вольових характеристиках, як самостійність, цілеспрямованість, здатність долати перешкоди на шляху до досягнення мети діяльності.

2. Наведено концептуальне психологічне обґрунтування проблеми соціальної відповідальності особистості в умовах трансформаційного соціуму. Показано, що як системний об'єкт соціальна відповідальність має ієрархічну структуру, яка включає соціальний та особистісний рівні. Провідна роль у цій ієрархії належить особистісному рівню, особистості як головному суб'єкту діяльності. Механізми впливу системи соціальної відповідальності на діяльність особистості подано у вигляді взаємопов'язаних елементів, у яких соціальна відповідальність виступає: як необхідна умова діяльності, що складається внаслідок функціонування об'єктивних факторів; як

сутнісний принцип діяльності, коли система соціальної відповідальності одночасно виступає потребою, метою та засобом діяльності (у результаті функціонування внутрішніх чинників), що узгоджується з потребами та цілями суспільства, і дозволяє визначити провідні детермінанти у поведінці особистості та вибір нею соціальної ролі і соціально активної позиції у соціумі; як інтегративний фактор у підвищенні результативності діяльності особистості, зокрема професійної. З низкою компонентів і рівнів, що утворюють аналізовану структуру, пов'язана безліч ступенів свободи на виході системи, при однакових соціальних впливах на її вході, оскільки коливання у будь-якому компоненті системи соціальної відповідальності позначаються на її динамічному та змістовному векторах.

Наголошується, що вирішуючи протиріччя між цілями певного виду діяльності та засобами їх досягнення, суспільними та особистими потребами, що детермінують цю діяльність, цілями та досягнутими результатами, а також їх соціальними (у широкому значенні) наслідками, кількісною та якісною сторонами діяльності, потенційною та реальною її ефективністю, соціальна відповідальність є джерелом тих змін, які визначають діалектику її розвитку, як цілісної системи, а також змістовних рівнів та компонентів діяльності. Підкреслюється, що необхідно як розвивати соціальну відповідальність особистості, так й стимулювати формування соціально відповідального простору.

3. Розкрито функціональну структуру соціальної відповідальності особистості в умовах трансформаційного соціуму, яку складають такі компоненти: *когнітивно-оцінний* (містить систему засвоєних особистістю знань про соціальну відповідальність, її оцінку та пов'язаний зі здатністю розуміння особистістю себе і оточуючих, наявність емоційного параметра у якому свідчить про усвідомлене емоційне ставлення до власної поведінки і діяльності), *ціннісно-нормативний* (містить мотиви соціальної відповідальності та включає ціннісний параметр, що відображає прагнення особистості до діяльності, спрямованої на соціально значущий результат, на переважання внутрішньої мотивації, пов'язаної з цінністю певного виду дія-

льності); *організаційно-діяльнісний* (представляє вектори реалізації соціальної відповідальності особистості, динамічний параметр якого заснований на тому, що особистість у своєму розвитку має пройти шлях до суб'єкта діяльності, регуляторний параметр якого полягає у схильності до інтернальності та результативний параметр якого передбачає націленість на предметний результат, готовність здійснювати усвідомлений вибір моделі поведінки і здатність її утримувати).

Виокремлено функції соціальної відповідальності особистості: орієнтуючу (орієнтує у нормах, цінностях, традиціях суспільства), регулятивну (виражає моральні відносини, комплекс моральних вимог та способів регуляції поведінки у соціумі), трансформаційну (сприяє трансформації наявних знань у переконання, систему поглядів на світ навколо себе, себе і своє місце у світі) та визначено її критерії (аналітичний, мотиваційний, вольовий, рефлексивний).

4. Запропоновано модель процесу розвитку соціальної відповідальності особистості в умовах трансформаційного соціуму. Показано, що зазначена модель складається з концептуального (мета, завдання, принципи, критерії, умови), змістовного (види, функції, компоненти) та процесуального (етапи, результати) блоків, у якій розвиток соціальної відповідальності особистості представлено як безперервний процес прийняття рішень з урахуванням принципів послідовності, тривалості, повторюваності. При цьому розвиток соціальної відповідальності особистості представлений як безперервний процес прийняття рішень з урахуванням векторів актуальності, цілеспрямованості, перспективності.

5. Виявлення особливостей функціонування компонентів соціальної відповідальності особистості в онто-, соціо- та професіогенезі дозволило виокремити показники та рівні її сформованості. Показниками сформованості соціальної відповідальності особистості за когнітивно-оцінним компонентом є соціальна поінформованість особистості та її соціальна обізнаність; за ціннісно-нормативним компонентом: просоціальна спрямованість, що виявляється в альтруїстичних мотивах, просоціальних цінностях та

ціннісних орієнтаціях, соціальній спрямованості визнаної відповідальності; за організаційно-діяльнісним компонентом: соціальна самостійність, яка проявляється в умінні передбачати та прогнозувати особисті та соціально значущі наслідки своїх дій; здатність до рефлексії своєї поведінки, здатність до емпатії; соціальна активність, що виявляється у здатності до прояву ініціативи та здійснення соціально значущої діяльності, до прийняття додаткових обов'язків.

Серед рівнів сформованості соціальної відповідальності особистості виокремлено *початковий*, що характеризується незначним обсягом знань про соціальну відповідальність; поверхневими судженнями щодо соціальної відповідальності; низьким ступенем усвідомлення соціальної відповідальності у життєвій перспективі; розгубленістю та сумнівами щодо правильності поведінки у ситуації соціальної відповідальності; безініціативністю, уникненням рефлексії; нейтральністю емоції, протестом проти необхідності виявляти волю зусилля у ситуації соціальної відповідальності; *ситуативний*, що характеризується повним, але не глибоким обсягом знань про соціальну відповідальність; нестійкою оцінкою важливості соціальної відповідальності у професійній діяльності та життєдіяльності загалом; низьким рівнем мотивації на розвиток соціальної відповідальності; відсутністю рефлексії щодо вибору та прийняття на себе відповідальності за власний вибір; короткочасним емоційним відгуком на соціальну відповідальність; переважанням зовнішніх мотивів в усвідомленні соціальної відповідальності як цінності; усвідомленням необхідності соціальної відповідальності як цінності, поза включення її до загальної ієрархії цінностей; *актуальний*, що характеризується диференційованим знанням про соціальну відповідальність; усвідомлення її важливості у відносинах з іншими людьми; сталістю рефлексії щодо вибору та прийняття на себе відповідальності за власний вибір; появою позитивних емоцій у ситуації соціальної відповідальності; демонстрацією цінності соціальної відповідальності у знайомих та незнайомих ситуаціях; визнанням соціальної відповідальності як особистої цінності; *смыслоутворюючий*, що характеризується широтою

та глибиною знань про соціальну відповідальність; готовністю відстоювати судження та свою думку про важливість соціальної відповідальності; орієнтацією рефлексії на смисли життєдіяльності; щирістю прояву емоцій у ситуації соціальної відповідальності; усвідомленням включення соціальної відповідальності до рангу провідних цінностей.

6. Розкрито методологічні і змістовно-процесуальні засади системи соціально-психологічного забезпечення процесу розвитку соціальної відповідальності особистості в умовах трансформаційного соціуму, яка включала цільовий, змістовний, діяльнісний та оціночно-рефлексивний компоненти. Методологічною основою розробки запропонованої системи слугували системно-інтегративний, аксіологічний, індивідуально-орієнтований, суб'єктно-діяльнісний, інформаційно-комунікативний, особистісно-компетентнісний підходи та принципи наступності, системності та цілісності, усвідомлення та самостійності, природовідповідності та культуровідповідності, комплексності, суб'єкт-суб'єктної взаємодії, практичної спрямованості. Система соціально-психологічного забезпечення процесу розвитку соціальної відповідальності особистості була реалізована на підготовчому, основному, заключному етапах та довела свою ефективність у напрямку зростання успішності її учасників, підвищення їх соціальної активності у волонтерській, громадській, творчій діяльності та усвідомлення ними власної соціальної позиції.

За результатами апробації розробленої системи встановлено, що підвищилася схильність учасників дотримуватися прийнятих правил, соціальних норм, рольових обов'язків, надійність у відносинах з іншими та активність у спільних справах. Вірогідно збільшилася їх інтернальність, зокрема за шкалами загальної інтернальності, інтернальності у сфері міжособистісних відносин та у сфері невдач. Зафіксовано позитивні зміни за показниками самовпевненості, самоуправління та самопослідовності, а також сумлінності і психічної врівноваженості. Зросли показники ергічності, стеничності, соціоцентричності, осмислення, предметності та самовідданості під час виконання відповідальних справ. Знизилися показники за параметром

«особистісні труднощі» та зафіксовано підвищення інструментально-стильового та мотиваційно-смыслового прагнення до виконання відповідальних справ. Зросли прогностичні можливості учасників, зокрема екстраполяція, а також емпатія, самокритичність, спрямованість на взаємодію, моральна нормативність поведінки. Встановлено вірогідне підвищення їх здатності до самоуправління (аналізу протиріч, цілепокладання, контролю, корекції).

7. Визначено провідні складові ефективної реалізації системи соціально-психологічного забезпечення процесу розвитку соціальної відповідальності особистості в умовах трансформаційного соціуму.

На основі проведено дослідження було доведено актуальність проблеми розвитку соціальної відповідальності особистості в онто-, соціо- та професіогенезі і необхідність ініціювання державної підтримки цього процесу у суспільстві. Показано, що в якості провідних складових (організаційних, соціально-психологічних, корекційно-розвивальних) ефективної реалізації системи соціально-психологічного забезпечення процесу розвитку соціальної відповідальності особистості в умовах трансформаційного соціуму мають виступати: ведення соціально-психологічної роботи в освітніх установах різного типу та навчально-виховних закладах соціальної реабілітації із визначенням переваг соціально відповідальної поведінки, створенням соціально відповідального професійно-освітнього простору та включенням особистості, як суб'єкта соціальної відповідальності, до соціально значущої діяльності; залучення засобів масової інформації до висвітлення питань, пов'язаних із соціальною відповідальністю особистості на всіх рівнях взаємодії; сприяння формуванню просоціальних установок, стандартів розвитку соціально відповідальної поведінки; здійснення наукових досліджень з теоретичних та практичних аспектів соціальної відповідальності суб'єктів (від особистості до державних інститутів); ініціювання проведення конкурсів з проблем соціальної відповідальності особистості (як учня, як майбутнього фахівця, як професіонала, як державного службовця, як людини бізнесу та ін.); сприяння поширенню системи держав-

них та громадських інститутів, діяльність яких спрямована на допомогу сім'ї у культурному, правовому та психосоціальному розвитку дітей і молоді у напрямку формування їх соціальної відповідальності.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів вивчення проблеми соціальної відповідальності особистості в умовах трансформаційного соціуму. Перспективи подальшого дослідження полягають у визначенні динаміки і спрямованості процесу розвитку соціальної відповідальності особистості у віковому і гендерному вимірах. Важливим напрямом подальших досліджень вбачаємо вивчення особливостей розвитку соціальної відповідальності особистості у осіб з особливими потребами та у осіб, які перебувають в особливих умовах життєдіяльності. Як продовження роботи можна транслювати описаний досвід соціально-психологічного забезпечення оптимізації процесу розвитку соціальної відповідальності особистості на різних профілі навчання та напрямки професійної діяльності. Серед перспективних напрямів подальших досліджень даної проблеми вважаємо також розробку обґрунтованої загальнодержавної системи підготовки психологів, соціальних працівників, викладачів та інших фахівців, що мають працювати з молоддю, як фундаменту для розвитку її соціальної відповідальності та повноцінного функціонування в умовах трансформаційного соціуму.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Амоша О., Новікова О. Соціальна відповідальність в контексті розвитку людського потенціалу. *Держава і суспільство*. 2011. № 1. С. 122-127.
2. Андріяш М.О. Особливості волі та вольових якостей в юнацькому віці. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2020. № 3 (53). Т. 3. С. 95-105.
3. Андросович К.А. Соціальний розвиток особистості у суспільстві інформаційних технологій. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2023. № 1 (60). С. 111-122.
4. Антохов А.А. Інноваційні стратегії соціальної відповідальності бізнесу. *Інвестиції: практика та досвід*. 2018. № 18. С. 5-10.
5. Ахтирська Ю.І., Завацька Н.Є., Родченкова І.В., Голобородько К.О., Горбань М.В. Психічна саморегуляція молоді у міжособистісній взаємодії в умовах проблемного соціуму. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2022. № 2 (59). С. 83-93.
6. Базова інформація з корпоративної соціальної відповідальності / [Лазоренко О., Колишко Р. та ін.]. К.: Енергія, 2008. 96 с.
7. Балашов Е.М. Особливості стилю саморегульованої навчальної діяльності студентів. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2020. № 1 (51). С. 5-16.
8. Балусєва О.В., Боднарук О.В. Соціальна відповідальність. Маріуполь: ДонДУУ, 2017. 284 с.

9. Баюра Д.О. Оцінювання рівня корпоративної соціальної відповідальності компаній. *Теоретичні та прикладні питання економіки*. К.: ВПЦ «Київський університет». 2009. № 18. С. 259-264.
10. Баюра Д.О. Формування системи корпоративного управління на засадах соціальної відповідальності. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2013. № 10. С. 18-22.
11. Безпрозванна А. Формування соціальної відповідальності у студентів вищих навчальних закладів. URL: http://library.udpu.org.ua/library_files/stud_konferenzia/2012_1/visnuk_7.pdf.
12. Безрукова О.А. Соціальна відповідальність в сучасному українському суспільстві: соціологічна концептуалізація та досвід емпіричного дослідження. Запоріжжя: Класичний приватний ун-т, 2015. 36 с.
13. Белавіна Т.І. Проблеми соціально-психологічного супроводу неповнолітніх в період підготовки до звільнення з місць позбавлення волі. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2020. № 2 (52). Т. 2. С. 310-321.
14. Белобородова М.В. Особливості впровадження екологічної відповідальності в стратегію розвитку промислових підприємств. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство*. 2018. Вип. 17 (1). С. 20-24.
15. Білуха Т.І., Дейниченко Л.М., Дроздова Д.С., Ільїна Ю.Ю., Борисюк А.С. Взаємозв'язок самовідношення та комунікабельності у здобувачів вищої освіти. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2024. № 1 (63). С. 5-15.

16. Блискун О.О. Реінтеграція молоді у соціумі: соціально-психологічний аспект. *Психологія особистості: наук. журн.* Івано-Франківськ: Вид-во Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2021. Т. 11. № 1. С. 5-11.
17. Блискун О.О. Соціальні механізми інтеріоризації і трансформації цінностей сучасною молоддю в процесі її реінтеграції. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.* Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2020. № 3 (53). Т. 1. С. 36-47.
18. Блискун О.О., Турбан В.В., Завацька Н.Є., Сколота Е.В. Стереотипні та індивідуальні прояви соціальної аномії особистості в процесі її інтеграції умовах сучасного соціуму. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.* К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2024. № 1 (63). С. 88-98.
19. Бозоян М.А. Психологічні проблеми соціалізації молоді в умовах глобалізації культури. *Література, психологія, педагогіка у ракурсах взаємодії: зб. наук. статей за матеріалами I Всеукраїнської науково-практичної конференції* (м. Бахмут, 04 листопада 2021 р.). Бахмут: ГІМ ДВНЗ «ДДПУ», 2021. С. 26-30.
20. Бондаренко А.В. Соціальне інвестування як фактор забезпечення соціально-економічного розвитку держави. *Вісник Донбаської національної академії будівництва і архітектури.* 2009. № 5 (79). С. 201-203.
21. Борець Ю.В. Соціальна компетентність як інтегральна характеристика розвитку особистості. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.* Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2017. № 1 (42). С. 29-38.

22. Борисюк А. С. Психологічні передумови й чинники особистісного та професійного розвитку студентів: колективна монографія. Чернівці: Технодрук, 2016. 264 с.
23. Бохонкова Ю.О., Сербін Ю.В., Пелешенко О.В., Павлов Р.В. Історико-психологічний аналіз проблеми розвитку емоційно-вольової сфери особистості в студентському віці. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2023. № 3 (62). Т. 1. С. 41-49.
24. Бочелюк В.Й. Психологічні основи розвитку особистості: монографія. Запоріжжя: Просвіта, 2020. Т. 7. 420 с.
25. Бочелюк В.Й. Соціально-психологічні особливості соціальної відповідальності та ціннісних ідеалів особистості / Актуальні проблеми освітньо-реабілітаційного простору: педагогіка, психологія, соціологія: монографія / за заг. ред. В.В. Нечипоренко, за ред. М.А. Дергач. Запоріжжя: Вид-во Хортицької національної академії, 2021. Т. 1. С. 4-26.
26. Бочелюк В.Й. Трансформація особистості в період глобальної соціально-економічної кризи. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*. 2019. Вип. 3. С. 114-121.
27. Бочелюк В.Й. Формування життєвої позиції на різних етапах соціалізації дорослої особистості. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*. 2020. Вип. 1. С. 109-118.
28. Бочелюк В.Й., Нечипоренко В.В., Панов М.С. Особистісна зорієнтованість освітнього процесу на розвиток відповідальності як вирішальний фактор його гуманізації / Психологічні основи розвитку особистості: монографія / за заг. ред. В.Й. Бочелюка, за ред. М.А. Дергач. Запоріжжя: Просвіта, 2020. Т. 7. С. 85-110.
29. Боярин Л.В., Бучко Т.М., Блискун О.О., Завацька Н.Є. Соціально-психологічні особливості смисложиттєвих орієнтацій молоді та їх

- адаптації до професійної діяльності. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2021. № 3 (56). Т. 1. С. 70-77.
30. Бугайова Н.М. Взаємодія викладача і здобувачів вищої освіти: соціально-психологічний аспект. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2020. № 3(53). Т. 2. С. 40-60.
31. Бутко М., Мурашко М. Генезис соціальної відповідальності бізнесу та її становлення в Україні. *Економіка України*. 2009. № 7 (572). С.74-85.
32. Вайнола Р.Х., Сі Цзечень Характеристика педагогічної моделі формування соціальної відповідальності студентів засобами проєктних технологій. *Науковий журнал Хортицької національної академії. Серія: Педагогіка. Соціальна робота: наук. журн.* / [ред. кол.: В.В. Нечипоренко (голов. ред.) та ін.]. Запоріжжя: Вид-во Комунального закладу вищої освіти «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія» Запорізької обласної ради, 2021. Вип. 2 (5). С. 187-197.
33. Вієвська М.Г. Вплив соціально відповідального середовища університету на формування студентів. *Вісник Львівського університету. Серія педагогічна*. 2017. Вип. 32. С. 120-127.
34. Вірна Ж.П., Коширець В.В. Формування особистісного простору: оцінка, тенденції і закономірності. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2015. № 1 (36). С. 75-94.
35. Вітковська І.М. Соціальна відповідальність: теоретичний аспект аналізу. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна*. 2011. № 948. С. 45-48.

36. Волченко Л.П. Емпіричні виміри уявлень дівчат і юнаків про соціальні конфлікти в українському суспільстві. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2021. № 3 (56). Т. 2. С. 149-158.
37. Гарькавець С.О. Проблема когнітивних конфліктів і шляхів їхнього подолання. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2021. № 1 (54). С. 51-63.
38. Гарькавець С.О. Студентська молодь та соціально-психологічні впливи у контексті інсталяції вимог трансформаційного суспільства. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2015. № 3 (38). С. 126-134.
39. Гарькавець С.О. Форми віктимності особистості у ранньому юнацькому віці. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2020. № 3 (53). Т. 1. С. 62-78.
40. Гейко Є.В. Соціально-психологічні особливості корекції полісистемної цілісності особистості. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2016. № 3 (41). С. 6-15.
41. Герет Т.М. Етика бізнесу / Герет Т.М., Клоноскі Р.Дж.; [пер. з англ.]. К.: Основи, 1997. 214 с.
42. Гордієнко В.І., Копець Л.В. Основні проблеми дослідження професіогенезу особистості в сучасній психології. *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». Соціологічні науки*. 2002. Т. 20. С. 59-64.

43. Гошовський Я.О., Гошовська Д.Т. Психологічна реінтеграція особистості в умовах глобальних трансформацій: засадничі положення. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2015. № 3 (38). С. 134-142.
44. Гоян І.М. Аналіз готовності молоді до самоорганізації в період суспільних трансформацій. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2017. № 1 (42). Т. 2. С. 178-189.
45. Гоян І., Будз В. Феноменологія мотивації особистості та її самоорганізаційний характер. *Психологія особистості: наук. журн.* Івано-Франківськ: Вид-во ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2021. Т. 11, №1. С. 12-20.
46. Гоян І.М., Завацька Н.Є., Завацький Ю.А., Каськов І.О., Дерев'янка О.В. Психологічні особливості процесу самоорганізації молоді та розвитку її рефлексії в період суспільних трансформацій. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2022. № 3 (59). С. 94-103.
47. Гриненко А.М. Корпоративна соціальна відповідальність: теоретико-методологічний аспект оцінювання соціальної діяльності. *Формування ринкової економіки: зб. наук. праць. Спец. вип. «Праця в ХХІ столітті: новітні тенденції, соціальний вимір, інноваційний розвиток»: у 2 т.* К.: КНЕУ, 2012. Т. 2. С. 58-68.
48. Грицина Л.А. Формування концепції корпоративної соціальної відповідальності підприємств у контексті циклічності розвитку світової економіки. *Наука й економіка*. 2013. Вип. 4 (1). С. 251-254.

49. Грищук В.К. Соціальна відповідальність. Львів: Львівський державний ун-т внутрішніх справ, 2012. 152 с.
50. Грищук В.К. Філософсько-правове розуміння відповідальності людини: монографія. Хмельницький: Хмельницький ун-т управління та права, 2013. 766 с.
51. Грішнова О.А. Соціальна відповідальність бізнесу: розуміння сутності, сучасний стан, проблеми і перспективи розвитку в Україні / За наук. ред. А.М. Колота. Р. 7. Соціалізація відносин у сфері праці в контексті стійкого розвитку. К.: КНЕУ, 2010. 348 с.
52. Грішнова О.А., Думанська В.П. Екологічний вектор соціальної відповідальності. *Економіка та управління*. 2011. № 3. С. 32-41.
53. Грішнова О.А., Міщук Г.Ю., Олійник О.О. Соціальна відповідальність у трудових відносинах: теорія, практика, регулювання ризиків: монографія. Рівне: Нац. ун-т вод. госп-ва та природокористування, 2014. 217 с.
54. Гуляс І.А., Гоян І.М. Гендерні відмінності ціннісно-цільових координат особистості в період ранньої дорослості. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2022. № 1 (57). Т. 2. С. 142-153.
55. Гурлева Т.С. Відповідальність, совість і високі життєві смисли у процесі професійного становлення. *Психологія праці та управління: зб. статей за матеріалами VI Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Київ, 21 травня 2009 р.). К.: АПН України, Ін-т підготовки кадрів державної служби зайнятості України, 2009. Ч. 1. С. 200-204.
56. Гусєва О.Ю., Воскобоева О.В., Хлевицька Т.Б. Соціальна відповідальність бізнесу. К.: Державний університет телекомунікацій, 2020. 222 с.
57. Данилюк І.В. та ін. Психологічні технології самодетермінації розвитку особистості: монографія. К.: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2018. 192 с.

58. Дейч М.Є. Становлення та розвиток багаторівневої системи соціальної відповідальності: управлінський аспект: монографія. Дн.: НАН України, Інститут економіки промисловості, 2014. 351 с.
59. Дмитерко-Карабин Х.М. Мотиваційна готовність до професійної діяльності як психологічна проблема. *Філософія, соціологія, психологія: збірник наукових праць*. Івано-Франківськ: Плай, 2004. Вип. 9. Ч. 2. С. 23-32.
60. Довідник кваліфікаційних характеристик професій працівників. Вип. 80 «Соціальні послуги», затверджений наказом Мінсоцполітики від 29.03. 2017 р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/fn034167>
61. Дюркгайм Е. Первісні форми релігійного життя: Тотемна система в Австралії. К.: Юніверс, 2002. 423 с.
62. Енциклопедичний словник з державного управління / уклад.: Ю.П. Сурмін, В.Д. Бакуменко, А.М. Михненко та ін. К.: НАДУ, 2010. 820 с.
63. Євтушенко В.А. Внутрішні та зовнішні інституційні форми корпоративної соціальної відповідальності. *Проблеми і перспективи розвитку підприємництва*. 2013. № 1. С. 40-46.
64. Євтушенко В.А. Оцінка корпоративної соціальної відповідальності: методи, об'єкти, показники. *Вісник НТУ «ХПІ»*. 2013. № 46. С. 53-63.
65. Жаліло Я.А., Акімова І.М., Ляпін Д.В. Економічний діалог: партнерство заради прогресу. К.: МСД, 2007. 123 с.
66. Журавлева Л.П. Особистісне зростання в умовах трансформації сучасного суспільства: монографія / Ред. кол.: Т.В. Коломієць, Т.Ю. Кулаковський, Г.В. Пирог; за наук. ред. проф. Л.П. Журавльової. Житомир: Вид. О.О. Євенок, 2020. 308 с.
67. Завацька Н.Є., Лукашов О.О. Людина у соціально-психологічному вимірі: особистісний адаптаційний потенціал. *Інституціональні перетворення в суспільстві: світовий досвід і українська реальність: зб. наук. статей за матеріалами ІХ Міжнародної науково-практичної*

- конференції (м. Мелітополь, 18-19 вересня 2014 р.) / за заг. ред. А.А. Ткача, М.М. Радевої. Мелітополь: МІДМУ «КПУ», 2014. С. 130-133.
68. Завацька Н.Є., Сафонов А.Ю., Побокіна Г.М., Смирнова О.О., Шелест О.В. Вплив функціонування складових адаптаційного потенціалу особистості на її асертивність в процесі соціальної реадаптації. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2023. № 2 (61). С. 198-212.
69. Завацький В.Ю. Психологічні та соціологічні вектори розвитку здатності особистості до передбачення в умовах життєвих змін. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2020. № 2 (52). Т. 2. С. 275-287.
70. Зінченко А.Г., Саприкіна М.А. Соціальна відповідальність в Україні: погляди різни стейкхолдерів. Регіональний аспект. К.: Фонд «Східна Європа», 2008. 60 с.
71. Зливков В.Л., Лукомська С.О., Федан О.В. Психодіагностика особистості у кризових життєвих ситуаціях. К.: Педагогічна думка, 2016. 219 с.
72. Іваненко О. Визначення поняття, сутності та видів соціальної відповідальності: актуальні проблеми. *Право України*. 2006. № 1. С. 60-64.
73. Ільніцький Я.В. Соціальна відповідальність партнерів у сфері зайнятості населення: автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.00.07 / Ярослав Васильович Ільніцький. К., 2012. 19 с.
74. Йонас Г. Принцип відповідальності: у пошуках етики для технологічної цивілізації; [пер. з нім.]. К.: Лібра, 2001. 400 с.
75. Калашникова Л.В. Его-альтруїстична спрямованість просоціальної поведінки у контексті діалогічного підходу. *Теоретичні і прикладні про-*

- блеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. Северодонецьк: Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2019. № 1 (48). С. 106-115.*
76. Кант І. Критика чистого розуму; [пер. з нім. Ігоря Бурковського]. К.: Юніверс, 2000. 504 с.
77. Карамушка Л.М. та ін. Особистісна та професійна самоактуалізація молоді: рівень значущості, розуміння сутності та умов для здійснення у соціумі. *Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*. К.: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2019. Т. 53. № 1. С. 15-22.
78. Каргіна Н.В. Психологічне благополуччя студентів у просторі смислотевих орієнтацій. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. Северодонецьк: Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2020. № 2 (52). Т. 2. С. 106-116.*
79. Карпенко Є.В. Репрезентація аксіологічного потенціалу емоційного інтелекту в працях українських учених. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. Северодонецьк: Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2019. № 3(50). Т. 3. С. 127-143.*
80. Карпенко З. Аксіологічна психологія особистості: монографія. 2-ге вид., перероб., доповн. Івано-Франківськ: ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2018. 720 с.
81. Кневець О. Соціальна відповідальність бізнесу як запорука соціальної злагоди в суспільстві. К.: Профінформ, ФПУ, 2005. 48 с.
82. Ковальчук З.Я. Вплив соціально-психологічних чинників на самореалізацію особистості в освітньому середовищі закладу вищої освіти. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.*

- Северодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2019. № 3(50). Т. 3. С. 143-153.
83. Ковальчук З.Я. Проблеми професійної підготовки особистості в умовах кризового суспільства через призму її рефлексивності. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна: зб. наук. праць*. Львів: ЛьвДУВС, 2022. Вип. 1. С. 25-33.
84. Ковальчук З.Я. Особистісна рефлексія в умовах постійних соціальних змін. *Соціально-правові студії: науково-аналітичний журнал* / гол. ред. О. Балинська. Львів: ЛьвДУВС, 2021. Вип. 4. С. 177-183.
85. Ковальчук З.Я. Особистісний та рольовий аспекти професійного спілкування. *Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*. Ніжин: ПП Лисенко М.М., 2014. Т. 11. Вип. 7. Ч. 1. С. 443-451
86. Ковальчук З.Я. Соціально-психологічні особливості історичного дискурсу феномену відповідальності в сучасних викликах дистанційної освіти. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна: зб. наук. праць*. Львів: ЛьвДУВС, 2022. Вип. 2. С. 17-30.
87. Ковальчук З.Я., Пілецька Л.С. Психологічна безпека особистості в освітньому середовищі у форматі її психічного здоров'я. *Психологія особистості: наук. теор.-метод. і прикладн. психол. журн.* Івано-Франківськ: Вид-во ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2022. Т. 12. № 1. С. 49-57.
88. Ковальчук О.С., Канциренко О.В. Взаємозв'язок соціальної відповідальності як цінності з психологічним благополуччям української молоді. *Організаційна психологія. Економічна психологія*. 2016. № 1. С. 37-44.
89. Коқун О.М., Пішко І.О., Лозінська Н.С., Копаниця О.В., Малхазов О.Р. Збірник методик для психологічної діагностики: метод. посіб. К.: НДЦ ГП ЗСУ, 2011. С. 142-143.

90. Колот А.М. Корпоративна соціальна відповідальність: еволюція та розвиток теоретичних поглядів. *Економічна теорія*. 2013. № 4. С. 5-26.
91. Колот А.М. Корпоративна соціальна відповідальність і проблеми її сприймання суспільством. *Соціально-трудові відносини: теорія та практика*. 2013. № 2. С. 6-15.
92. Колот А.М. Корпоративна соціальна відповідальність, соціальна звітність та аудит як сучасні інститути і технології соціального розвитку. *Україна: аспекти праці*. 2010. № 3. С. 3-9.
93. Колот А.М. Майбутнє світу праці та соціально-трудового розвитку очима відомих економістів. *Соціально-трудові відносини: теорія та практика: зб. наук. праць*. 2016. № 1. С. 8-21.
94. Колот А.М. Соціальна відповідальність людини як чинник стійкої соціальної динаміки: теоретичні засади. *Україна: аспекти праці: наук.-екон. та сусп.-політ. журнал*. 2011. № 3. С. 3-9.
95. Колот А. Сучасна філософія корпоративної соціальної відповідальності: еволюція поглядів. *Україна: аспекти праці*. 2013. № 8. С. 3-17.
96. Колот А.М., Грішнова О.А. та ін. Соціальна відповідальність: теорія і практика розвитку: монографія. К.: КНЕУ, 2012. 501 с.
97. Колот А.М., Грішнова О.А., Герасименко О.О. Соціалізація відносин у сфері праці в контексті стійкого розвитку: монографія. К.: ДВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т імені В. Гетьмана», 2010. 348 с.
98. Колот А.М., Грішнова О.А., Герасименко О.О. Соціальна відповідальність. К.: КНЕУ, 2015. 519 с.
99. Колот А.М., Павловська О.В. Соціальне партнерство як інструмент формування консолідованої соціальної відповідальності: теоретичні засади. *Соціальна економіка*. 2013. № 1. С. 81-90.
100. Комар Т.В. Інтегративно-цілісний підхід до формування професійної зрілості спеціаліста в системі «людина – людина». *Науковий часопис національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*.

- Серія 12. Психологічні науки: зб. наук. праць.* К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2017. Вип. 5 (50). С. 198-204.
101. Комар Т.В. Становлення професійної зрілості фахівця соціономічного профілю: [монографія]. Вінниця: ТОВ фірма «Планер», 2016. 401 с.
102. Комар Т.В., Лунков О.М. Проблема життєвого самоздійснення особистості у світлі наукових рефлексій. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.* Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2020. № 3 (53). Т. 3. С. 117-128.
103. Кононенко А.О. та ін. Соціально-психологічні особливості самореалізації особистості в сучасному суспільстві: монографія. Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2016. 435 с.
104. Корпоративна соціальна відповідальність: моделі та управлінська практика / Саприкіна М.А., Ляшенко О., Саєнсує М.А., Місько Г.А., Зінченко А.Г.; за наук. ред. д.е.н., проф., засл. діяч науки і техніки України Редькіна О.С. К.: ТОВ «Фарбований лист», 2011. 480 с.
105. Король С.Я. Соціально-відповідальна діяльність бізнесу як об'єкт управління. *Реформування економіки України: стан та перспективи: Міжнар. наук.-практ. конф.: тези доп.* К.: Вид. КНЕУ, 2013. С. 95.
106. Король С.Я. Щодо добровільної соціальної відповідальності. *Актуальні питання економічних наук: VI Міжнар.наук.-практ. конф.: тези доп.* Запоріжжя: ГО «СІЕУ», 2015. С. 7.
107. Корчевна Л., Новіков В., Домницька В., Жогло В. Аналіз розвитку систем управління соціальною відповідальністю бізнесу підприємства та проблеми їх упровадження в Україні. *Стандартизація, сертифікація, якість.* 2009. № 3. С. 50-53.
108. Котлер Ф., Лі Н. Корпоративна соціальна відповідальність. Як зробити якомога більше добра для вашої компанії та суспільства; [пер. з англ. С. Яринич]. К.: Стандарт, 2005. 302 с.

109. Кочерга О. Проблема формування соціальної відповідальності вчителя в спадщині педагогів-класиків другої половини ХІХ століття. *Історико-педагогічний альманах: реферативна інформація*. Умань: Уман. держ. пед. ун-т ім. Павла Тичини, 2010. Вип. 1. С. 11-14.
110. Кремень В.Г. Філософія людиноцентризму в освітньому просторі. [2-е вид.]. К.: Знання, 2010. 520 с.
111. Кузьмін О.Є., Пирог О.В., Чернобай Л.І., Романишин С.Б., Вацик Н.О. Соціальна відповідальність. Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2016. 326 с.
112. Куриця А.І. Відповідальність як чинник розвитку лідерських якостей студента: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Алла Іванівна Куриця. К., 2013. 269 с.
113. Куценко В.Й. Соціальна відповідальність. Дн.: ДНУ, 2014. 51 с.
114. Лавніков О.А., Лесик А.С. Інтегративний підхід у системі вищої освіти: поняття і особливості. *Вісник університету імені Альфреда Нобеля. Педагогічні науки. Серія «Педагогіка і психологія»*. 2020. № 1 (19). С. 195-199.
115. Лазос Г.П. Резильєнтність: концептуалізація понять, огляд сучасних досліджень. *Актуальні проблеми психології. Т. III: Консультативна психологія і психотерапія: зб. наук. праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*. К., 2018. Вип. 14. С. 26-64.
116. Лебедев І.В. Корпоративна соціальна відповідальність у контексті впровадження концепції гідної праці: наук. монографія. Одеса: Атлант, 2014. 375 с.
117. Литвиненко О.Д. Соціально-психологічні засади розвитку адаптаційного потенціалу молоді в умовах сучасного соціуму: дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.05 / Ольга Дмитрівна Литвиненко. Сєверодонецьк, 2019. 447 с.
118. Лич О.М. Особливості життєдіяльності відповідно до сприйняття часу особистістю. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціаль-*

- ної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. Северодонецьк: Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2021. № 3 (56). Т. 1. С. 5-20.
119. Лободинська О. Формування соціальної відповідальності у випускників ВНЗ як чинника успішного працевлаштування. *Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка*. 2013. Вип. 2. С. 36-38.
120. Лосієвська О.Г., Ляшко А.О. «Soft-skills» як ключовий компонент професійної ефективності здобувачів вищої освіти. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. К.: Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2023. № 3 (62). Т. 1. С. 101-110.
121. Лукашов О.О. Аналіз соціальної відповідальності у системі якостей та цінностей соціально зрілої особистості. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. К.: Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2023. № 3 (62). Т. 1. С. 152-169.
122. Лукашов О.О. Актуалізація особистої соціальної відповідальності у межах творчого акту. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Северодонецьк: Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2017. № 3 (44). С. 136-143.
123. Лукашов О.О. Взаємозалежність рівня сформованості соціальної відповідальності та структури системи цінностей особистості. *Інноваційні технології навчання обдарованої молоді: зб. наук. статей за матеріалами VI Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 3-4 грудня 2015 р.)*. К.: Інститут обдарованої дитини, 2015. С. 446-448.
124. Лукашов О.О. Взаємозв'язок між видами та структурними компонентами відповідальності особистості. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного універ-*

- ситету імені Володимира Даля*. Северодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2019. № 2 (49). С. 255-272.
125. Лукашов О.О. Відповідальність особистості у сучасному соціальному просторі. *Актуальні питання соціальної та практичної психології у координатах сучасних парадигм: зб. наук. статей за матеріалами III Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Северодонецьк, 23-24 січня 2015 р.). Северодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2015. С. 104-105.
126. Лукашов О.О. Внутрішня соціальна відповідальність особистості у зв'язку з її самооцінкою. *Соціально-психологічні проблеми гендерної стратифікації суспільства: зб. наук. статей за матеріалами XII науково-практичної конференції (з міжнародною участю)* (м. Северодонецьк, 16-17 квітня 2015 р.). Северодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2015. С. 97-98.
127. Лукашов О.О. Вплив соціальної відповідальності особистості на здійснення життєвого вибору / Соціально-психологічні особливості життєвого вибору особистості в період ранньої дорослості: монографія / за ред. Н.Є. Завацької, Г.М. Побокіної та ін. К.: ПВТП «LAT&K», 2023. 171 с. С. 20-33.
128. Лукашов О.О. Громадянська відповідальність особистості в системі її соціальної відповідальності. *Творча спадщина Г.С. Костюка: історія та сучасність: зб. наук. статей за матеріалами круглого столу, присвяченого 120-річчю від дня народження Григорія Силевича Костюка* (м. Київ, 11 червня 2019 р.). К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2019. С. 40-41.
129. Лукашов О.О. До питання оцінки особистої соціальної відповідальності. *Інноваційні технології навчання обдарованої молоді: зб. наук. статей за матеріалами IX Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Одеса, 6-7 грудня 2017 р.). К.: Інститут обдарованої дитини, 2017. С. 206-208.

130. Лукашов О.О. До проблеми професійної відповідальності особистості як різновиду її соціальної відповідальності. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2014. № 3 (35) С. 276-281.
131. Лукашов О.О. Дослідження проблеми відповідального ставлення до діяльності. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2016. № 3 (41). С. 85-91.
132. Лукашов О.О. Дослідження соціальної відповідальності у молоді: результати емпіричних студій. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2015. № 2 (37). С. 232-238.
133. Лукашов О.О. Емпіричне вивчення специфіки соціальної відповідальності особистості. *Сучасні проблеми гуманітарної науки і практики: філософський, психологічний та соціальний виміри: зб. наук. статей за матеріалами V Міжнародної науково-практичної конференції молодих учених, аспірантів і студентів* (м. Київ, м. Сєверодонецьк, 24-25 листопада 2016 р.). Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2016. С. 130-132.
134. Лукашов О.О. Емпіричне дослідження компонентів соціально відповідальної поведінки особистості. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2018. № 1 (45). С. 231-238.
135. Лукашов О.О. Застосування методу моделювання у розвитку соціальної відповідальності особистості. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного універ-*

- ситету імені Володимира Даля*. Северодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2017. № 2 (43). С. 156-162.
136. Лукашов О.О. Зміст та ефективність програми формування соціальної відповідальності особистості. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Северодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2019. № 1 (48). С. 310-320.
137. Лукашов О.О. Індивідуальна та колективна соціальна відповідальність: соціально-психологічний вимір. *Актуальні питання здоров'язбереження у координатах сучасних парадигм: зб. наук. статей за матеріалами VII Міжнародної науково-практичної конференції (м. Северодонецьк, 29-30 грудня 2021 р.)*. К.: ПВТП «LAT&K», 2021. С. 66-68.
138. Лукашов О.О. Концептуальне поле конструкту «соціальна відповідальність». *Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*. К.; Ніжин: ПП Лисенко, 2017. Т. IX, Вип. 10. С. 386-400.
139. Лукашов О.О. Методи діагностики соціальної відповідальності особистості. *Особистість у діяльнісному підході: сучасний погляд: зб. наук. статей за матеріалами наукової конференції (м. Київ, 7 грудня 2019 р.)*. К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2019. С. 20-23.
140. Лукашов О.О. Методологія дослідження соціальної відповідальності особистості. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2023. № 2 (61). С. 123-142.
141. Лукашов О.О. Модель процесу розвитку соціальної відповідальності особистості. *Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*. К.; Ніжин: ПП Лисенко, 2018. Т. IX, Вип. 11. С. 550-557.

142. Лукашов О.О. Об'єктивні та суб'єктивні передумови соціальної відповідальності особистості. *Особистість у кризових умовах сучасності: психологічні виклики: зб. наук. статей за матеріалами III Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Івано-Франківськ, 3 березня 2023 р.). Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2023. С. 410-414.
143. Лукашов О.О. Особливості соціальної відповідальності особистості у векторі її соціальної поведінки. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна*. Львів: Гельветика, 2023. № 1. С. 62-69.
144. Лукашов О.О. Програма вдосконалення процесу формування соціальної відповідальності у молоді. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2015. № 3 (38). С. 478-484.
145. Лукашов О.О. Психологічна готовність до прийняття соціальної відповідальності. *Проектування розвитку та психолого-педагогічного супроводу обдарованої особистості: зб. наук. статей за матеріалами VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції* (м. Кременець, 5-6 квітня 2016 р.). К.: Інститут обдарованої дитини, 2016. С. 205-206.
146. Лукашов О.О. Психологічна діагностика соціальної відповідальності особистості. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2018. № 2 (46). С. 195-205.
147. Лукашов О.О. Психологія соціальної відповідальності особистості в період суспільних трансформацій: монографія. К.: ПВТП «LAT&K», 2024. 349 с.
148. Лукашов О.О. Регуляція відповідальності особистості: віковий аспект. *Обдаровані діти – інтелектуальний потенціал держави: зб. наук.*

- статей за матеріалами X Міжнародної науково-практичної конференції (м. Чорноморськ, Одеська область, 3-10 липня 2017 р.). К.: Інститут обдарованої дитини, 2017. С. 204-205.
149. Лукашов О.О. Самоорганізація молоді людини та її соціальна відповідальність в умовах сучасного соціуму / Соціально-психологічні засади самоорганізації молоді в період суспільних трансформацій: монографія / за ред. І.М. Гояна, Н.Є. Завацької та ін. К.: ПВТП «LAT&K», 2023. 284 с. С. 22-36.
150. Лукашов О.О. Світоглядний аспект проблеми соціальної відповідальності особистості. *Labyrinths of Reality: Collection of scientific works (based on materials of the VIII International scientific and practical conference (Montreal, April 29-30, 2020) / edited by M.A. Zhurba. Montreal: CPM «ASF», Issue 3 (8). 2020. P. 109-110.*
151. Лукашов О.О. Системний характер та внутрішня структура соціальної відповідальності особистості. *Релігія, релігійність, філософія та гуманітаристика у сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспекти: зб. наук. статей за матеріалами XVII Міжнародної науково-практичної конференції (Монреаль, 30-31 грудня 2018 р.). Монреаль: CPM «ASF», 2018. С. 71-74.*
152. Лукашов О.О. Складові соціальної відповідальності особистості: соціально-психологічний зміст. *Психологія і соціальна робота: наук. журн.* Одеса: Вид-во Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова, 2022. [№ 1-2 \(55-56\)](#). С. 92-104.
153. Лукашов О.О. Соціальна відповідальність молоді в процесі її реінтеграції у соціум / Соціально-психологічні основи реінтеграції молоді в умовах сучасного соціуму: монографія / за ред. О.О. Блискун, Н.Є. Завацької та ін. К.: ПВТП «LAT&K», 2023. 295 с. С. 112-141.
154. Лукашов О. Соціальна відповідальність особистості у векторі соціокультурної цілісності цивілізаційних процесів. *Інституціональні перетворення в суспільстві: світовий досвід і українська реальність:*

- зб. наук. статей за матеріалами X Міжнародної науково-практичної конференції (м. Мелітополь, 11-13 вересня 2015 р.) / за заг. ред. М.М. Радевої. Мелітополь: ТОВ «Колор Принт», 2015. С. 58-59.
155. Лукашов О.О. Соціальна відповідальність особистості як складна динамічна система. *Світ наукових досліджень. Випуск 21: зб. наук. статей за матеріалами Міжнародної мультидисциплінарної наукової інтернет-конференції* (м. Тернопіль, Przeworsk, Poland, 13-14 липня 2023 р.) / [редкол.: О. Патряк та ін.]; ГО «Наукова спільнота»; Wyższej Szkoły Społeczno-Gospodarcza w Przeworsku. Тернопіль: ФО-П Шпак В.Б., 2023. С. 50-51.
156. Лукашов О.О. Соціальна відповідальність як інтегральна якість особистості. *Проектування розвитку та психолого-педагогічного супроводу обдарованої особистості: зб. наук. статей за матеріалами ІХ Всеукраїнської науково-практичної конференції* (м. Бережани, Тернопільська область, 20-21 квітня 2017 р.). К.: Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2017. С. 196-197.
157. Лукашов О.О. Соціальний та особистісний рівні в ієрархічній структурі соціальної відповідальності. *Сучасні проблеми гуманітарної науки і практики: філософський, психологічний та соціальний виміри: зб. наук. статей за матеріалами VIII Міжнародної науково-практичної конференції присвяченої пам'яті професора Ващенко Ірини Володимирівни* (м. Сєверодонецьк, 27-28 грудня 2021 р.). К.: ПВТП «LAT&K», 2021. Ч. II. С. 78-79.
158. Лукашов О.О. Соціально-психологічні засоби розвитку соціальної відповідальності особистості. *Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*. К.; Ніжин: ПП Лисенко, 2020. Т. ІХ, Вип. 13. С. 662-675.
159. Лукашов О.О. Соціально-психологічні умови розвитку соціальної відповідальності особистості. *Актуальні проблеми психології: зб. наук.*

- праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. К.; Ніжин: ПП Лисенко, 2019. Т. IX, Вип. 12. С. 519-536.*
160. Лукашов О.О. Функціональна структура соціальної відповідальності особистості. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2016. № 2 (40). С. 102-110.*
161. Лукашов О.О. Якісні параметри соціальної відповідальності особистості. *Наукова спадщина української психології: єдність минулого та теперішнього: зб. наук. статей за матеріалами наукового круглого столу (м. Київ, 11 червня 2020 р.). К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2020. С. 59-61.*
162. Лукашов О.О., Завацька Н.Є., Турбан В.В. Ракурси вивчення проблеми соціальної відповідальності особистості. *Сучасні проблеми гуманітарної науки і практики: філософський, психологічний та соціальний виміри: зб. наук. статей за матеріалами ІХ Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 26-27 грудня 2023 р.). К.: ПВТП «LAT&K», 2023. С. 111-117.*
163. Людиноцентрична система державного управління в Україні: утопія чи шанс: кол. монографія / Г.А. Дмитренко, О.Л. Ануфрієва, В.Т. Солодков та ін. / за заг. ред. Г.А. Дмитренко. К.: ДКС-центр, 2014. 240 с.
164. Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості. К.: Видавництво ТОВ «КММ», 2006. 240 с.
165. Максименко С.Д. Розвиток психіки в онтогенезі: [в 2-х т.]. Т. 2. Моделювання психологічних новоутворень: генетичний аспект. К.: Форум, 2002. 335 с.
166. Мамчур І.В. Психологічні особливості входження підлітків до соціальних референтних груп. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського*

- національного університету імені Володимира Даля. Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2021. № 2 (55). С. 101-112.
167. Маноха І.П. Психологія потенціалу індивідуального буття людини: онтологічно орієнтований підхід: автореф. дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.01 / Ірина Петрівна Маноха. К., 2003. 48 с.
168. Мануйлов Є.М. Правові аспекти проблеми соціальної відповідальності особистості. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / ред. кол.: А.П. Гетьман та ін. Х.: Право, 2013. Вип. 2 (16).
169. Марченко А.Д., Царенок Л.Б., Завацька Н.Є., Побокіна Г.М., Коваленко В.О. Процес соціальної адаптації особистості: онтогенетичний аспект. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2022. № 1 (57). Т. 2. С. 134-141.
170. Мар'яненко Л.В., Поклад І.М. Внутрішні та зовнішні психологічні умови розвитку мислення учнів у процесі навчально-пізнавальної діяльності. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2023. № 1 (60). С. 152-168.
171. Мельничук І.Я., Близнюкова О.М. Психологічні особливості кризи духовного розвитку в юнацькому віці. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2021. № 2 (55). С. 72-82.
172. Методика та організація наукових досліджень з психології: навч.-метод. посіб. / Укладачі: В.Й. Бочелюк, Н.Є. Завацька та ін. [3-ге вид.,

- перероб. і доп.]. К.: Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія, 2023. 384 с.
173. Мигаль Ю.С. Відповідальність соціального суб'єкта як чинник у формуванні громадянського суспільства: постановка питання. *Філософський альманах: зб. наук. праць* / голов. ред. В. Влях. К.: Укр. центр духов. культури, 2004. Вип. 39. С. 106-115.
174. Міненко О.О. Особливості формування особистості в умовах цифровізації суспільства. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2021. № 2 (55). С. 18-30.
175. Мовмига Н., Мілорадова Н. Деякі аспекти визначення гендерної специфіки життєвих домагань особистості (з позицій особово-орієнтованого підходу до вищої професійної освіти). *Vzdelávanie a spoločnosť: medzinárodný nekonferenčný zborník* / Renáta Bernátová (Ed.), Tetyana Nestorenko (Ed.). Prešov, 2016. С. 187-196.
176. Моделювання соціально-психологічних систем: теоретико-прикладний аспект: монографія / В.Й. Бочелюк, Н.Є. Завацька, С.А. Білоусов та ін.; за ред. В.Й. Бочелюка. [2-е вид., перероб. і доп.]. Сєверодонецьк: СНУ ім. В. Даля, 2013. 363 с.
177. Молодченко В.В. Модернізація цінностей в українському суспільстві засобами освіти (філософський аналіз): монографія. К.: Знання України, 2010. 383 с.
178. Надвинична Т.Л. Соціальна відповідальність. Тернопіль: ТНЕУ, 2017. 138 с.
179. Новікова О.Ф., Дейч М.Є., Панькова О.В. та ін. Діагностика стану та перспектив розвитку соціальної відповідальності в Україні (експертні оцінки): монографія; НАН України. Дн., 2013. 250 с.
180. Олійник О.О. Соціальна відповідальність. Рівне: НУВГП, 2016. 222 с.

181. Опачко М.В. Системний та інтегративний підходи в освіті: метод. посіб. Ужгород: УжНУ, 2016. 69 с.
182. Оржелъ О. Університетська соціальна відповідальність у контексті університетського лідерства. К.: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2017. 40 с.
183. Остополець І.Ю., Бакуменко Т.К., Блага О.Б., Маннапова К.Р., Раджабова С.Ш. Взаємозв'язок відповідальності та лідерських якостей у здобувачів вищої освіти. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2024. № 1 (63). С. 16-26.
184. Охріменко О.О., Іванова Т.В. Соціальна відповідальність. К.: Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут», 2015. 180 с.
185. Патинок О.П. Становлення відповідальності як професійно значущої якості майбутніх соціальних працівників: соціально-психологічний тренінг. К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2012. 124 с.
186. Петрашко Л.П. Корпоративна відповідальність: крос-культурні моделі та бізнес-практики: монографія. К.: КНЕУ, 2013. 342 с.
187. Петроє О.М. Соціальний діалог як інструмент формування корпоративної соціальної політики: монографія. К.: Центр учбової літератури, 2008. 152 с.
188. Пілецька Л.С. Вплив професійної мобільності особистості на професійне становлення молоді в координатах сучасних парадигм. *Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний університет імені Григорія Сковороди»*. К.: Гнозис, 2015. Вип. 35. Т. III. С. 370-376.
189. Пілецька Л.С. Соціалізація обдарованої молоді в сучасних умовах. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Во-*

- лодимира Даля. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2023. № 3 (62). Т. 2. С. 236-243.
190. Побокіна Г.М. Оптимізація процесу життєвого вибору особистості у віці ранньої дорослості. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2020. № 3 (53). Т. 3. С. 203-209.
191. Побокіна Г.М. Розуміння значущості змін життєвого світу для становлення особистості. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2021. № 2 (55). С. 147-155.
192. Подшивалкіна В.І. Соціальні умови та психологічні виміри тенденцій використання потенціалу особистості. *Психологія і суспільство*. 2009. № 4. С. 127-137.
193. Полякова О.М., Кас П.Ю. Особливості формування і розвитку соціальної відповідальності підприємств в Україні. *Вісник економіки транспорту і промисловості*. 2010. № 32. С. 284-289.
194. Ребрій І. М. Сутність і зміст соціальної відповідальності військово-службовців. *Вісник Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого. Серія: Філософії, філософія права, політології, соціології* / ред. кол.: А.П. Гетьман та ін. Х.: Право, 2011. Вип. 9. С. 133-146.
195. Родченкова І.В., Вишневська О.П., Завацький Ю.А., Жигаренко І.Є., Лукашов О.О. Смыслжиттєві орієнтації та самоактуалізація особистості: огляд наукових парадигм. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2023. № 1 (60). С. 98-110.

196. Розвиток соціальної відповідальності студентів у просторі вищої технічної освіти. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Філософія. Психологія. Педагогіка: зб. наук. праць.* К.: ВПК «Політехніка», 2013. № 2 (38). Спец. вип. 80 с.
197. Савельєва В.С. Формування соціальної відповідальності у студентів-менеджерів в технічному університеті. *Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка.* 2013. № 2. С. 69-70.
198. Савченко І.Г. Категорія соціальної відповідальності в основних філософських парадигмах. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України: наук. журн.* К.: Вид-во НАДУ, 2005. № 2. С. 454-459.
199. Савченко І.Г. Соціальна відповідальність в контексті розбудови соціальної держави в Україні. *Актуальні проблеми державного управління: наук. праці.* Х.: НАДУ «Магістр», 2005. № 2 (24). Вип. 1. С. 454-461.
200. Савченко І.Г., Радченко О.В. Ціннісний вимір соціальної відповідальності в демократичній державі: монографія. Х.: Вид-во ХНУВС, 2008. 200 с.
201. Савчин М.В. Психологія відповідальної поведінки: монографія. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. 280 с.
202. Садова М.А. Психологічні складові потенціалу самореалізації особистості. *Вісник Одеського національного університету. Серія: Психологія.* 2010. Т. 15. Вип. 9. С. 102-109.
203. Санніков О.І., Шаблій Д.М. До проблеми когнітивної регуляції вибору особистості. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.* Сєвєродонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2020. № 3 (53). Т. 3. С. 77-94.

204. Саннікова О.П., Ласкава Г.В. Факторна структура особистості асертивних і неасертивних осіб. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2020. № 3 (53). Т. 3. С. 41-60.
205. Семиліт М.В. Закономірності групової динаміки та їх використання у психологічному захисті особистості. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2021. № 3 (56). Т. 2. С. 54-63.
206. Семянистий Д.В., Тоба М.В., Смирнова О.О., Каминіна О.І., Хатіпов М.О. Волонтерська робота та соціальне забезпечення в умовах сучасного соціуму: досвід і перспективи. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2022. № 3 (59). С. 57-63.
207. Сколота Е.В. Асертивність як значуща професійна якість майбутнього юриста. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2022. № 1 (57). Т. 1. С. 121-132.
208. Сментина Н.В., Хусаїнов Р.В. Соціальна відповідальність вищих навчальних закладів: концептуальний аналіз. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2014. № 9. Ч. 2. С. 20-25.
209. Смирнова О.О., Завацька Н.Є., Блискун О.О., Боярин Л.В., Бровендер О.О. Емоційна експресивність та асертивність в структурі комунікативної компетентності особистості. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2023. № 1 (60). С. 141-151.

210. Смовженко Т.С. Корпоративна соціальна відповідальність / О. Гирик, О. Денис, О. Дубовик, І. Жеребило, А. Зінченко, Н. Реверчук Соціальна відповідальність суспільних інститутів: інноваційний та соціально-гуманітарний аспект / [авт. кол.]; за наук. ред. А.Я. Кузнецової, Л.К. Семів, З.Е. Скринник. К.: ДВНЗ «Університет банківської справи», 2019. 287 с.
211. Спицька Л.В., Турбан В.В., Завацька Н.Є. Соціальне функціонування особистості в умовах сучасного соціуму. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2021. № 2 (55). С. 64-71.
212. Соціалізація відносин у сфері праці в контексті стійкого розвитку: монографія / А.М. Колот, О.А. Грішнова, О.О. Герасименко та ін. / за ред. А.М. Колота. К.: КНЕУ. 2010. 348 с.
213. Соціальна відповідальність / О.Є. Кузьмін, О.В. Пирог, Л.І. Чернобай, С.Б. Романишин, Н.О. Вацик. Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2016. 328 с.
214. Соціальна відповідальність бізнесу в Україні (матеріали експерт. досліджень) / Д.Л. Коник, М.В. Олійник, Ю.О. Привалов; НАН України. К., 2002. 71 с.
215. Соціолого-педагогічний словник / За ред. В.В. Радула. К.: ЕксОб, 2004. 304 с.
216. Стаднік Н.В. Сутнісні характеристики соціальної відповідальності студентів. *Наукові записки Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя. Психолого-педагогічні науки*. 2015. № 3. С. 60-64.
217. Сташків Б.І. Право соціального забезпечення. Загальна частина. Чернігів: ПАТ «ПВК «Десна», 2016. 692 с.
218. Стеббінс Р.А. Вільний час: до оптимального стилю дозвілля (погляд із Канади). 2002. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://sbiblio.com/biblio/archive/stebbins_svobvremia/

219. Сухицька Н.В. Принципи соціального забезпечення населення. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2014. Вип. 6-2. Т. 1. С. 55-57.
220. Талдонова Л.О. Психологія інноваційних технологій навчання. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2021. № 1 (54). С. 100-115.
221. Татенко В. Методологія суб'єктно-вчинкового підходу: соціально-психологічний вимір: монографія. К.: Міленіум, 2017. 184 с.
222. Титаренко Т.М., Кочубейник О.М., Черемних К.О. Психологічні практики конструювання життя в умовах постмодерної соціальності: монографія. К.: Міленіум, 2014. 206 с.
223. Тищенко С.М. Виховання відповідальності школярів як педагогічна проблема. *Горизонти освіти*. 2011. № 2 (32). С. 156-160.
224. Ткач Т.В., Кравченко А.В. Психологічні детермінанти розвитку соціальних компетенцій. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2021. № 3 (56). Т. 1. С. 151-160.
225. Тоба М.В., Завацька Н.Є., Блискун О.О., Завацький В.Ю., Бровендер О.О., Дятченко Д.О. Соціально-психологічні особливості групової норми в контексті проблеми безпечної поведінки та нормативного впливу у групі. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2023. № 2 (61). С. 213-220.
226. Тоба М.В., Сафонов А.Ю., Сколота Е.В., Сотнікова К.К. Соціально-психологічний аналіз асертивності особистості та функціонального навантаження групових норм. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2023. № 2 (61). С. 221-230.

- нального університету імені Володимира Даля. К.: Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2023. № 1 (60). С. 123-130.
227. Турбан В.В. Дослідження статусу психології особистості в українській науці. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.* К.: Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2023. № 3 (62). Т. 2. С. 88-100.
228. Турбан В.В. Культурний контекст психології особистості: постановка проблеми. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.* Сєверодонецьк: Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2021. № 3 (56). Т. 2. С. 280-289.
229. Турбан В.В. Психологічна картина світу: час, простір та життєдіяльність особистості. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.* Сєверодонецьк: Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2021. № 3 (56). Т. 2. С. 290-299.
230. Турбан В.В. Психологічна природа цінностей. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.* Сєверодонецьк: Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2020. № 3 (53). Т. 2. С. 198-212.
231. Филипова І.Г. Деонтологія соціальної відповідальності і механізм соціального контролю. MPRA. 2012. № 47500. С. 524-533. URL:: http://mpra.ub.uni-muenchen.de/47500/1/MPRA_paper_47500.pdf.
232. Фурман А., Надвинична Т. Психологічна служба університету: від моделі до технології. *Психологія і суспільство.* 2013. № 2. С. 80-104.
233. Царик І.М. Міжнародний досвід регулювання соціальної відповідальності та перспективи його застосування в Україні. *Науковий вісник ЧДІЕУ.* 2010. № 2 (6). С. 182-188.

234. Целлер Г. Філософія суспільства Огюста Конта / Людина, суспільство, комунікативні технології: *Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції* (14-15 вересня 2018 р.). Х., Лиман, 2018. С. 119-122.
235. Чепульченко Т.О. Соціальна відповідальність: поняття та сутність. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. Серія: Політологія. Соціологія. Право: зб. наук. праць. К.: Політехніка, 2010. № 1 (5). 142 с.
236. Чернюк М.О. Вплив емоційно забарвленої інформації на прийняття моральних рішень. *Теорія і практика сучасної психології: зб. наук. праць Класичного приватного університету*. Запоріжжя: КПУ, 2018. № 2. С. 43-47.
237. Шаповал В.М. Аналіз концептуальних підходів до проблеми соціальної відповідальності суб'єктів підприємницької діяльності. Соціальна відповідальність влади, бізнесу, громадян: монографія: у 2-х т. / за ред. Г.Г. Півняка; М-во освіти і науки України; Нац. гірн. ун-т. Д.: НГУ, 2014. Т. 1. С. 80-94.
238. Шаповал В.М. Мотиви та вигоди соціально відповідальної діяльності: досвід розвинутих країн. *Вісник Академії митної служби України*. 2008. № 2 (38). С. 24-32.
239. Шаповал В.М. Соціальна відповідальність бізнесу в структурі управління економікою: монографія. Д.: Державний ВНЗ «Національний гірничий університет», 2011. 357 с.
240. Шаповал В.М. Стандарти і види соціальної звітності. *Економіка: проблеми теорії та практики: зб. наук. праць*. Дн.: ДНУ, 2009. Вип. 251: в 6 т. Т. III. С. 552-560.
241. Шаповал В.М., Бережна М.В. Удосконалення економічного механізму стимулювання екологічної відповідальності підприємств України. *Теоретичні і практичні аспекти економіки та інтелектуальної власності*. 2011. Вип. 2. С. 234-239.

242. Шаповал В.М., Гетьман О.О., Бендасюк О.О. Формування інституційної підтримки соціальної відповідальності підприємництва в Україні. *Бізнес-навігатор. Спец. вип., присвячений засіданню круглого столу Міжнародної академії економіки та екотехнологій*. 2010. № 21. С. 148-154.
243. Шаповалова В.А., Завацький Ю.А. та ін. Реалізація системно-інтегрованого проекту соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності особистості. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2021. № 2 (55). С. 54-63.
244. Швалб Ю.М. Психологічні аспекти компетентнісного підходу в освіті. Реалізація європейського досвіду компетентнісного підходу у вищій школі України: матеріали методологічного семінару. К.: Педагог. думка, 2009. С. 105-113.
245. Швець Л.І. Витрати соціально відповідальної діяльності. *Вісник ЖДТУ*. 2011. № 2 (56). С. 163-168.
246. Шевченко А.В. Зв'язок соціальної бажаності та ціннісних орієнтацій у юнацькому віці. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2019. № 3 (50). Т. 2. С. 147-158.
247. Шевченко О.Л., Лукашов О.О., Сафонова С.О., Завацька Н.Є. [Соціально-психологічний аналіз результатів розвитку соціальної відповідальності особистості, її Я-концепції та професійного благополуччя](#). *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2023. № 3 (62). Т. 2. С. 126-147.

248. Шевчук О.С. Соціальна відповідальність як складова професійної підготовки майбутнього психолога. *Психологічні науки: зб. наук. праць*. 2013. Вип. 2. С. 264-269.
249. Шевчук О.С., Шевчук С.П. Соціальна відповідальність як складова професійної підготовки майбутнього психолога. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Психологічні науки*. 2014. № 2.13. С. 264-268.
250. Юрченко Л.І., Харламов М.І., Гонтаренко Л.О. Соціальна відповідальність держави, суспільства, громадянина. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2024. № 1 (63). С. 37-48.
251. Albert M. *Parecon - Leben nach dem Kapitalismus*, Trotsdem Verlag, Frankfurt/M., 2005. 295 p.
252. Batel S., Castro P. Collective action and social change: examining the role of representation in the communication between protesters and third-party members. *J. Community Appl. Soc. Psychol.* 2015. Vol. 25. P. 249-263.
253. Beard C. *A basis history of the United States*. N.-Y.: Doubleday, Doran and Company, 1944. 467 p.
254. Beccaria C. *Dei delitti e delle pene*. Milano: Mediobanca, 1984. 721 p.
255. Berkowitz L., Lutterman K. The traditionally socially responsible personality. *The Public Opinion Quarterly*, 1968. Vol. 32. P. 196-185.
256. Blake R., Mouton J. *The Managerial Grid: The Key to Leadership Excellence*. Houston, TX: Gulf Publishing Company, 1964.
257. Blikhar V., Kovalchuk Z., Vavryniv O., Yaremko R., Bodnarchuk V., Tsiupryk A. Results of the Implementation of a Comprehensive Socio-Psychological Program to Foster Professional Empathy Among Professionals in the Helping Professions. *BRAIN. Broad Research in Artificial Intelligence and Neuroscience*. 2023. Vol. 14. Issue 2. P. 1-13.

258. Bocheliuk V., Nechyporenko V.V., Pozdniakova-Kyrbiatieva E.H., Pozdniakova O.L., Siliavina Y.S. Psychological and pedagogical aspects of consolidation of social capital of higher education institutions. *Linguistics and Culture Review*. 2021. Vol. 5 (S2). P. 342-353.
259. Bocheliuk V.Y., Panov M.S. Psychology of modern Ukrainian personality in the common employment activity. Scientific research of the XXI century: collective monograph / Compiled by V. Shpak; Chairman of the Editorial Board S. Tabachnikov. Sherman Oaks, Los Angeles: GS publishing service, 2021. Vol. 1. P. 414-421.
260. Bocheliuk V.Y., Panov M.S. Social-psychological features of the professional activity potential of modern personality / Сучасні аспекти науки: монографія / за ред. Є.О. Романенка, І.В. Жукової. Київ; Братислава: ФОП Кандиба Т.П., 2021. Т. IV. С. 122-133.
261. Bocheliuk V.I., Panov N.S., Piletska L.S., Yaremchuk V.V., Borysiuk A.S. Authority as a factor of formation of a leader's personality and life position. *Asia Life Sciences: The Asian International Journal*. 2019. Supplement 21 (1). P. 445-461.
262. Bocheliuk V.Y., Spytska L.V., Shaposhnykova I.V., Turubarova A.V., Panov M.S. Five stages of professional personality development: Comparative analysis. *Polish Psychological Bulletin*. 2022. Vol. 53 (2). P. 88-93.
263. Bocheliuk V.I., Velitchenko L.K., Gaivoronska T.O., Pogrebna V.L., Khitrova T.V. Manipulative impact on the memory of socially significant events: results of the experiment in student groups. *Journal of the Balkan Tribological Association*. 2021, Vol. 27, No 5. P. 947-962.
264. Brockett Ralph G. Humanism as an instructional paradigm / To appear as a chapter in C. Dills & A. Romiszowski (Eds.), *Instructional Development: State of the art paradigms in the field (Volume Three)*. Englewood Cliffs, N.-J.: Educational Technology Publications.

265. Carroll A.B. Corporate social responsibility: Evolution of definitional construct. *Business and Society*. 1999. Vol. 38 (3). P. 268-295.
266. Cattell R.B. The birth of the Society of Multivariate Experimental Psychology. *Journal of the History of the Behavioral Sciences*. 1990. Vol. 26. P. 48-57.
267. Derbyshire J., Wright G. Preparing for the future: development of an 'anti-fragile' methodology that complements scenario planning by omitting causation. *Technological Forecasting and Social Change*. 2014. Vol. 82. P. 215.
268. Dobrovolska N.A. Student self-governance as a mean development of creative youth creative abilities. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєвєродонецьк: Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2019. № 3 (50). Т. 3. С. 58-67.
269. Frankl V. Ein Psycholog erlebt das Konzentrationslager. Verlag Jugend und Volk, Vienna, 1946.
270. Frankl V. Ten theses on personality. Jekzistencial'naja tradicija: filosofija, psihologija, psihoterapija. *Existential tradition: philosophy, psychology, psychotherapy*. 2005. num 2. P. 4-13.
271. Freud S. Tiefen-Psychologie. Band eins. Leben, Werk und Wirkung. Zurich: Kindler Verlag. AG, 1977. 800 p.
272. Fromm E. On Being Human. A&C Black, 1997. 180
273. Fromm E. The Art of Being. Bloomsbury Academic, 1994. 144 p.
274. Giddens A. Sociology. Cambridge: Polity Press, 2001. 750 p.
275. Gordon T., Helmer O. Report on a long-range forecasting study. 1964.
276. Greenfield P.M. Social change, cultural evolution, and human development. *Curr. Opin. Psychol.* 2016. Vol. 8. P. 84-92.
277. Halian I., Popovych I., Nesin Y., Zavatskyi Y., Vashchenko I., Muliar O., Marchenko A. Experimental Research of the Sense-Value Regulation of Future Teachers in Academic and Professional Activity. *Revista*

- Romaneasca pentru Educatie Multidimensionala*. 2021. Vol. 13(4). P. 509-523.
278. Heckhausen H. Motivationsforschung. Band 9. Fähigkeit und Motivation in erwartungswidriger Schulleistung. (Hrsg.) Göttingen: Verlag für Psychologie, 1980.
279. Hegel G. Encyclopaedia of the Philosophical Sciences in Basic Outline. Cambridge: University Press, 1992. 380 p.
280. Heider F. The psychology of interpersonal relations. New York: John Wiley & Sons, 1958.
281. Ibrahim N.A., Angelidis J.P., Howard D.P. Corporate social responsibility: A comparative analysis of perceptions of practicing accountants and accounting students. *J. Bus. Ethics* 66. P. 157-167.
282. Jones Sharon. Ethics and social responsibility: references (szj@managenient.canberra.edu.au) San, Aug. 1997.
283. Jung C.G. The collected works. The structure and dynamics of the psyche. Princeton University: Press, 1989. Vol. 8. 480 p.
284. Jung C.G. The collected works. Two essays on analytical psychology. Princeton University: Press, 1989. 352 p.
285. Kelly G.A. The psychology of personal constructs: Vol. 1. A theory of personality. L.: Routledge.,1991.
286. Kelly G.A. The psychology of personal constructs: Vol. 2. Clinical diagnosis and psychotherapy. L.: Routledge., 1991.
287. Kohlberg L. Essays on Moral Development: Vol. II. The Psychology of Moral Development: The Nature and Validity of Moral Stages. San Francisco, Harper & Row. 1984.
288. Köhler W. The Task of Gestalt Psychology. Princeton University Press, 1969.
289. Kononenko O., Kononenko A., Stynska V., Kachmar O., Prokopiv L., Katolyk H., Popovych I. Research of the factor structure of the model of

- world view settings at a young age. *Revista Inclusiones*. 2020. Vol. 7(3). P. 98-116.
290. Kovalchuk Z.Ya., Kolisnyk R.Ya., Toba M.V., Tsarenok L.B., Kaskov I.O., Soroka O.M. Personal reflection and responsibility in the conditions of continuous social changes. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2023. № 3 (62). Т. 1. С. 131-135.
291. Kovalchuk Z., Raievska Y., Beheza L., Ievtushenko I., Odyntsova H. Socio-psychological features and legal norms of the life of adolescents from distant families of labor migrants. *Amazonia Investiga*. 2021. Vol. 10 (46). P. 79-91.
292. Lukashov O.O. Organizational conditions for forming social responsibility of individuals. *Стрес в житті сучасної особистості: надбання та втрати: зб. наук. статей за матеріалами Всеукраїнського наукового круглого онлайн-столу* (м. Київ, 16 травня 2023 р.). К.: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2023. С. 28-30.
293. Matten D., Crane A. Corporate Citizenship: Towards an Extended Theoretical Conceptualization. ICCSR Research Paper. № 04. Nottingham, 2003.
294. McCrae R.R., Costa P.T., de Lima M.P., Simões A., Ostendorf F., Angleitner A., Marušić I., Bratko D., Caprara G.V., Barbaranelli C., Chae J.-H., Piedmont R.L. Age differences in personality across the adult life span: Parallels in five cultures. *Developmental Psychology*. 1999. Vol. 35 (2). P. 466-477.
295. Mescon M.H., Albert M., Khedouri F. Management. Harper & Row, 1988. P. 777.
296. Milgram S. The individual in a social world: Essays and experiments. 3rd expanded edition. London: Pinter & Martin, 2010.

297. Nancy J.-L. *Démocratie, dans quel état?*, Giorgio Agamben, Alain Badiou, Daniel Bensaïd, Wendy Brown, Jean-Luc Nancy, Jacques Rancière, Kristin Ross et Slavoj Žižek, La Fabrique, Paris, 2009. 159 p.
298. Nuttin J. *Motivation, planning, and action. A relational theory of behavior dynamics*: Transl. Leuven: Leuven University Press; Hills. N.-J.: Erlbaum, 1984. 251 p.
299. Nuttin J., Lens W. *Future time perspective and motivation: theory and research method*. Leuven: Leuven University Press, 1985. 235 c.
300. Osgood C.E., Suci G., Tannenbaum P. *The Measurement of Meaning*. University of Illinois Press, 1957.
301. Piaget J. *Studies in Reflecting Abstraction*. Hove, UK: Psychology Press, 2001.
302. Popovych I., Blyskun O., Hulas I., Shcherbyna V., Batasheva N., Aleksieieva M., Chala T. *Psychological Semantic Parameters of Adolescents' Conformism in the Measurement of responsibility of Value Orientations. Revista Romaneasca pentru Educatie Multidimensionala*. 2021. Vol. 13 (2). P. 167-184.
303. Popovych I., Chervinskyi A., Kazibekova V., Chervinska I., Machynska N. *Empirical research of the typology of social expectations of the personality responsibility. Amazonia Investiga*. 2021. Vol. 10 (43). P. 112-122.
304. Popovych I.S., Machynska N.I., Lozynska S.V., Nos, L.S., Derkach Yu.Ya., Prots M.O., Kovalchuk Z.Ya., Los O.M. *Experimental research of the social expectations and responsibilities of holders of master's degree in pedagogy Revista Espacios*. 2020. Vol. 41 (6). P. 1-17.
305. Popovych I., Machynska N., Yaremchuk N., Korniat V., Kurinna V. *Psycho-emotional states of future specialists in a socio-economic area under lockdown and martial law: comparative analysis. Amazonia Investiga*. 2022. Vol. 11 (56). P. 150-158.

306. Porter M.E., Kramer M.R. Strategy and Society: the Link between Competitive Advantage and Corporate Social Responsibility. *Harvard Business Review*. 2006.
307. Reynolds K. J., Subasic E., Tindall K. The problem of behaviour change: From social norms to an ingroup focus. *Social and Personality Psychology Compass*. 2015. Vol. 9. P. 45-56.
308. Rokeach M. *The Nature of Human Values*, New York: Free Press, 1973. 438 p.
309. Rotter J.B. Generalized expectancies for internal versus external control of reinforcement. *Psychol. Monogr.* 1966. Vol. 80. № 1. P. 1-28.
310. Rybak J., Shapoval V. Axiological factors of business ethics formation. *European Science and Technology. Materials of the international research and practice conference, Wiesbaden, January 31st, 2012 / publishing office «Bildungszentrum Rodnik e. V.»*. c. Wiesbaden, Germany, 2012. P. 743-756
311. Sartre J.-P. *L'être et le néant. Essai d'ontologie phénoménologique*. Gallimard, Marseille, 1943.
312. Schwartz S.H. Les valeurs de base de la personne: Théorie, mesures et applications. *Revue française de sociologie*. 2006. Vol. 42 (4). P. 249-288.
313. Schwartz S.H., Butenko T. Values and behavior: Validating the refined value theory in Russia. *European Journal of Social Psychology*. 2014. Vol. 44 (7). P. 799-813.
314. Schwartz S.H., Cieciuch J., Vecchione M., Davidov E., Fischer R., Beierlein C. Konty M. Refining the theory of basic individual values. *Journal of Personality and Social Psychology*. 2012. Vol. 103 (4). P. 663-688.
315. Selman R. *The growth of interpersonal understanding : developmental and clinical analysis*. N.-Y.: Acad.Press, 1980. 343 p.
316. Smekal V., Kucher's M. *Personality orientation*, 2013.
317. *Social Studies: Content and Learning strategies. Teacher's Education*. 1993. 115 p.

318. Spielberger C. *Understanding Stress and Anxiety*. Harper & Row, 1979.
319. Stevenson D.K. *American Life and Institutions*. Stuttgart, 1998. 97 p.
320. Stroebe K., Wang K., Wright S.C. Broadening perspectives on achieving social change. *J. Soc.* 2015. Issues 71. P. 633-645.
321. Sun J., Ryder A.G. The Chinese experience of rapid modernization: socio-cultural changes, psychological consequences? *Front. Psychol.* 2016. Vol. 7. P. 477.
322. Weber M. *Economy and Society* / Sam Whimster (ed.). London: Routledge, 2004. Vol. 4. 412 p.
323. Zasiiekina L. Psycholinguistic representation of individual traumatic memory in the context of social and political ambiguity. *East European Journal of Psycholinguistics*. 2014. Vol. 1 (2). P. 118-125.
324. Zasiiekina L., Khvorost K., & Zasiiekina D. Traumatic Narrative in Psycholinguistic Study Dimension. *Psycholinguistics*. 2018. Vol. 23 (1). P. 47-59.
325. Zasiiekina L., & Zhuravlova O. Acculturating Stress, Language Anxiety and Procrastination of International Students in the Academic Settings. *Psycholinguistics*. 2019. Vol. 26 (1). P. 126-140.
326. Zhigarenko I.E. Socio-psychological specificity of modeling of inter-social communication in the societal industry professions. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєвєродонецьк: Видво СНУ ім. В. Даля, 2019. № 3 (50). Т. 1. С. 97-106.

Лукашов Олександр Олександрович
Завацька Наталія Євгенівна
Пілецька Любомира Сидорівна
Завацький Юрій Анатолійович
Сахарова Катерина Олександрівна
Круглов Костянтин Олександрович
Завацький Вадим Юрійович
Смирнова Олена Олександрівна
Бровендер Олена Олександрівна

СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ СУЧАСНИХ СОЦІОГЕННИХ ВИКЛИКІВ

Монографія

Оригінал-макет *О.Я. Декальчук*

Підписано до друку 30.11.2025 р.
Формат 60×841/16 Папір типограф. Гарнітура Times.
Друк офсетний. Умов. друк. арк. 15,9 Обл.-вид. арк. 21,8
Тираж 300 прим. Вид. № 83. Замов № _____. Ціна договірна.

Видавництво Східноукраїнського національного
університету імені Володимира Даля
Свідоцтво про реєстрацію: серія ДК № 1620 від 18.12.2003
Адреса видавництва: 01042, м. Київ, вул. Іоанна Павла II, 17.
e-mail: uni.snu.edu@gmail.com; <http://www.snu.lg.ua>